Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҒИСТОН ТАРИХИ

(1900—1945 йиллар)

1-қисм

8-9

Умумтаълим мактабларининг
8–9-синф ўқувчилари учун дарслик

Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлиги тасдиқлаган

Алмати «Мектеп» 2019

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УДК 373.167.1
ББК 63.3(5Қаз)я72
Қ57

Муаллифлар:
Қ.С. Ўскембаев, З.Ғ. Сақтағанова, Л.И. Зуева, Ғ. Мухтарўғли

Шартли белги:

– янги ва мавзуга доир халқаро тушунчалар

Қозоғистон тарихи (1900—1945 йиллар). Умумтаълим мактабларининг
Қ57 8-9 синф ўқувчилари учун дарслик. 1-қисм / К.С. Ўскембаев, З.Г. Сақтаганова, Л.И. Зуева, Ғ. Мухтарўғли. — Алмати: Мектеп, 2019. — 240 б., расм.

ISBN 978-601-07-1328-4

Қ $\frac{4306020600-146}{404(05)-19}$ 105(1)-19

УДК 373.167.1
ББК 63.3(5Қаз)я72

© Ўскембаев К.С., Сақтаганова З.Г., Зуева Л.И. Мухтарўғли Ғ., 2019
© Таржимон: Бутаева Г., Мадмусаева М., Абдурахманова М., 2019
© «Мектеп» бадиий безак берувчи, 2019
Барча ҳуқуқлари ҳимоя қилинган

Нашрнинг мулкий ҳуқуқлари «Мектеп» нашриётига тегишли

ISBN 978-601-07-1328-4

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Сўз боши

Ҳурматли ўқувчилар! Қўлингиздаги ушбу дарсликнинг мақсади 1900—1945 йиллар оралиғидаги воқеалар билан маълумотларни ҳаққоний тасвирлаб, изчил билимни шакллантиришдир. Ватан тарихида бу давр «Ҳозирги замон тарихи» — деб аталади. Дарсликда Қозоғистон жамиятида ўрин олган муҳим ўзгаришлар, долзарб тарихий босқичларга баҳо берилиб, уларнинг сабаб ва оқибатлари очиқ равишда ёритилган. Биз тарихий маълумот материалларига суяниб, тарихий даврнинг умумий қиёфасини ҳаққоний ёритиб боришни лозим топдик.

Барча ўқув материаллари дастурга мувофиқ берилди ҳамда дарслик мазмуни Қозоғистон тарихи жаҳон тарихининг ажралмас бир қисми эканлиги ҳақида тушунча ҳосил қилишни мақсад қилиб қўяди. Бу даврда Қозоғистон 1917 йилгача Россия подшолиги, кейин Совет Иттифоқи таркибида бўлганлигидан кўплаб мавзулар Россия тарихи билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганилади.

Дарсликнинг негизини ташкил этган, мустақил давлат қуриш ғояси, айниқса, қозоқ халқининг миллий озодлик ҳаракатлари ҳақидаги мавзулари ёрқин кўриниш беради. Қозоғистоннинг XX асрда қай тарз кўп миллатли мамлакатга айлангани, иқтисодиётининг ўзига хос томонлари, маданият масалалари китоб мазмунидан анча ўрин олган.

XX асрнинг бошидан то 1945 йилгача бўлган тарихни биз «шахслар тарихи» сифатида ўрганишни тавсия этдик. Чунки тарихни ўз юртининг келажагига ишонадиган билимли ҳамда зиёли фуқаролар яратади. Дарсликда Қозоқ милмий давлати ва маданиятининг ривожланишига улкан ҳисса қўшган жамоат ва маданият арбоблари, уларнинг қилган ишлари ҳақида жуда кўп маълумотлар берилган.

Дарслик хронологик тамойил бўйича тузилган. Баъзи параграфлар мавзунинг умумий масалаларини ҳар томонлама кўриб чиқиш мақсадида бириктирилган. Ҳар бир параграфда «Буни ўйлаб кўринг!», «Ўқиб олинг!» бўлимлари бор. Улар ҳар бир дарсда ўрганиладиган масалаларга диққат қилдиради.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Дарсликдаги материаллар билан тўлиқ танишиб чиққандан сўнг, фикрларингизни жамлаб, саволларга жавоб беришга, билимни кенгайтириб, чуқурлаштиришга мўлжалланган маълумотлар ажратиб берилди. Янги тушунчаларни параграф охиридаги луғатдан топасиз.

Мавзуни пухта ўзлаштириш учун матннинг охирида саволлар ва ижодий топшириқлар берилган. Мунозара, эссе ёзиш, кичик лойиҳа — реферат ҳимоя қилиш, ахборот технологияларидан фойдаланиб, тақдимот тайёрлаш ва бошқа топшириқлар сизларни рақобатбардош шахс этиб тарбиялашга, билимларингизни мукаммаллаштиришга таъсир қилади.

Ёш дўстлар! Дарсликда берилган материаллар сизларнинг фуқаролик нуқтаи назарингизни шакллантириб, Ватанимизга бўлган муҳаббат туйғуларини кучайтиради, унинг тарих саҳифаларидан ғурурланиб, ёрқин келажакка етиш йўлида тарихни билиш зарурлигини англаб етишингизни таъминлайди.

Муаллифлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XX АСРНИНГ БОШИДА ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ИЖТИМОИЙ -ИҚТИСОДИЙ ВАЗИЯТ

1–2-§. XX аср бошида Қозоғистондаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар

Бугун дарсда:

- XX аср бошида Қозоғистондаги сиёсий ҳаракатлар ва партияларнинг ташкил топиши;
- янги ғояларнинг тарқалиши натижасида Қозоғистондаги сиёсий ўзгаришларнинг мазмуни билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- сиёсий ҳаракат
- зиёлилар
- панисломизм
- пантуркизм
- сиёсий партия
- иш ташлаш
- намойиш
- митинг
- жамғарма

Қозоғистондаги панисломизм ва пантуркизм. Қозоғистоннинг кўп миллатли мамлакат сифатида ривожланишининг ўзгачалиги унда истиқомат қиладиган халқларнинг асосан туркий миллатга мансублигидадир.

XX асрнинг бошида панисломизм ва пантуркизм миллий-озодлик қўзғолонининг ғоясига айланиб, тили ва дини бир бўлган туркий халқларнинг янада бирлашишига, яқинлашишига сабаб бўлди.

Бугунги кунда туркий — мусулмон оламининг вакиллари Қозоғистоннинг асосий аҳолисини ташкил қилади. Ҳозирги замонда туркий ва мусулмон халқларининг мақсади ўзларининг этномаданиятини, дини, урф-одатларини, ўхшашликларини сақлаб қолиш, мустаҳкамлаш ва ривожлантириш йўлларини излаш ва шунга ҳаракат қилишдир.

Аниқланг: харитадан бугунги кунда туркийзабон халқлар турадиган жойларни аниқланг ва дафтарингизга ёзинг.

Шу сабабли *пантуркизм* ғоясининг мазмуни туркий халқларни бирлаштириш, панисломизм ғоясининг моҳияти мусулмонларни бирлаштиришдан иборатдир.

Пантуркизмдан чиққан «жадидчилик»: маърифатпарварлик ва диний икки ғоянинг бирлашишидан ташкил этади.

Жадидчиликка асос солган **Исмоил Ғаспирали** (1851–1914) 1883 йилда Россиядаги мусулмонлар *«тил, ғоя, ҳаракат томонидан ҳам бирлашиши керак»* деб кўрсатиб ўтди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XIX асрда россиялик мусулмонлар, айниқса, ханафий мазҳабидаги қрим татарлари, бошқирдлар, қозоқлар ва бошқалар орасида «жадидчилик» деб ном олган ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаракатлар ёйилди.

Ислоҳотчи – мусулмонлар гуруҳи тараққиёт учун хизмат қилишни мақсад қилишди. Жадидчилар муллалар билан динга ишонадиган барча одамларга замонавий тамаддун афзалликлари билан тарбиялашни маърифат орқали кўрсатишга интилишди.

Жадидчилик кенг маънода маърифатни, туркий тиллар билан адабиётни ривожлантиришни, дунёвий фанларни ўзлаштиришни, фаннинг муваффақиятларини қўллашни, аёллар тенглигини билдиради.

Жадидчилик ҳаракати мактаб ва мадрасаларда «усули жадид» деб номланган ўқитишнинг товушга асосланган янги усулини қўллашдан бошланди. Жадидчилар диний фанатизмни синади, эски диний мактабларидан дунёвий мактабларга ўтишни талаб қилди, илм ва маданиятнинг ривожланишини қўллади, газета-журналларнинг она тилида чиқишини талаб қилди. Бу жамиятдаги демократик кучларнинг бирикишига таъсир қилди.

1905 йили Умумроссия мусулмон иттифоқи (Иттифоқи муслимин) ташкил топди. Бу ташкилотга қозоқ халқининг диний уламолари ҳам аъзо бўлишди. 1917 йилги Февраль қўзғолонидан кейин жадидчилик ҳаракати туфайли бир қатор сиёсий партиялар ҳам пайдо

Иккинчи Бутунроссия мусулмонлар съездида қатнашган депутатлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бўлди. Масалан: «Шўрои-ислом» («Ислом ҳамжамияти), «Шўрои уламо» («Диний маслаҳат бошқармаси») ва ҳ.

XX асрнинг бошларида дунёдаги барча кучли империя ислом динидагиларнинг бир байроқ остига жипслашишганига бироз қўрқинч билан, ҳадиксираш билан қарашиб, жадидчилик ғояларини қонунсиз деб ҳисоблашди. Шунинг учун туркийчиликни «пантуркизм», исломпарастликни «панисломизм» деб аташди.

1905 йилда Россия революциясидан кейин кўтарила бошлаган Умумроссия мусулмонлар ҳаракати, биринчидан, туркий ва бошқа мусулмон халқлари Давлат Думасининг йиғинларида фаол иштирок этиб, ўзларининг сиёсий ва ижтимоий муаммоларини кўтариб, улар мустамлакачи ҳокимиятлар эътиборини қаратишди. Иккинчидан, мусулмон халқларининг миллий-озодлик ҳаракатини қўллаб-қувватладилар.

Қозоғистондаги миллий либерал-демократик ҳаракат. Қозоғистондаги миллий-озодлик ҳаракатининг ривожланишида XIX—XX асрларда шаклланган миллий зиёли вакиллари асосий роль ўйнади. Жамиятнинг сиёсий фаолияти бўйича зиёлиларини турли ижтимоий гуруҳларга бирлаштирди. Улар давлат раҳбарлари, шифокорлар, ўқитувчилар, адвокатлар ва бошқа соҳа вакилларидан иборат эди. Қозоқ халқ зиёлиларининг кўпчилиги миллий либерал-демократик қарашларга амал қилишди. 1905 йилги революциядан кейин уларнинг баъзилари Россия кадетлар партиясига (Конституциявий демократлар ёки «Халқ озодлик партияси»га) аъзо бўлдилар. 1917

XX аср бошидаги қозоқ зиёлилари. Ўрта қаторда чапдан иккинчи М. Дулатов, учинчи А. Байтурсинов

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

йилда улар «Алаш» партиясини ташкил қилишга киришишди. Уларнинг қаторида, асосан, қозоқ халқининг оқсуяклари гуруҳидан (А.Бўкейханов, Б.Каратаев, Ж.Акбаев ва бошқалар), ва оддий халқ орасидан чиққанлар ҳам бўлди (А.Байтурсинов ва бошқалар).

Миллий либерал-демократик ҳаракат вакилларининг қозоқ халқининг ҳуқуқини ҳимоя қилиш йўлидаги курашларининг ўзига хос хусусиятларидан бири петициялар (илтимос, талаблар) йўллаш болди. Петицияда ерли аҳолининг ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилмаслик, подшо ҳокимларининг ўзбошимчалигига чек қўйиш, қозоқ тилида билим олишларини ташкил қилиш, босиб олинган ерларни қозоқ халқига қайтариш, Оренбургга қарашли қозоқ-мусулмонларнинг диний ҳуқуқларига эркинлик бериш ва бошқа талаблар қўйилди. Кенг миқёсдаги мазмунга эга петициялардан бири **1905 йилнинг** июль ойида Қарқарали шаҳрига яқин ерда Қоянди (Ботов) ярмаркасида ўтказилган митингда қабул қилинган қилинган **Қарқарали петицияси** бўлди.

Вазифани бажаринг! Қўшимча адабиётлардан фойдаланиб, Қарқарали петицияси билан танишинг. Петициядаги қозоқ халқига тегишли талаб ва таклифларни ёзиб олинг.

Қозоқ миллий зиёли вакиллари қозоқ халқининг босмахоналарини ташкил қилишга эришишди. 1905 йилдан бошлаб халқнинг зиёли вакиллари халқининг муҳтожлигини муҳокама қилиш, қозоқ жамоатининг манфаатларини мусулмон съездларида муқокама қилиш учун мусулмонлар съездини ўтказишга ҳаракат қилаишди.

Қозоқ халқи зиёлиларининг бир қисми социалистик ғояларга эргашиб, социал-демократлар билан биргаликда ёки эсерлар (социал-революционерлар) билан ҳамкорлик қилдилар. Уларнинг орасида С. Сейфуллин, С. Мендешев, К. Тоғисов ва бошқалар алоҳида кўзга тушди.

С. Сейфуллин

Россиядаги революцион воқеаларнинг ҳамда Қозоғистон саноат марказларидаги ишчиларнинг ғалаёнлари.

Революция арафасида (1905—1907) мамлакатда маҳалий ҳокимият вакиллари ва капиталистлар қарши ишчиларнинг, камбағал деҳқонларнинг ва бошқа гуруҳ вакилларининг уюшмаган бош кўтаришлари бўлиб ўтди.

Умумроссия январь-февраль қўзғолонида Урал, Петровск, Туркистон ва Шалқардаги жуда кўп депо ва темирйўл ишчилари иштирок этиш-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ди. 1905 йилнинг куз ойларида Омскда, Тошкентда ва Верний шаҳрида митинглар, намойишлар бўлиб ўтди.

1905 йил 17 октябрда халқ норозилигидан қўрққан подшо Манифест эълон қилиб, халққа эркинлик беришни ваъда қилиб, Давлат Думасини чақиришга рухсат берди.

Ж. Ақбаев

Подшо Манифести эълон қилингандан кейин Перовск, Урал, Қарқарали, Павлодар ва бошқа кўп шаҳарларда оддий камбағал меҳнаткаш халқнинг иштирокида митинглар бўлиб ўтди.

Даштли ҳудудларда бундай митингларни, оммавий чиқишларни халқнинг миллий-озодлик ҳаракатининг раҳбарлари А.Байтурсинов, Ақбаев ва бошқалар ташкил этишди.

1905 йилнинг 15 ноябрь ойида Қарқаралида митинг бўлиб, бу митингда ташкилотчилар баъзи чиновникларни ишдан бўшатишларини ёки бошқа жойларга ишга юборишларини қаттиқ талаб қилдилар. Қарқаралидаги митинг иштирокчилари таъқиб остига олинди, митинг ташкилотчиси Ж. Ақбаев Якутияга сургун қилинди.

1905 йилнинг декабрь ойида Успен мис конида оммавий иш ташлашлар бўлди.

Кончилар *«Рус-қирғиз ташкилоти капиталга қарши» иттифоқини ташкил қилди. Ишчилар ойлик иш ҳақларини оширишни, яшаш шароитини яхшилашни, бепул тиббий ёрдам кўрсатишни, ҳар йили меҳнат ҳордиғига чиқишларини, рус-қозоқ билим юртини очишларини талаб қилдилар.*

Кон эгалари ишчиларнинг талабларини аста-секин бажаришга мажбур бўлдилар. Ишчиларнинг ойлик маошлари қисман кўпайтирилди, саккиз соатлик иш куни белгиланди, озиқ – овқат нархлари бир мунча арзонлаштирилди. Ишчиларга сув ўтмайдиган махсус кийим-кечак, оёқ кийимлар берилди. Бу воқеа рус ва қозоқ ишчиларининг биринчи биргаликдаги ҳаракатларининг эришган натижалари эди.

Ўйланг! Нима учун рус ва қозоқ ишчилари биргаликда ҳаракат қилишди? Нима учун подшо ҳокимияти ишчиларнинг талабларини бажаришга мажбур бўлди?

1905 йил декабрь ойида Москвадаги қуролли қўзғолон бостирилгандан кейин, *реакция* революцияни бўға бошлади. Худди шу вазият Қозоғистонда ҳам давом этди. 1905—1906 йилларда подшо буйруғига асосан Ақмўла ва Семей вилоятларида ҳарбий тартиб ўрнатилди. Сибирда ва Шимолий Қозоғистонда қатағон бошланди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёппасига қамоққа олиш, ишдан ҳайдаш, сургун қилиш, айниқса, бошчилик қилган ташкилотчилар қаттиқ таъқиб остига олинди.

1906 йил июль ойида Семей шаҳрида ёппасига иш ташлаш бўлди.

3 июлда Ертис ҳудудида бошланган иш ташлашнинг бош талаблари иқтисодий мазмунда иш кунини 10 соат билан чеклаш, болалар учун 8 соат, бетоб бўлган кунларга пул тўлашларини, ойлик маошларини кўпайтиришларини, қўшимча ишлатишга жарима солиш, аёлларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилишларини талаб қилдилар.

1906 йил баҳорда темирйўл ишчиларининг йирик иш ташлашлари бўлиб ўтди. Темирйўл ишчилари Казалин во Оренбург — Тошкент темирйўл станциялари деполарининг ишчилари 8 соатлик иш куни жорий қилишларини талаб қилдилар.

Ёдда тутинг! Ҳозирги даврда Қозоғистонда ишчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қиладиган касаба уюшмаси ташкилотлари бор.

1912 йил баҳор ва ёз ойларида ишчиларнинг қайта кўтарилишлари бўлди. Урал — Каспий нефть жамиятининг — Доссора ва Эмбадаги ишчиларнинг қўзғолони яхши натижа берди. Ҳокимчилик ишчиларнинг иш ҳақларини кўтаришга мажбур бўлди.

Қозоғистондаги аграр ҳаракатлар. Россия подшолигининг ўтказган ислоҳоти бутун қозоқ халқини камбағалликка, ерсиз қолишига, ижтимоий тенгсизликка олиб келди. Қаршиликнинг уюшмаган кўринишлари ҳукумат вакилларини калтаклашда солиқларни тўлашдан бош тортишда молларни ҳайдаб кетишда, экинзорларни ёқиб юборишда кўринди. Қаршиликлар Ақмўла, Семей, Урал ва Тўрғай вилоятларида авж олди.

Кўчиб келувчилар гуруҳи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Подшо ҳукумати миллатлараро низоларни келтириб чиқариш учун кўчиб келган деҳқонлар билан қозоқларни бир-бирларига қаршилантирди. Кўчиб келганларнинг қишлоқларидаги бой гуруҳлар билан қозоқ овулларидаги меҳнаткашлар орасида ер участкалари учун кураш кучайиб кетди. Шу билан биргаликда қозоқ деҳқонлари маҳаллий бойлар томонидан ҳам хўрликларга учрадилар. Сабаби маҳаллий бойлар ўз ерларини камбағал деҳқонларга катта пул эвазига ижарага беришарди. Қозоқ деҳқонлари ўз ерларидан мажбурий кўчиришга қарши чиқиб, подшо расмийлари, бўлис ҳокимлари, овул старшиналарининг талабларини бажармай, уруш харажатлари учун йиғиладиган солиқларни тўлашдан бош тортдилар. Деҳқонларнинг подшо ҳукуматига қилган ёзма ва оғзаки аризаларига ҳеч қандан ижобий жавоб бўлмади. Шундан кейин улар куч ишлатишга мажбур бўлганлар. Масалан, Ноғай-Нура бўлисининг қозоқлари Черняевка уездида бўлис ҳокими ва старшинага куч ишлатиб, ундан солиқ тўланган ҳужжатларни олиб йўқ қилиб юборган. Аграр қўзғолонлар кўчиб келган деҳқонлар орасида ҳам кўрина бошлади. Биринчи жаҳон уруши йилларида келгинди деҳқонлар қимматчиликка солиқлар ва мажбуриятларнинг ошиши уларнинг ҳам норозилигини келтириб чиқарди.

Ўйланг! Нима учун подшо ҳукумати маҳаллий аҳолининг яшаш шароитини яхшилашга ҳаракат қилмаган?

1915 йил март ойида Еттисув вилоятининг Верний, Лепсин ва Прежевальск уездидаги ерли аҳоли подшо ҳукуматининг деҳқончилик маҳсулотларининг нархини арзонлатиш сиёсатига қарши чиқди.

Умуман олганда, Қозоғистонда ёйилган аграр ҳаракатлар биринчи буржуа-демократик революция ва жаҳон уруши йилларида ҳали кучсиз бўлиб, якка деҳқон қўзғолонлари доирасидан чиқа олмади.

Вазифанибажаринг! Жойлардагиишчи вааграрҳаракатланишнинг фарқларини аниқланг.

Шундай қилиб, XX аср бошларида қозоқ ҳамжамиятида ҳар хил сиёсий оқим ва ёндашув пайдо бўла бошлади. Ҳар хил туркий, исломий, миллий-демократик, ижтимоий-демократик ёндашув шаклланиб, ривожланди. Шу сиёсий оқимларнинг ядросини миллат халқининг зиёлилари миллий интеллегенция ташкил этган. Миллий зиёлилар вакилларининг сиёсий-жамоатчилик фаолиятларининг асосий турлари: сиёсий матбуотни ривожлантириш, петиция ҳаракатларини амалга ошириш, барча қозоқ ҳамжамиятининг съезд

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

чақириқлари, мусулмон съездларида қатнашиш, давлат думасининг иш фаолиятида иштирок этиш ва асосийси, барча қозоқ халқининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборат.

И.Гаспринский

Бу муҳим! И. Гаспринский-Россия зиёлиларининг йирик вакили, сиёсий арбоб, маорифчи, ёзувчи,газета редактори, босмахона ташкилотчиси. У бутун Россия мусулмонлари ва туркий халқлар қалбидан чуқур ўрин олган ҳурматга эга шахс. Гаспринский бутун туркий халқларни бирлаштириш, демократияни қўллаш ва халқни маърифатлиқилиш ва халқ фаровонлиги учун жадидчилик ҳаракатини ривожлантиришга улкан ҳисса қўшган давлатарбоби.

Саволларга жавоб беринг.

1. XX аср бошларида қандай ҳаракатлар юзага кела бошлади?
2. Пантуркизм ва панисломизм нима?
3. XX аср бошида Қозоқ жамиятидаги қандай энг фаол сиёсий оқимларни биласиз?
4. Қозоғистондаги ишчи ва аграр ҳаракатларнинг асосий сабабларини таҳлил қилиб, хулоса қилиб, уларга таъриф беринг.
5. Қачон ишчи ва аграр ҳаракатланиш фаоллашди? Сабаби нимада?
6. Қозоғистонда ишчиларнинг қандай ҳаракатлари намоён бўлди? У қандай турларда кўриниш берди?
7. XX асрнинг бошларида ишчилар билан деҳқонлар курашнинг қандай турларини қўллади?

Жадвал билан ишлаш. Жадвални дафтарингизга тўлдиринг.

Ижтимоий — сиёсий ҳаракатларнинг номланиши	Фикр/ғоя
1. Либерал-демократик йўналиш	
2. Пантуркизм	
3. Панисломизм	
4. Жадидчилик	
5.Социал-демократик ҳаракат	

Консолидация (лат.) – бирикиш, қўшилиш.
Петиция – давлат органларига ёки маҳаллий органларга ёзма равишда мурожаат қилиб, талабларини билдириш (якка ёки гуруҳ бўлиб).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Партия – мамлакатни бошқариш мақсадида тузилган сиёсий ташкилот.
Партия дастури – партиянинг мақсад ва вазифаларини белгилайдиган ҳужжат.
Социал-демократик ҳаракат – буржуазия ислоҳоти усули билан ижтимоий адолатли жамиятга ўтиш ҳаракати.
Фракция – сиёсий ёндашувлари бир-бирларига ўхшаш давлат арбобларининг гуруҳи.

3-§. XX асрнинг бошларида Қозоғистоннинг иқтисодий ривожланиши

Бугун дарсда:

- қишлоқ хўжалиги ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва ишлаб чиқариш саноатига чет эл капиталини жалб этиш ва шу капиталнинг таъсири.

Таянч сўзлар:

- Чорвачилик
- Чет эл капитали
- Ҳиссадорлик жамияти
- Ишлаб чиқариш
- ярмарка
- темирйўл
- савдо

Қишлоқ хўжалиги ва ишлаб чиқариш саноати XIX аср охири XX аср бошларида қозоқларнинг асосий аҳолиси овулларда яшашган, уларнинг 80%дан кўпроғи кўчманчилик ва яримкўчманчилик чорвачилиги билан шуғулланишган. Қишлоқ хўжалиги эса Қозоғистоннинг жануб, жанубий — шарқ томонларида, яъни дарё бўйларида, Ғарбий, Шимолий, Шимолий-шарқий Қозоғистоннинг кўчиб келувчилар кенг жойлашган ўлкаларида ривожланган эди.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошидаги кўчманчи қозоқлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Туз саноатидаги қозоқ ишчилари

XIX аср ўрталаридан бошлаб қозоқ ўлкасида саноат соҳасида олға силжиш кузатилди. Қозоғистонда кончилик ва унга ишлов бериш саноати ривожлана бошлади.

XIX аср охирида кончиликни ишлов бериш саноати иккинчи ўринга чиқарди. Шу билан бир қаторда транспорт ишлари ҳам йўлга қўйилди. Олтой ва Марказий Қозоғистонда рангли металл, Қарағандида эса тошкўмир қазиб чиқариш ишлари (саноати) ривожланди. *XX аср бошларида ишлаб чиқариш саноати ривожланиши учун (Франция, Англия, Германия, Австро – Венгрия, АҚШ) чет эл капитали жалб этила бошлади.*

Чет эл капиталининг жалб этилиш сабаблари: биринчидан, фойдали қазилмаларга бой конлар; иккинчидан, арзон ишчи кучи, учинчидан, рақобатчиликнинг йўқлиги, тўртинчидан, чексиз табиий бойликларни эгаллаш ва тезкорлик билан фойда олиш.

Ўйлаб кўринг: Нима сабабдан подшо ҳукумати чет эл капиталининг келишидан манфаатдорбўлди. Ҳозирги кунда Қозоғистонга инвестиция киритган дастлабкибеш мамлакатни айтинг.

XX аср бошларида мис, олтин, кўмир, туз ва бошқа фойдали қазилмалар корхоналари чет эл акционерлик жамиятининг қўлига ўтди. Шундай қилиб, Спасск мис конлари ва мис эритиш заводлари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1904 йили Лондонда ташкил этилган инглиз-француз ҳиссадорлик жамияти қўлига ўтди, шу жамият томонидан Саран – Қарағанди тошкўмир шахталари ва бошқа конлар ҳам сотиб олиниб фойдаланилди. Ўлкада ниҳоятда ривожланган соҳалардан бири олтин қазиб чиқариш саноати эди. Биргина Уст-Каменогорск туманининг ўзида 125 та олтин кони мавжуд эди. Олтой ўлкасининг қазилма олтини Россия мамлакати бўйича умумий олтинга ишлов бериш саноатининг 15% ини ташкил этар эди.

Шунга қарамай, ишчиларнинг иқтисодий шароити жуда ҳам оғир эди. Шу даврда ишлаган ишчи Т. Кузембаев шундай хотирлайди: *«Юртдаги очлик болалик чоғимданоқ шахтада ишлашга мажбурлади. Биз деразаларнинг ўрнига дарча очилган бостирма ертўлаларда яшар эдик. Қаерга борма, бир бурда нон сўраб йиғлаётган болаларнинг овози эшитилар эди. Иш жойларида чармбоғларини нозик елкаларига илиб, чанада кўмир ташиётган озгингина болакайларни кўриш мумкин эди. Уларни қаттиққўл кузатувчилар кузатиб туришарди. Улар тартиб бузганларни талаб бўйича шафқатсизлик билан қамчилар эди».* Тусуп Кузембаев 1910 йилдан бошлаб Қарағандидаги инглиз саноатчиси Гербертнинг кўмир шахтасида ишлай бошлаган эди.

Шу даврдаги Қарағандини у қуйидагича эслайди: «Шаҳарда фақатгина учта уй бор эди. Бир уйда казак унтер офицери, иккин-

XX аср бошида Петропавлдаги савдо дўкони

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

чисида конларнинг мутахассиси, учинчисида эса Джим Герберт истиқомат қилар эди. Оддий кончилар бу уйларнинг ёнидан ўтишлари мумкин эмас эди.

Бизлар эса кўрсичқонлардай ертўлаларда яшаб, мактаб, касалхона, клуб, меҳнат таътили нима эканлигини билмас эдик. Бизлар ёлғизгина нарсага – қийинчиликда ўлиб кетиш ҳуқуқига эга эдик».

Ғарбий Қозоғистон ва Ўрол – Эмби ҳудудида эса нефть қазиб чиқарилар эди.

1912—1914 йилларда «Ғарб Ўрол нефть жамоаси», «Ғарб – Каспий нефть компанияси» инглиз капиталистлари қўлида бўлиб, улар нефть қазиб чиқариш билан шуғулланишар эди. Ўрол — Эмби ҳудудида 8 та акционерлик жамиятнинг бошчилигида юргизилган нефть чиқариш саноати бирмунча ривожланди. Уларнинг асосий капитали 36 млн. сўмга етди.

Ўйланиб кўринг! Нима учун XX асрга келиб хом ашёга бўлган талаб кучайди?

Шу тарзда XX асрнинг бошида Қозоғистондаги тоғ кончилик саноати чет эл капитали асосида ишлади, қазилган хом ашё Қозоғистондан олиб чиқилди ва буткул тушадиган фойда чет элликлар чўнтагида қолиб кетди.

Ўлкада чорвачилик ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича кўнчилик, совун қайнатиш, ёғ сиқиб чиқариш корхоналари ҳам ривожланиб борди.

Қоянди — Ботов ярмаркаси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоғистон Россиянинг хом ашёлар конига айланиши ва уни доимий равишда олиб чиқиш учун иқтисодиётини ўзлаштиришга бўлган қизиқиш темирйўл қурилиши эҳтиёжини келтириб чиқарди. XIX аср охири XX аср бошларида йирик темирйўллар қуришга боғлиқ темирйўл тармоқлари Қозоғистонда қурила бошланди. Инқилобгача Шимолий Қозоғистон орқали Сибирь темирйўли магистрали Оренбург – Тошкент темирйўли ўтди. Шу билан бирга аср бошида Троицк, Олтой ва Еттисув темирйўл қурилишлари бошланиб кетди.

Шулардан энг йириги: Красноводск – Тошкент, Оренбург – Тошкент ва Туркистан Сибирь магистрали қурилишлари эди.

Семей вилоятида темир йўллари йўқлиги сабабли сув транспорт йўллари ривожлана бошлади. Юкларни Иртиш дарёси орқали «Ғарб – Сибирь кема ва савдо ҳамкорлик» компанияси шерикчилиги ва бошқалар ташишди. Ўлкада юк ташувчи транспортлардан ҳам кенг фойдаланилади. Юклар Семей – Верний – Тошкент, Оренбург – Гурьев, Петропавлоск – Кўкчетов – Оқмўла ва яна бошқа йўллар орқали ташилди.

Ўлкада савдо иши аввалгидай, мустамлака кўринишида юритилар эди. Қозоғистон четга товар сифатида ишлаб чиқариш хом ашёси, яъни чорвачилик маҳсулотлари ҳамда буғдай чиқарса, ўлкага фабрика – завод маҳсулотлари, атторлик моллари ва озиқ — овқат маҳсулотлари киритилди.

Аниқланг: XX аср бошларидаги Қозоғистон темир йўллари ва автомобиль йўлларини харитадан топинг.

Савдо ярмаркалари асосий ўрин эгаллади. **1900 йилда Қозоғистонда 106 савдо ярмаркалари ташкил этилди.**

Улар орасида энг машҳур ярмаркалар – Қарқарали ҳудудидаги Қоянди – Ботов, Верний ҳудудидаги Қарқара, Жаркент ярмаркалари эди

Аниқланг! Ярмаркаларнинг ташкил этилишига нималар сабаб бўлди?

Шундай қилиб, XX аср бошларида Қозоғистоннинг иқтисодий ҳаётида жуда муҳим ўзгаришлар юз берди:

— Капитализм ривожланиши жараёнининг бошланиши;

— Қозоғистоннинг Умумроссия бозорига жалб этилиши;

— Товар — пул муомаласининг ривожланиши;

— Саноат ишлаб чиқариш соҳаларининг ривожланиши, чет эл капиталининг жалб этилиши.

— Темир йўл қурилиб, ўша транспорт турининг ривожланиши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Аниқланг: Харита билан ишлаш. Қозоғистондаги генерал губернаторликлар ҳудудини ва уларнинг марказларини картадан кўрсатинг.

Саволларга жавоб беринг.

1. XX аср бошларидаги Қозоғистоннинг қишлоқ хўжалигига баҳо беринг.
2. XX аср бошида Қозоғистонда қандай ишлаб чиқариш ва саноат соҳалари ривожланди.
3. Қозоғистон саноатига чет эл капиталининг жалб этилишининг асосий сабабларини санаб ўтинг.

Жадвал билан ишлаш.

Дарсликда берилган ва қўшимча адабиётлардан фойдаланган ҳолда билимингизни текширинг ва қуйидаги жадвални тўлдиринг.

Саноат соҳасининг номи	Нима ишлаб чиқаради?	Саноат ишлаб чиқаришининг номи	Ким эгалик қилди?

Ишлаб чиқариш саноати – иқтисодиётнинг энг асосий соҳаси корхоналар мажмуаси (меҳнат қуролларини ишлаб чиқаради, хом ашёларни қайта ишлайди).

Қишлоқ хўжалиги – иқтисодиётнинг асосий соҳаси, аҳолини озиқ – овқат маҳсулотлари билан таъминлайди ҳамда хом ашё олиш учун хизмат қилади.

Иқтисод – жамиятнинг хўжалик хизмати ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмаштириш ва истеъмол тизимидан ташкил топган муносабатлар тизими.

Верст – 1 чақиримга тенг.

4-§. Столипиннинг аграр ислоҳоти ва деҳқонларнинг Қозоғистонга оммавий кўчиши

Бугун дарсда:

- Чоризмнинг кўчиш сиёсати босқичлари ҳақида.
- Кўчманчи деҳқонларнинг ҳуқуқий мақоми ва Столипиннинг аграр ислоҳотининг қозоқлар хўжалигига кўрсатган таъсири.
- Қозоғистондаги ер масаласи ҳолати ва натижалари.

Таянч сўзлар:

- мустамлакачилик сиёсати
- казак аскари
- иммигрантлар
- десятина
- аграр ислоҳот

П. Столипин ва Россиянинг Қозоғистондаги оммавий кўчиш сиёсати. XVIII аср охири XIX аср бошларида Россия ҳарбий – хўжалиги фаолият кўрсатиш мақсадида рус казакларини қозоқ ерларига оммавий кўчириш сиёсатини бошлади. XIX аср охирида Чор Россияси қозоқ ерларини давлат мулки деб эълон қилиб, «фойдаланилмаган», «бўш ётган ерлар» деб ҳисоблаб, қозоқ халқидан тортиб олиб бўлиб беради.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кўкчатов уездига келган Сибирь казаклари

Чоризмнинг бу ҳаракати Россия империяси мустамлака сиёсатининг кучайиб бораётганидан далолат беради. Рус казакларининг Қозоғистон ерларига кўчиртирилиши бу сиёсатнинг илк босқичи эканлигини кўрсатади.

Бу давр *ҳарбий казак мустамлакачилик* даври деб аталади.

Бу муҳим! XVIII – XIX асрларда 11 та казаклар ҳарбий таянч бўлинмалари бўлиб, улардан 4 таси Қозоғистоннинг Урал, Оренбург, Сибирь, Еттисувидажойлашди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган россиялик деҳқонларнинг кўчиб-қўниш эркинлигини кучайтириш мақсадида 1904 йил 6 июлда қабул қилинган «Қишлоқ деҳқонлари ва мешчанларни кўчиртириш ҳақидаги вақтинчалик қонун»и жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Янги қонун – қоидага кўра рус деҳқонлари ҳукуматнинг рухсатисиз янги ерларга кўчиб ўтиши мумкин бўлган, шу жумладан, Қозоғистон ерларига ҳам. Иккинчи босқичи эса ўз-ўзидан, яъни ҳеч қандай буйруқсиз амалга ошган.

Ўйлаб кўринг. Нима учун қозоқ ерларига биринчи бўлиб ҳарбий казак бўлимлари юборилди? Нима учун чоризмга бундай сиёсатнинг ўтказилиши муҳим эди?

Россиянинг ҳарбий ҳудудида аграр ҳаракатлари 1905–1907 йиллардаги ревалюция даврида яна ҳам кучайди. Бу ҳолат Россия

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Келгиндиларнинг вақтинча бошпаналари

ҳукуматининг аграр ислоҳот ўтказиши учун туртки бўлди. У деҳқонларнинг қозоқ ерларига ёппасига кўчиши билан бошланди. Бу ҳаракат Қозоғистон ерларига кўчиш сиёсатининг *учинчи босқичи* бошланишига сабаб бўлди. Аввалгиларига қараганда бу сафар мамлакатдан кўчиб келган деҳқонларга кўплаб яхши имкониятлар яратди, яъни уларга моддий ёрдам кўрсатилиб, солиқлар камайтирилди.

1906 йилда Россия Вазирлар Кенгаши раиси этиб П.Столипин тайинланди. Унинг ташаббуси билан аграр ислоҳот ўтказилди, тарихда *Столипин аграр ислоҳоти* номи билан қолди.

Столипин ислоҳотининг асосий мақсади: ўрта ҳол кулаклар синфини ташкил этиш ва улар ёрдамида Россиянинг аграр муаммосини ҳал қилиш эди.

Бу муҳим. Қозоғистон Республикасининг 2001 йилда қабул қилинган «Ер ҳақида»ги Қонун бўйича фақатгина Қозоғистон фуқароси ва юридик шахсларгина ердан фойдаланишҳуқуқига эга.

Ислоҳот бўйича деҳқонларга жамоатчиликни тарк этиб хусусий хуторларини қуришга рухсат этилди.

Бу реформани амалга ошириш учун ерлик қозоқ халқидан ерларини тортиб олиб, кўчиб келувчиларга бўлиб берила бошланди. Биринчи жаҳон урушигача Қозоғистон аҳолисидан *45 млн. десятина ер* тортиб олинди. Бу эса экин экишга яроқли ерларнинг 20% ташкил этади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бажаринг. Оммавийкўчиш сиёсатининг Қозоғистон аҳолисининг аҳволига қандай таъсир кўрсатгани ҳақида қисқача эссе ёзинг.

1871–1917 йиллар орасида (46 йил) ўлкага 1,6 млн. одам кўчиб келди, асосий омма 1907–1916 йилда кўчиб келган XX аср бошларида «Миллий озодлик» ҳаракатининг йўлбошчиларидан бири, Давлат арбоби А.Байтурсинов ана шу давр ҳақида: «Қозоқ халқи яшашининг ўзи катта муаммога айланди» – деб аччиқ аламда эслайди.

Шундай қилиб, XX асрнинг дастлабки йилларида қозоқ халқини асрлар бўйи яшаган жойларидан, яйловларидан қўзғатиш сиёсати янги суръатлар билан олиб борилди. Ерини тортиб олиб, босим ўтказиш ва анъанавий кўчиш йўлларидан айириш кўчманчи халқ билан кўчиб келувчилар орасида жанжалларни юзага келтирди. Қозоқ халқининг ерсиз қолиши, қашшоқлашиши ва бунинг оқибатида ижтимоий зиддиятларнинг кучайиши ислоҳотнинг салбий қирраси бўлди.

Саволларга жавоб беринг.

1. Қозоғистондаги Россиядан оммавий кўчиш сиёсатининг асосий босқичларини айтиб беринг.
2. Столипин аграр ислоҳоти қозоқ халқининг ҳаётига қандай таъсир кўрсатди?
3. Нима учун Қозоғистонга кўчиб ўтиш халқ орасида норозилик туғдирди?
4. Нима учун Чоризм қозоқ халқининг аҳволини яхшилаш учун ислоҳот ўтказмади?

Жадвал билан ишланг.

Дафтарингизга жадвални чизиб, бўш катакларни тегишлича тўлдириб ёзинг.

1871–1917 йил	
	Россия аграр муаммоларининг ҳал бўлиши.
6 июль 1904 йил	
	Қозоқ халқининг ўз ерларидан сиқиб чиқариш учун ўтказилган янги сиёсий ҳаракат

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҒИСТОНДА 1916 ЙИЛДАГИ МИЛЛИЙ -ОЗОДЛИК ҲАРАКАТЛАРИ

5–6-§. Қозоқ миллий зиёлилари ва уларнинг XX аср бошидаги ижтимоий-сиёсий жараёнларга таъсири

Бугун дарсда:

- Қозоқ зиёлиларининг шаклланиши ва уларнинг ижтимоий фаолияти тўғрисида билиб оламиз.
- Уларнинг кўтарган масалалари,бажарган ишлари ва қозоқ халқининг манфаатларини ҳимоя қилишдаги меҳнатлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- зиёлилар
- Давлат Думаси
- депутат
- миллий манфаат
- ҳаракат
- ариза

Қозоқ халқи зиёлиларининг шаклланиши. XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларида содир бўлган иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий воқеалар қозоқ халқининг маънавий ҳаётига чуқур таъсир кўрсатди. Чор ҳукуматининг консерватив сиёсати маърифат соҳасида яққол кўзга ташланди. Мустамлакачилик ҳокимияти қозоқ халқининг манфаатлари ва ҳуқуқларини эътиборсиз қолдирди, унинг маънавий ривожланишини тўхтатиб қўйди. Маданият нуқтаи назаридан, даврнинг янгиликлари, биринчи навбатда, Европа тамаддуни билан боғлиқ бўлиб, уларни фақат ҳукмрон синфнинг кичик гуруҳларининг вакиллари эгаллаган. Миллий зиёлиларнинг шаклланиши бир маромда кетмади, бу узоқ вақтга чўзилган жараён бўлди.

А. Букейханов 1910 йилда машҳур «Қирғизлар» мақоласида («Замонавий давлатларда миллий ҳаракатларнинг шакллари» китобида) 1905 йилдан бошлаб миллий озодлик ҳаракатининг икки йўналишининг шаклланганлигини, биринчиси — ғарбчилар, жамиятни ривожлантириш бўйича Европача қарашларни қўллаб-қувватловчилар, иккинчиси — бутун мусулмонларни бирлаштиришга қаратилган пантуркчи, миллий-диний қараш тарафдорлари.

Қозоғистон зиёлиларнинг асосий ютуқлари: улар тараққиётнинг янги умумроссия босқичи бошланишини ўз вақтида ҳис қилишди.

Қозоқ жамияти тараққиётининг олға интилиши йўлларини излаш билан шуғулланишди, бунинг учун Биринчи рус инқилобининг ижтимоий ва сиёсий эркинлигидан фойдаланишди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XX аср бошида қозоқ халқи зиёлиларини безовта қилган муаммолар: миллатнинг бирлиги, ерларнинг яхлитлигини сақлаб қолиш, қозоқ халқи томонидан маданийлашган давлатлар даражасига эришиш, бунинг учун таълим бериш, санъатни янада ривожлантириш учун имкониятлар яратиш, ишбилармонлик сифатини ривожлантириш ва, энг муҳими, қарам бўлмаган мустақил давлатни яратиш.

Миллий зиёлилар Қозоғистон халқининг этник мустақиллигини сақлаб қолиш учун Қозоғистон ҳудудида ***норозилик чиқишлари, Давлат Думасининг фаолиятида ва Россия халқларининг миллий озодлик ҳаракатларида иштирок этишлари керак деб ҳисоблашди.*** Шу муносабат билан, қозоқ зиёлилари вакиллари мустамлакачилик ҳокимиятларининг буйруқларига қарамай, волостларни сайлаш, партиялар тузиш, овозларни тўплаш, номзодларни кўрсатиш, лавозим вазифаларини бажариш, Думага сайловлар ва унинг ишида иштирок этиш каби минтақавий тадбирларда ва бошқа ижтимоий-сиёсий масалаларда фаол иштирок этдилар. Маҳаллий давлат ҳукмронлиги мустамлакачи ҳокимиятнинг бошқаруви билан юргизилиб, сайловлар юзаки амалга оширилса-да, бепоён қозоқ даласидаги сиёсий жараёнларда қозоқ халқи қизғин иштирок этди.

Буни ўйлаб кўринг! Нима учун қозоқ сахросида икки сиёсий оқим шаклланди? Нима учун мустамлакачиларқарам халқларнинг ривожланишини кечиктирди?

Қозоқ сахросидан келган зиёлиларнинг сиёсий фаолияти алоҳида маънога эга эди. Кўз ўнгидаги бирон бир адолатсизлик ўша пайтда кўзи очиқ, миллий онги уйғонган қозоқ зиёли азаматлари ғазабининг кучайишига сабаб бўлди.

Қирғиз (қозоқ) депутатларининг Давлат думаси ишида иштирок этиши. 1905 йил августда подшо Николай II Россия инқилобий кучларининг босими остида Давлат Думасини қонун чиқарувчи ва сайлов органи сифатида чақиришга бағишланган Манифестни имзолади, бироқ Россия империясининг бир қатор халқлари, шу жумладан, Ўрта Осиёда сайловларда иштирок этиш ва Дума ишида қатнашиш ҳуқуқи қабул қилинмади. Маҳаллий ҳокимият органларига «кўчманчи ва бошқа шафқатсиз фуқаролар» сайловларда иштирок этишига йўл қўймасликка кўрсатма берилган. Бу қозоқлар орасида ғазаб ва норозиликни юзага келтирди. Қозоқлар ўз вакилларини Россия Давлат Думаси ишида қатнашишга рухсат беришни қатъий талаб қилганлар. Қозоғистон бўйлаб бўлиб ўтган кенг кўламли тартибсизликлар чор ҳукуматини халқ талабларини тинглашга мажбур қилди. Шундай қилиб, қозоқлар сайловда қатнашиш имкониятига эга бўлдилар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу қизиқ! Романовлар сулоласи Россияни уч юз йил бошқарган. Охирги император Николай II эди.

Россиядаги Давлат Думасида Қозоғистондан 9 нафар депутат, шу жумладан, 5 қозоқ вакили қатнашди.

Семипалатинск вилоятидан — *Букейханов* (иқтисодчи), Торғай вилоятидан — *А. Биримжанов* (суд терговчиси), Урал вилоятидан — *А.Қалменов* (титулли маслаҳатчи), Ақмола вилоятидан — *Ш.Қосшигулов* (мулла), Астрахань области Букеев ўрдасидан — *Б.Қулманов* (титулли маслаҳатчи) сайланди. Рус миллатидан 4 нафар депутат сайланди. Шу билан Қозоғистон ҳудудидан ташқарида яшовчи қозоқлардан — Уфа губерниясидан Салимгерей Жантурин, Еттисувдан — *М. Тайинули*, Астрахань губерниясидан *Ноян Даут Тундит Санжиулилар* сайланди. Уларнинг барчаси саводли ва билимдон одамлар эдилар, жамиятда ҳурмат ва ишончга эга эдилар.

Вазифани бажаринг! Депутат бўлиши мумкин бўлган шахсга тавсифберинг.

Биринчи Давлат Думаси депутатлари А. Қалменов ва юрист А.Биримжановлар айниқса фаол ҳаракат қилдилар. А. Биримжанов

I Давлат думасининг очилиши (27.07.1906)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Давлат Думасининг мажлис зали

1906 йил июль ойи ўрталарида Санкт-Петербургга келган бўлса-да, у мусулмонлар фракциясининг йиғилишларида маслаҳат ва таклифлар билан сўзга чиқди. Бу хизмати учун А.Биримжанов 3 ой муддатга қамалди. Кейин Санкт-Петербург суд палатасининг қамоқхонасига юборилиб, ундан сўнг Самарага сургун қилинди.

1806 йил 8 июлда Биринчи Дума тарқатиб юборилди. Подшо Николай II янги сайловлар тўғрисидаги фармонга имзо чекди, халқнинг умидлари оқланмади.

II Давлат Думасига сайлови 1905 йил 6 август ва 11 декабрь қонунлари асосида ўтказилди. Уларга кўра, Қозоғистон ва Сибирда иш ҳақи паст бўлган темирйўлчилар овоз бериш ҳуқуқини йўқотдилар.

II Давлат Думаси асосан кадетлар ва социал-демократлардан иборат эди. Қозоғистондан иккинчи Давлат Думасига 14 нафар депутат сайланди, улардан 7 таси қозоқлар эди. Бу *Ш Қосшугулов, Биримжанов А., Б. Қулманов* (II Давлат думасига янги сайланган депутатлар) *Ҳ. Нурекенов* (бий) — Семей *вилоятидан, Б. Қаратаев* — Урал вилояти (адвокат), *Т. Аллабергенов* — сирдарёлик (бий), *М.Тинишбаев* — Еттисув вилоятидан (темир йўл муҳандиси).

Ўйлаб кўринг! Чор ҳукумати нима сабабданДумага қозоқ депутатлариникиритмасликка ҳаракат қилди?

Иккинчи Думадаги депутат қозоқлар кадетларга, шу билан бирга мусулмонлар гуруҳига қўшилдилар. Улар бошқа миллий чеккалар-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

даги миллатчи депутатлар билан биргаликда кўчиш сиёсатига чек қўйишни талаб қилишди. Шунингдек, улар ҳукуматнинг миграция сиёсатининг салбий оқибатларини тавсифлашди. Б. Қаратаев II Давлат Думасида деҳқонларни Россиядан Қозоғистонга кўчириш сиёсати қозоқлар учун ўта ёқимсиз, оғриқли бўлаётгани ҳақида баёнот берди.

Масалан, Б. Қаратаев 1907 йил 16 майда махсус маъруза билан чиқиш қилди ва кўчишнинг қозоқ халқи учун оғир оқибатлари ҳақида сўзлаб берди. Унинг сўзларига кўра, россиялик кочокларни кўчириш, қозоқларни ўз манзилларидан қувиб чиқариш билан амалга оширилади, аслида уларни ўз уйларидан қувиб чиқаришяпти. Б. Қаратаев, қозоқлар ўз ерларини йўқотиб, ўз Ватанларида дарбадарга айланиб қолганини таъкидлади.

Ўз халқининг манфаатларини ҳимоя қила туриб қозоқ депутатлари ҳукуматга бир нечта мурожаатномалар (баёнотлар) юбордилар. Депутатлар Б. Қаратаев, А. Биримжанов, Т. Нурекенов, С.Қосшигулов 1907 йил март ойида шундай деб ёзган эди: «*Кўчманчи аҳоли учун чорвачилик — бу ҳаётнинг асосий манбайи. Осиёнинг чек-чегарасиз кенг даласида бир ердан иккинчи ерга узлуксиз кўчиб-кўниб юриш ҳузур-ҳаловат учунгина эмас, балки табиий иқлим шароитлар билан боғлиқ ҳолда ўтроқ яшаш тўғри келмаслиги учун бўлган талабдир.*

Қозоғистон аҳолисини ҳимоя қилиш учун Россия Дума депутатлари, масалан, Т. Сидельников, Н. Бородин ва бошқалар чиқди. Ҳатто улар қозоқ халқининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун жамоавий даъватни қабул қилишди.

А.Бокейханули

М.Тинишбаев

А.Биримжанов

С.Жанторин

А.Қалменов

Д.Тундит

Т.Нурекенв

Т.Аллаберген

Ш.Қосшиғулули

Б.Қаратаев

М.Тайинули

Б.Қулман

I-II Давлат Думасига сайланган қозоқ зиёлилари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Вазифани бажаринг! Қозоқ халқининг ҳуқуқ ва эркинликларининг бузилганлиги ҳақида тадқиқот ишини ёзинг.

Иккинчи Думанинг фаолияти ҳам қисқа бўлди. 1907 йил 3-июнида у тарқатиб юборилди. Думанинг тарқатилишига қарши Ақтобе, Петропавловск ва Қостанай шаҳарларида норозилик митингл ари ўтказилди.

I ва II Давлат Думаларида қозоқ зиёлилари конституциявий демократлар партияси (Кадет) ва депутатларнинг мусулмон фракцияси билан ҳамкорлик қилдилар. Келгусида, Давлат Думасига сайловлар тўғрисидаги янги қонунга кўра, қозоқлар депутатларни сайлаш ҳуқуқидан маҳрум қилинди ва III ҳамда IV Давлат Думаларида қатнашмади.

Қўшимча маълумот.

... Умуман олганда, инқилобгача бўлган Россияда, Давлат Думаси тўрт марта чақирилади. III Давлат Думаси 1907 йил 1 ноябрдан 1912 йил 9 июнгача, IV Давлат Думаси — 1912 йил 15 октябрдан 1917 йил февралгача ишлаган. Давлат Думасининг вақтинчалик қўмитасини тузган император Николай II кейинчалик тахтдан воз кечишни режалаштирган. Дума расмий равишда 1917 йил 6 октябрга қадар ишлаган. Дума депутати бўлмаган машҳур таниқли сиёсатчи Мустафо Чўқай III ва IV Давлат Думасининг мусулмонлар фракцияларида фаол иштирок этган ва уларнинг эътиборини қозоқ халқининг қийинчиликларига қаратган.

Қозоқ миллий энциклопедияси, Алмати, 1998, 1-жилд.

Саволларга жавоб беринг.

1. Қозоқ халқи зиёлиларининг фаолияти ҳақида гапириб беринг.
2. I ва II Давлат Думаси қайси партиялар вакилларидан ташкил топган эди?
3. Қозоқ депутатлари Дума мажлисларида қандай масалаларни кўтаришди?
4. Демократик ҳаракатда қозоқ миллий зиёлиларининг ўрни қандай эди? Фикрингизни асосланг.
5. Қозоқ зиёлиларининг Россия империясининг Давлат Думасидаги фаолиятига баҳо беринг.

Жадвал билан ишлаш. Жадвални дафтарга чизиб, бўш катакларни тўлдиринг.

I Давлат Думаси депутатлари рўйхати		II Давлат Думаси депутатлари рўйхати	
Семей вилоятидан			Ш. Қосшигулов
	А. Биримжан	Торғай вилоятидан	
Урал вилоятидан			Т. Нурекенов
	Ш. Қосшигулов	Еттисув вилоятидан	
Еттисув вилоятидан			Б. Қаратаев

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-§. Миллий-сиёсий матбуот тараққиёти («Қазақ» газетаси, «Айқап» журнали)

Бугун дарсда:

- XX аср бошларида сиёсий матбуотнинг ривожланишини кўриб чиқамиз.
- Унинг Қозоғистон ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги нуфузи ва ўрнини таҳлил қиламиз.

Таянч сўзлар:

- газета-журналлар
- мақолалар
- ижтимоий-сиёсий ҳаёт
- маданий-маърифий фаолият
- ахборот ва таълим
- адад

Сиёсий матбуотнинг ривожланиши: Қозоқ тилидаги биринчи нашрлар марказий ҳукумат томонидан яратилган. Подшо ҳукумати томонидан XIX асрнинг 60-йилларида маъмурий ислоҳотлар амалга оширилгандан сўнг ўлкада олиб борилаётган сиёсатни тушунтириш учун босма нашрга эҳтиёж бор эди. Улардан биринчиси *«Туркистон вилоятининг газети»* 1870 йилда Тошкентда чоп этилган эди. Ушбу босма нашр ўзбек ва қозоқ тилларида нашр этилди.

Минтақанинг иккинчи газетаси *«Дала вилоятининг газети»* 1888 йилдан нашр этила бошланди. Уни Омби шаҳрида Дала генерал-губернаторлиги нашр қилдирган. Газета саҳифаларида Қозоғистоннинг этнографияси, адабиёти ва тарихи ҳақида материаллар чоп этилиб турди. Шунингдек, газета қозоқ халқи раҳбарлари А. Байтурсинов, М. Дўлатов, М. Чўқайнинг мақолаларини чоп этди. Қозоқ халқининг манфаатлари Омбида чоп этилган «Омбилик» («Омич»), «Сибирь хабарчиси» ва «Олтой ҳаёти» газеталарида акс этган. Қозоқ зиёлилари вакиллари ушбу нашрларда фаол ҳамкорлик қилдилар.

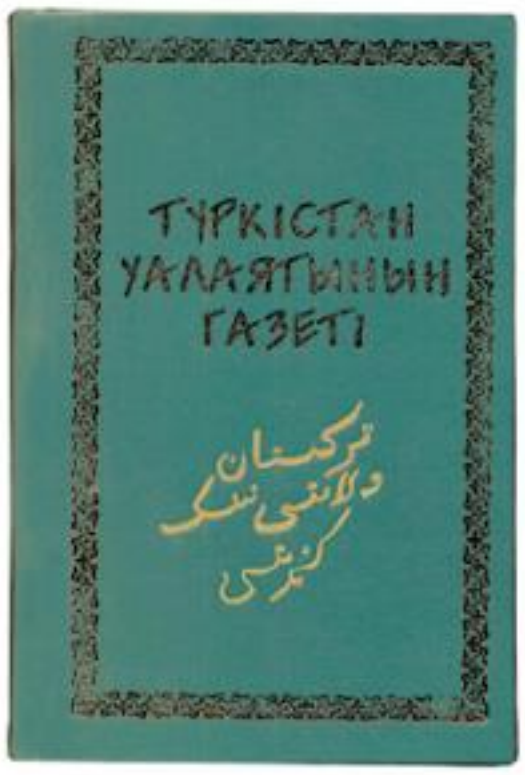

«Туркистон вилоятининг газети»нинг китоб ҳолида йиғилган нусхаси

1905 йил 17 октябрдаги подшо манифести сўз ва матбуот эркинлигини эълон қилди. Бу қозоқ тилида демократик руҳдаги газета ва журналларни нашр этиш имконини берди. 1907 йилда илк ижтимоий-сиёсий «Серке» газетаси Санкт-Петербургда нашр этила бошланди, аммо кейинроқ реакция даврида бу нашрга тақиқ қўйилган эди.

1911 йил январидан 1915 йил августгача Троицкда «Айқап» журнали чоп этилди. Таниқли шоир ва ёзувчи Мухамеджан Сералин (1872—1929) «Айқап» журналининг муҳаррири эди. Журнал демократик йўналишда қолди. Журнал учун тарихий, бадиий ва маърифий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

№ 1 ۱۹۱۱ يچى جل ينوار ۱۰

آيقاپ

№ 1

«Айқап» журнали

руҳдаги мақолалар Спандияр Кобеев, Султонмахмут Торайгиров, Жанша Сейдалин, Сабит Донентаев, Шакарим Қудайберди ўғли ва бошқалар томонидан ёзилган.

Журналнинг номи ҳақида М. Сералин шундай деб ёзган эди: *Қозоқ учун ҳар бир иш «Ай, Қап!»* (*«Эҳ, афсус»*) нидосисиз битмаган. *Бизда шундай сўзлар бор экан, унда абадий такрорланади: «Қап!»* (*«Афсус!»*), *ҳаддан ташқари кўп эди, у «Айқап» деб номлана* бошланди».

«Айқап» материалларини асосан аграр муаммолар ва ер масалаларига бағишлади. Шу билан бирга, журнал янги ўқув услублари, ўқув дастурлари, ўқув-методик адабиётлар, қозоқ қизларини ўқишга жалб қилиш ва мактабларда кутубхоналар очишга бағишланган кўплаб мақолалар чоп этди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

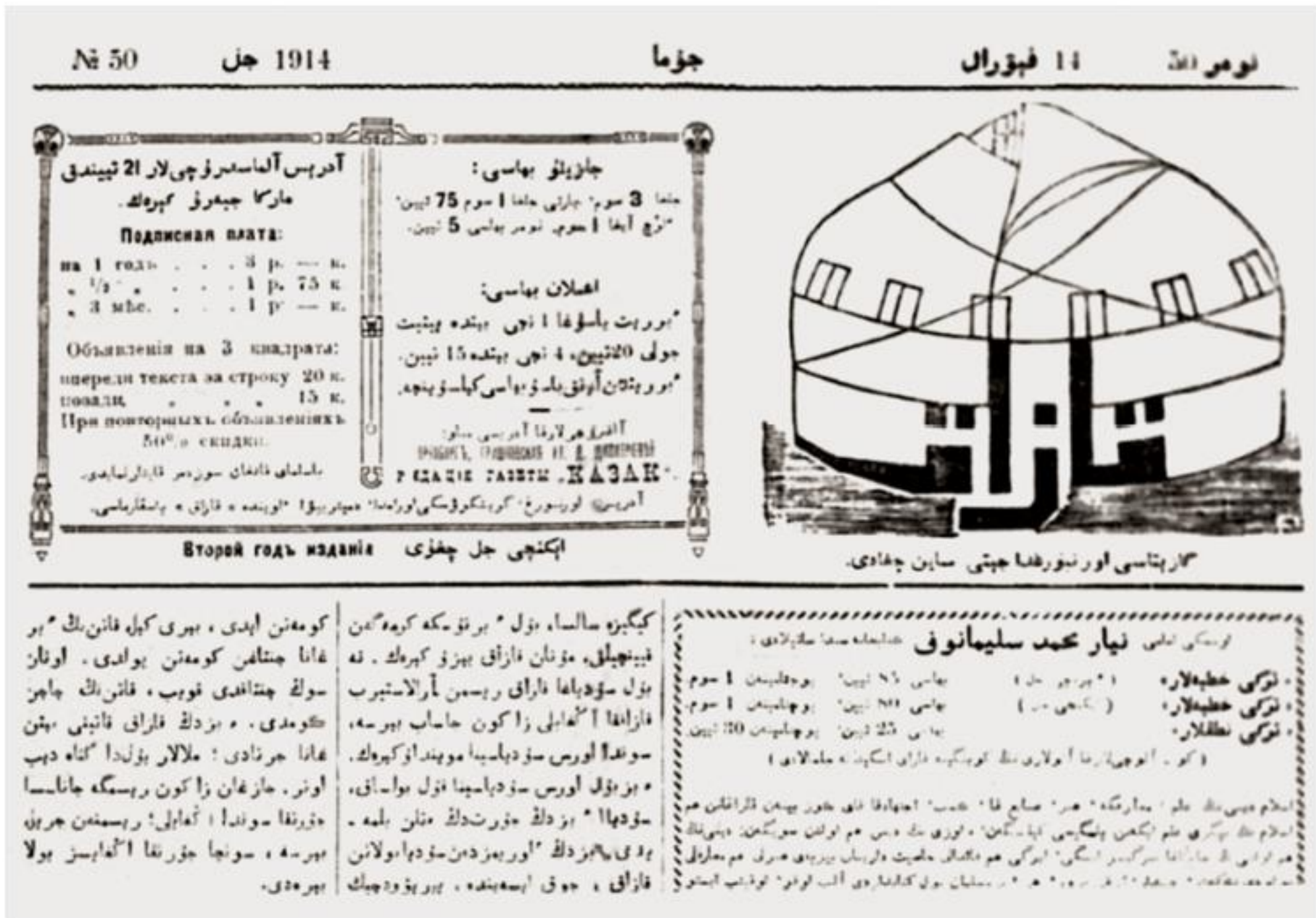

№ 50 جل 1914 جۆما 14 فبۆرال نومر ۵۰

آدرس آلماسىرۆچى‌لار 21 ئىيندق
مارکا جىبەرۆ كىرەك.

Подписная плата:

на 1 годъ . . . 3 р. — к.
„ 1/2 „ . . . 1 р. 75 к.
„ 3 мѣс. . . . 1 р. — к.

Объявленія на 3 квадрата:
передъ текста за строку 20 к.
позади „ „ „ 15 к.
При повторныхъ объявленіяхъ 50% скидки.

جازيلۋ بهاسى:
جىلغا 3 سوم، جارتى جىلغا 1 سوم 75 تيين،
تۆرت آيغا 1 سوم، نومىر بهاسى 5 تيين.

اعلان بهاسى:
بىرىنچى يازۋغا 1 نچى بىتده بىتىت
جولى 20 تيين، 4 نچى بىتده 15 تيين.
بىرىنتىن آرتىق يازۋ بهاسى كىمىتىلەدى.

آدرس بىلەن آلماسۋ ئۇشىن:
РЕДакТ. ГАЗЕТЫ И. Д. ДОБРОВИНЪ
РЕДакТИРУЕТ ГАЗЕТУ „ҚАЗАҚ“.

باسىلماى قالغان سوزدەر قايتارىلمايدى.

آدرس: اورىنبورغ، گۋبىرنسكوۋسكى اورامدا، مەجاريۋا، اۋىنده، قازاق، باسقارماسى.

Второй годъ изданія — ايكنچى جل چىقۋى

گازىتاسى اورىنبورغدا جىتى ساين چىقادى.

توركى خطىبلارى — نيار محمد سليمانوف — توركى نظملارى

كىگىزە سالسا، ئۇل ۴ بىرنۋسكە كەمەگەن قىيىنچىلىق، مۇنان قازاق بىرۋ كىرەك. نە ئۇل سۇدىياغا قازاق رىسمىن آرالاستىرب قازاقتا آگاهلى زاكون حساب بىرسە، سوندا اورىس سۇدىياسىنا موىندا اوكىرەك. ۴ بىرىنۋل اورىس سۇدىياسىنا قول بىراسا، سۇدىيا ۴ بىرلىك مۇرتدلىك مىتىن بىلمە. ۴ بىرلىك اورىمدەن سۇدىيا ئولانىن قازاق، جوق ايسەىندە، بىرىنۋدچىك كومەتىن ايدى، بىرى كىل قانىنىك ۴ بىر غانا جىتىلمىن كومەتىن بىرادى. اونار سولىك جىتىلمەدى قوىب، قانىنىك چاپىر كۇمىدى. ۴ بىرلىك قازاق قانىنى مىتىن غانا جىرتادى: ملالار ئۇلدا گناه دىپ اونىر. جازغان زاكون رىسمگە جاناسا مۇرىنقا سوندا آگاهلى رىسمىن جىرىن بىرسە، سونجا جۇرتقا آگاهسىز بولا بىرەدى.

«Қазақ» газетаси

Бу муҳим! 1920—1925 йилларда Оренбург Қозоғистон АССРнингпойтахти эди. 1925 йилда шаҳар Россия Федерациясигакўчирилди.

1913 йилда либерал-демократик руҳдаги умумқозоқ газетаси «Қазақ» (1913—1918) Оренбургда чоп этилди. Газетага А. Байтурсинов ва М. Дўлатовлар асос солишган. Улар газета атрофига машҳур Шакарим Қудайбердиули, Ҳалел Габбасов, Хайретдин Болғанбаев, Гумар Қараш, Раимжон Марсеков, Мухтор Саматов ва бошқалар каби таниқли жамоат арбоблари, шоир ва ёзувчиларни тўплашди.

Қишлоқ хўжалиги муаммоларини кўтариш орқали газета ернинг давлат мулки бўлишига қаршилик қилиб, бу ерни сотиш тақиқланган ҳолда қозоқ халқининг мулкига ўтказилишини талаб қилди. «Қазақ» газетаси, шунингдек, кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилик, ерга ишлов бериш, чорвачиликни ривожлантириш, кооператив ҳаракат ва бошқа муаммолар ҳақида ёзди.

Буни ўйлаб кўринг! Алаш намояндасиА. Байтурсиновнинг сўзларини қандай тушунасиз: «Газетахалқнинг кўзи, қулоғи ва тилидир»?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Газета минтақадаги ижтимоий ривожланишнинг эволюцион либерал-демократик йўналишини қўллаб-қувватлади. Мақолаларнинг аксарияти қозоқ халқининг тили, адабиёти, тарихи ва этнографияси муаммоларига бағишланган. Бундан ташқари, аёллар эркинлиги ва тенглиги, таълим масалалари бўйича материаллар чоп этилди. Шунингдек, Россия империясида миллатлараро муносабатларга оид масалалар ҳам муҳокама қилинди.

Бу газета қозоқ аҳолиси орасида машҳур бўлган. У қишлоқдан қишлоққа, овулдан овулга ўтиб борди. «Қазақ» газетаси 1918 йилгача нашр этилиб, большевиклар органлари томонидан ёпилди, чунки у большевизм ғояларига мос келмади.

Буни ўйлаб кўринг! Нима учун «Қазақ» газетаси қозоқ аҳолиси ўртасида энг машҳури бўлди? Нашр қилинган газета ва журналлар Қозоғистоннинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётига қандай таъсир кўрсатди?

1914—1918-йилларда Омбида «Бирлик» маданий-маърифий жамияти мавжуд эди. Унинг ишида «Алаш» ҳаракатининг аъзоси, шоир, ёзувчи, драматург, маърифатпарвар Қошке Кеменгер иштирок этди. Бундан ташқари, жамият томонидан нашр этилган «Балапан» («Жўжа») қўлёзма журналининг муҳаррири Қошке Кеменгер бўлган. Шунингдек, Қозоғистонда «Алаш», «Абай», «Сари-Арқа», «Қазақстан» ва бошқа газеталар чоп этилди.

Мустамлакачилик зулмини кучайтириш, подшонинг аграр сиёсати, капиталистик муносабатларни минтақавий иқтисодиётга жорий этиш қозоқ халқининг миллий ўзига хослигининг кейинги ривожланишига туртки берди.

Бу қизиқ! Ҳозирда «Балапан» телеканали юртимизда фаолият кўрсатмоқда. У 2010 йил 27 сентябрда ташкил этилган.

Петербург, Москва, Қозон, Томск университетлари ва Оренбург таълим муассасалари битирувчилари миллий ҳаракатнинг етакчиларига айланди. Қозоқ жамиятидаги миллий ҳаракатлар бир хилда эмас эди. У турли мафкуравий ва сиёсий йўналишлар билан ажралиб турарди. «Айқап» журнали ва «Қазақ» газетаси вилоятдаги турли хил сиёсий ғоялар ва муносабатларнинг тарқатувчилари бўлган бўлса-да, шунга қарамасдан нашрлар асосан қозоқ халқининг миллий ғоялари ва манфаатларини тарғиб қилганди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

М.Сералин ҳайкали
Қостанай вилояти
Қарабалиқ тумани

Бу қизиқ! Мухамеджан Сералин (1872—1929) — ёзувчи, шоир, публицист, журналист. Қостанай вилояти Қарабалиқ туманидаги Орнек овулида туғилган. У Троицк мадрасасида ўқиди, Костанайдаги икки йиллик қозоқ-рус мактабини битирди. 1911—1915 йилларда. Троицкда «Айқап» журналини нашр қилди.

М. Сералиннинг журналистик фаолияти икки даврга бўлинган. 1-даврда, инқилобгача унинг томонидан 40 га яқин мақола ёзилган. 2-даврда (1918-1928) «Ушқин», «Енбекшиқазақ», «Овул» газеталаридасиёсий, иқтисодий ва маданий-маърифий мақолалари чоп этилди. Унинг 1900 йилда нашр этилган «Топжарған» биринчи поэмаси тарихий жанрга мансуб. Поэмада XIX асрнинг 30-40-йилларидаги қозоқ жамиятининг ҳаёти, Кенесари ва Науризбай раҳбарлигидаги ҳаракат тасвирланган. Унинг «Гулқашима» поэмаси 1900-йилда чоп этилган бўлиб, аёллар тенгсизлиги муаммосига бағишланган. М.Сералин И. Алтинсариннинг демократик таълим ғояларини қўллаб-қувватлади. У Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достонидан парчалар, «Рустам ва Суҳроб» достони, Жуковскийнинг шеърлари, А.Сорокиннинг «Жусан» («Ёвшан») повестини қозоқ тилига таржима қилган.

Саволларга жавоб беринг.

1. Биринчи қозоқ газета ва журналлари қачон пайдо бўлди?
2. Қозоғистонда босма нашрларнинг бошланишида ким турган эди? Улар ўз олдига қандай мақсадлар қўйишган эди?
3. Қозоғистонда босма нашрлар пайдо бўлиши билан боғлиқ қандай имкониятлар пайдо бўлди?
4. «Қазақ» газетасида кимларнинг мақолалари чоп этилди?
5. Қозоғистонда газета ва журналларнинг ёпилиш сабаблари ва уларнинг оқибатларини тушунтиринг.

8–9-§. Қозоғистонда 1916 йилги миллий-озодлик қўзғолони

Бугун дарсда:

- Биринчи жаҳон уруши йилларидаги Қозоғистоннинг аҳволини кўриб чиқамиз.
- 1916 йилги қўзғолоннинг бориши ва мақсадини, унинг умумхалқ ҳаракатига айланганлигини билиб оламиз, шунингдек, қўзғолоннинг тарихий аҳамиятини кўрсатамиз.
- Қозоқ зиёлиларининг қўзғолонга нисбатан нуқтаи назарлари билан танишамиз.

Биринчи жаҳон уруши ва Қозоғистон. Биринчи жаҳон урушининг дастлабки кунларидан бошлаб (1914—1918) Қозоғистоннинг барча ҳудудларида подшо **«фавқулодда ҳарбий ҳолат»** эълон қилди, йиғинлар, иш ташлашлар, ишдан бош тортиш тақиқланди, газеталар ва журналларга ҳарбий цензура киритилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Полиция назорати кучайтирилди. Уруш пайтида полициячиларга ишчиларни зўрлик билан ҳибсга олиш ва берухсат ишдан кетганларни куч билан иш жойига қайтаришга рухсат берилди. Идора усулининг қаттиққўллигига қарамай халқнинг норозилиги фақат кучайди. Қозоқ халқи уларни ўз ерларидан куч билан сиқиб чиқаришларига қарши чиқишди, оқсоқоллар ва волостнойларнинг буйруқларини бажаришдан ва ҳарбий солиқ тўлашдан бош тортишди. Аёл солдатлар, шаҳар қашшоқлари ва рус муҳожир деҳқонлар урушга қарши чиқишди. 1915—1916 йилларда Қозоғистонда деҳқонлар, ишчилар ва аскарларнинг ғалаёнлари тўлқини бўлиб ўтди.

Таянч сўзлар:

- жаҳон уруши
- ҳарбий ҳолат
- цензура
- фронт орти ишлари
- ғайритабаа
- умумхалқ қўзғолони
- ҳарбий даласуди

Бу қизиқ! XX асрнинг бошида. Европа давлатлари ўртасида зиддиятлар ўз чўққисига чиқди. Биринчи жаҳон урушидаги ҳарбий ҳаракатлариштирокчиларининг сони 73 миллионга етди.

Айниқса, хорижий компаниялардаги ишчиларнинг аҳволи оғир эди. Шахта ва конларда иш куни 12-14 соатга етди, кунига ўртача 20-60 тийиндан тўлашарди. 1916 йил июнь ойида Екибастуз шахтаси, Спасский ва Успенский конлари, Оренбург-Тошкент темир йўли ходимлари иш ташлаш уюштиришди. 1916 йилнинг ёзида Риддер, Жезқазған, Қўнғирот ишчилари, Эмба нефтчиларининг ва бошқа саноат корхоналарининг ишчилари норозиликларини билдиришди. Ҳарбий қисмларда урушга қарши кайфиятлар кучайиб кетди ва берухсат кетиб қолишлар кўпайди. 1916-йилда аскарлар Верний, Ақмола ва Семипалатинск шаҳарларида намойишга чиқишди.

Бу муҳим! Верний — 1921 йилгача Алматининг номи. У 1854 йилда ўрта аср қалъаси ўрнига қурилган.

Уруш Қозоғистон аҳолисининг шундоқ ҳам қийин бўлган аҳволини янада кучайтирди. Россия империяси ҳарбий эҳтиёжлар учун Қозоғистоннинг ресурсларидан тўлиқ фойдаланди. Қозоғистон фронт эҳтиёжлари учун солиқ сифатида кичик қорамоллар, ўтовлар, кигизлар ва бошқа нарсалар етказиб бериши керак эди.

Минтақада кескин вазият юзага келди, 1916 йилда Қозоғистонда кўтарилган миллий озодлик қўзғолони бунинг исботидир.

1916 йил 25 июнда Россиянинг ғайритабаа аҳолисини фронт орти ишларига жалб қилиш тўғрисида подшо Фармони чиқди. У 1916 йил-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ги ғалаён учун баҳона бўлди. Фармонга кўра 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркаклар орқа томонда ишлашга чақирилган. Қозоғистондан 500 минг ғайритабааларни чақириш режалаштирилган. Аҳоли подшонинг Фармони ҳақида эшитишлари билан, минтақадаги барча ҳудудларда аҳолининг ғалаёнлари бошланди. Қўзғолоннинг авж олишидан қўрққан подшо ҳукумати 1916-йил 15-сентябрга — йиғимтерим тугагунига қадар чақирув муддатини сурди.

Турли партиялар ва гуруҳлар атрофидаги зиёлилар тўпининг 1916 йилги қўзғолонга тегишли дунёқарашлари бир ёқлама бўлгани йўқ. Фронт орти ишларидан бўшатилган шахсларнинг бир қисми, яъни маҳаллий амалдорлар подшо ёрлиғини қўллаб, уни ҳаётга татбиқ этиб амалга оширувчилар бўлишди. Радикал гуруҳ вакиллари эса (Т.Бокин, Ж.Ниязбеков, А.Жунисов) Ёрлиққа қарши чиқиб, халқни қуролли қўзғолонга чақирди.

Шунингдек, «Айқап» журнали атрофидаги ва «Уш жуз» партиясининг вакиллари қозоқларни урушга олишга қарши чиқиб, халқни мустамлака ҳукуматига қарши туришга чақирса, «Қазақ» газетасининг муҳарририяти вакиллари бир ёқлама фикр юритди. М.Дулатов 1916 йил 25 июндаги ёрлиқни «шафқатсиз» деб баҳоласада, А.Бўкейхан ва А. Байтурсинули ҳар қандай қаршилик одамларни йўқотишга олиб келишини айтиб, 11 вгустда қозоқ халқига мурожаатнома эълон қилди. Улар фронт ортига мардикорларни юбориш орқали уларнинг оиласини, хўжалигини жазоловчиларнинг тўлиқ йўқ қилишидан қутқариб қолиш мумкинлигини, Подшо ҳукумати мажбурий равишда Даладаги қўзғолонларни бостириш учун ҳарбий отрядлардан фойдаланишларини маълум қилишди. Мурожаатномада жазо отрядларининг энг биринчи қурбонлари аёллар билан болалар бўлишини, юртнинг иқтисодий ҳаёти бузилишини, ҳарбий судлар отишгача ҳукм чиқариб, маҳаллий аҳолини аёвсиз жазолашини эслатиб, сабр қилишга чақирди. Мурожаатномага қўл қўйганлар халқнинг дардини яхши тушунишларини айтиб, охирида қўзғолончиларни подшо ёрлиғига бўйсунишга чақирди.

1916 йилги миллий-озодлик ҳаракатининг сабаблари. Қўзғолоннинг асосий сабаблари қуйидагилардир:

1) мустамлакачилик сиёсатининг кучайиши;

2) ерни олиб қўйиш. (1916-йилда подшо ҳукумати қозоқларнинг 45 миллион ботмон унумдор ерларини тортиб олган);

3) солиқлар сонининг кўпайиши (моллар арзонлаштирилган нархларда сотиб олинган, буйруқ бўйича ўтовлар ва кигизлар йиғилган, ҳарбий солиқлар жорий қилинган);

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4) ҳукмрон синфлар эксплуатацияси кучайган;

5) миллатлараро зиддиятлар кучайиб кетди (қозоқлар ва руслар ўртасидаги тўқнашувлар маҳаллий аҳолининг ерларини эгаллашидан келиб чиққан);

6) аҳолининг ижтимоий ҳолати кескин ёмонлашди (уруш ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалигидаги инқирозга, транспортнинг сусайишига олиб келди);

7) руслаштириш сиёсати фаоллашди.

А.Иманов

Ҳаракатнинг асосий босқичлари, қўзғолон ўчоқлари, ижтимоий асослар. Қўзғолоннинг *асосий кучлари*, *ижтимоий асоси* қозоқ кўчманчилари, ишчилар, батраклар ва маҳаллий ҳунармандлар эди. Бунга қўшимча равишда қўзғолонда қозоқ жамиятининг бадавлат қатламларининг баъзи вакиллари – бойлар, волостнойлар, бийлар ва қозоқ демократик кайфиятдаги зиёлиларнинг бир қатор вакиллари иштирок этдилар.

Қозоғистоннинг бошқа этник гуруҳлари — руслар, уйғурлар, ўзбеклар ва дунганлар Еттисувда 1916 йилги миллий-озодлик қўзғолонида иштирок этдилар. Бошқа ҳудудларда асосан қозоқлар иштирок этишди.

Буни ўйлаб кўринг! Нима учун исён умумиллий тус олди?

Исённинг биринчи босқичи 1916 йил ёз ойларини қамраб олади. Бу ғалаённинг бошланиши. Иккинчи босқич — 1916 йил куз ва қиш, исён кўтарилишининг чўққиси. Учинчи босқич — бу инқилобнинг сусайиши, февраль инқилоби даври, 1917 йилнинг баҳори.

Ҳаракат раҳбарлари: А. Иманов, Т. Бокин, Б. Ашекеев, С. Мендешев. Қўзғолон раҳбарлари қозоқ даштининг таниқли шахслари: Еттисувда — Т. Бокин, волост ҳокими Бекболат Ашекеев, Тўрғай вилоятида — А. Жангелдин, Бокеев Ордасида — С. Мендешев ва бошқалар.

Вазифани бажаринг! Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб, зиёлиларнинг қўзғолонга муносабатлари қандай бўлганлигини аниқланг. Ҳукмрон доиралар исёнчиларга нисбатан қандай жазо усулларидан фойдаланишган?

Қўзғолон бутун Қозоғистонни қамраб олди. Уларнинг йирик ўчоқларидан бири Еттисув вилояти бўлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Еттисувдаги қўзғолон 1916-йил июль-август ойларида кучайиб борди. Исёнчилар волостнойларнинг овулларига ҳужум қилиб, телеграф линияларини буздилар, чақирилганларнинг рўйхатини ва қарздорларнинг тилхатларини йўқ қилдилар.

1916 йил 17 июлда чор ҳукумати ғалаённи бостириш учун Еттисув ва Туркистон вилоятида ҳарбий ҳолатни ўрнатди. 1916 йил 12-августда Еттисув ҳарбий губернатори М.А.Фольбаум исёнчиларни жазолаш мақсадида ҳарбий дала судини тузиш тўғрисида фармон чиқарди. Ҳарбий қисмлар эса умуман ҳеч қандай судсиз жазо беришди. Қўзғолонни бостириш учун Шарқий фронт жалб қилинди. Бу ҳукуматнинг исённи бостиришга алоҳида урғу берганлигини англатарди. 1916 йил октябрь ойида Еттисувдаги исён бостирилди. Қўзғолон етакчиларидан бири Бекболат Ашекеев Боралдай довонида одамларнинг катта йиғини олдида қатл қилинди. 300 минг қозоқ жазо отрядларининг таъқибидан қочиб, Еттисувдан Хитойга кўчиб кетишди.

Жазолаш чораларига қарамасдан, қўзғолон кенг ёйилди ва Қозоғистоннинг барча янги ҳудудларини қамраб олди. Баъзан қозоқлар ва россиялик муҳожирлар ўртасида тўқнашувлар бўлган, чунки улар ҳукумат томонидан бир-бирларига қарши қайралган эди.

Бу қизиқ! Рота — ҳарбий қисмдир. Рота бир неча взводдан иборат бўлиб, батальоннинг таркибига киради.

Амангелди сарбозлари билан. Рассом *А.Қастеев*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Россиядаги демократик жараёнлар тарафдорлари исёнчилар тарафида эди. Қўзғолончилар нафақат қуролли отрядларни ташкил қилдилар, балки айни пайтда ҳокимият органини, солиқ тизимини яратдилар ва қонун устуворлигини кузатдилар. Озодлик байроғи остида бирлашган халқ адолат ва қозоқ халқининг ёрқин келжаги учун курашди.

1916 йилги қўзғолоннинг кейинги йирик маркази Торғай вилояти бўлди. Қозон ҳарбий прокурори Сандецкийнинг маълумотларига кўра, 1916 йил 26 ноябрда қўзғолончилар сони 50 мингга етди. Генералнинг ҳисоб-китобларига кўра, қўзғолонни бостириш учун 1-2 йил керак бўларди.

Миллий онгнинг ўсиши бу халқнинг қозоқ жамиятида анъанавий ҳокимият институтларини, яъни Хон ҳокимиятини қайтаришга бўлган талаби ва истагида намоён бўлди. Шу мақсадда чўл зодагонлари ғалаён етакчилари учун сайлов ўтказди. Мисол учун, Торғай уездидаги исёнчиларнинг хони қилиб Абдугаппар Жанбосинов сайланди. У машҳур ўрта жуз бийи — Ниёзнинг набираси эди.

Бош қўмондон — сардорбек қилиб Кенесари Қасимовнинг сафдоши ботир Иманнинг набираси Амангелди Иманов сайланди.

Исёнчилар ўзларининг ҳарбий тактикасини ишлаб чиқдилар. Улар ҳарбий сафга тизилдилар ва душманга ёпирилиб ҳужум қилдилар, дам олиш пайтларида 25 км-дан зиёд масофада қўриқчилар қўйишди, шунингдек, А. Иманов разведкачилар юборди. Амангельди Иманов ўқчи-снайперларнинг махсус отрядини яратди, уни атоқли Кейки ботир (Нурмағамбет Кокембаев) бошқарди, фронт орти ишларини ва разведкани ташкил қилди, 1916 йил сентябрь ойида А.Имановнинг армияси 20 минг кишига етди.

Бажаринг! Қўшимча адабиётлардан фойдаланиб, Кейки ботир ҳақида эссеёзинг.

1916 йил 22 октябрда 15 минг кишилик исёнчилар Торғайни қамал қилишди. Қамал бир неча кун давом этди, бироқ улар шаҳарни ололмадилар, чунки ўша вақтга келиб қамалда қолганларга ёрдам бериш учун жазо отряди етиб келди.

Буқизиқ! Мумтоз қозоқ рассоми Абилхан Кастеев Амангелди Имановнинг расмини яратиш учун бой материал тўплади: унинг қишлоқ аҳли, сарбозлар, қариндошлари билан суҳбатлашди, тарихий ҳужжатларга мурожаат қилди, Бутун Торғай чўлларини кезиб чиқди. Натижада, бетакрор тарихий полотно – халқ қаҳрамони Амангелди Имановнинг ҳаққоний образини яратди. Расм қаҳрамоннинг портретини шу даражада аниқ акс эттирилганки, Амангелди Имановнинг қариндошларидан бирининг таъсирлангани ҳақида маълумот бор, у кўзида ёш билан расмни томоша қилган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Хон Абдугаппарнинг сарбозлари жазо отрядларининг кучайиши муносабати курашнинг партизан усулига ўтдилар. Унинг штаб-квартираси ва асосий кучлари Торғай чўлида, Батпаққар ҳудудида жойлашди.

Бу ҳудуддаги ҳарбий ҳаракатлар 1916 йил ноябрдан 1917 йил февралига қадар давом этди. Жазоловчилар қанчалик ҳаракат қилишмасин, ғалаённинг Торғай ўчоғини тор-мор қила олмадилар. Қўзғолон Февраль инқилобигача давом этди ва у билан қўшилиб кетди. Ушбу ғалаён бутунича қозоқ халқининг миллий озодлик курашининг таркибий қисмидир.

Амангелдининг сарбозлари февраль инқилоби даврида ҳам жазо қўшинлари олиб кетилгунига қадар фаол ҳарбий қаршилик кўрсатишни давом эттирди.

Вазифани бажаринг! Харитадагиасосий жанг майдонларини кўрсатинг.

1916 йилги миллий-озодлик қўзғолонининг мағлубиятга учраши ва унинг тарихий аҳамияти. Миллий-озодлик ҳаракати бостирилгандан сўнг подшоҳ ҳукумати, подшоҳнинг Фармонига биноан, фронтдорти иши учун зўравонлик сафарбарлигини кучайтирди. Қўзғолон бостирилгандан кейинги қўлланилган жазо чоралари шафқатсизлиги билан ҳайратга солади. Қозоғистон ва Ўрта Осиё қонга ботирилди.

Абдугаппар Жанбосинули

Бу муҳим! Абдугаппар Жанбосинули (1870—1919),1916—1917 йиллардаги Торғай даштидагимиллий-озодлик қўзғолони етакчиси. Батир Тлеули авлоди. У қардошлар орасида катта обрў-эътиборга эга бўлиб, қишлоқда болалар учун мактаб очди, суғориладиган деҳқончилик билан шуғулланди.1916 йил 21 ноябрда 13 волостнойлар иштирокидаги қурултойда Торғай уезди қипчоқларининг хони қилиб сайланди.Кенесари хоннинг сафдоши ботир Имановнинг набираси Амангелди Иманов сардорбек, жанговар қўмондон этиб сайланди. Абдугаппар чўл демократиясининг қонунларига мувофиқ ҳукмронлик қилди. Масалалар ҳарбий, маъмурий ва иқтисодий кенгаш томонидан 20 нафар бийлар иштирокида ҳал қилинарди. Унинг қўмондонлигидаги гуруҳ жазочиларнинг ҳаракатларини муносиб равишда қайтарган. Бошқа вилоятлардагиқўзғолончиларнинг Торғайга келгани туфайли,у 1916 йилги миллий-озодлик қўзғолонининг энг қудратли маркази бўлди. 1918 йил март ойида Совет ҳукуматининг 1-Торғай Советлар съездида иштирок этганига қарамай, Абдуғаппар Совет ҳукумати билан ҳамкорлик қилишни рад этди ва Зауредеган жойда қизил гвардиячилар қўлида ҳалок бўлди. Унинг қариндошлари Советлартомонидан қувғинга учради.

Қозоқ миллий энциклопедияси. Т. 1. Алмати:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қўзғолоннинг мағлубияти сабаблари: парчаланиш, қўзғолон қўмондонлигининг ягона маркази йўқлиги, заиф ташкилот, подшоҳ армиясининг қуролларидаги устунлик.

1916 йилги қўзғолон қозоқ халқининг миллий озодлик ҳаракати тарихида алоҳида ўрин тутади. Бу мустамлакачиликка, империалистликка қарши табиатга эга эди ва Қозоғистоннинг барча ҳудудларини қамраб олди, бу миллий онгнинг кучайишига ёрдам берди.

Қўшимча маълумот.

СейткалиМендешев (1882—1938)БукеевОрдасидагийирик чорвадор оиласида туғилган. 1903 йилда ўқитувчилар семинариясини тамомлаган. 1903– 1916 йилларда мактаб (Ўрдада)ўқитувчиси бўлган. 1916-йилги қўзғолонда иштирок этган,Астрахань қамоқхонасида 4 ой қамоққа олиниб, ҳибсда сақланган. Советҳокимиятини ташкил этишда фаолиштирок этди. 1938 йилда у қатағонга учради ва отиб ташланди. 1957 йилда оқланди.

Қозоғистон халқ комиссарлари. 1920-1946 йиллар. – Алмати: Қозоқ ҳуқуқ университети нашриёти, 2004.

Саволларга жавоб беринг.

1. Биринчи жаҳон уруши қачон бошланди, у қандай характерга эга эди?
2. 1916 йилги миллий озодлик қўзғолонининг сабабларини кўрсатинг, қўзғолонни ҳаракатлантирувчи кучларни аниқланг.
3. Нима учун бу ҳаракат миллий озодлик қўзғолони деб аталди? Қўзғолоннинг сабабини кўрсатинг.
4. Еттисув ва Торғай вилоятларидаги қўзғолон ўчоқларини таърифлаб, исёнчиларнинг ҳаракати ҳақида айтиб беринг.
5. Қўзғолон раҳбарларидан кимларни биласиз?
6. Қўзғолоннинг тарихий аҳамияти ва табиати ҳақида дафтарингизга ёзинг, хулосалар чиқаринг.

Жадвал билан ишлаш.

Қозоқ даштидаги миллий-озодлик ҳаракати жараёнини жадвалга тўлдиринг.

Йиллар, жой, етакчиси сабаблари	Сабаблари, хусусияти	Мағлубият сабаблари, аҳамияти

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1917 ЙИЛГИ ФЕВРАЛЬ БУРЖУА-ДЕМОКРАТИК ИНҚИЛОБИ ВА УНИНГ ҚОЗОҒИСТОНГА ТАЪСИРИ

10–11-§. 1917 йил инқилоблари даврида Қозоғистон

Бугун дарсда:

- Россиядамонархиянинг қулаши:
- Муваққат ҳукумат ҳамда ишчи ва солдат депутатлари Кенгашларининг ташкил этилиши ҳақида билиб оламиз.
- Қозоқ даштидагиижтимоий-сиёсий ҳаётдарўй берган ўзгаришларни ўрганамиз ва бу жараёнларни муҳокама қиламиз.

Таянч сўзлар:

- мажлис
- Муваққат ҳукумат
- Советлар
- мурожаат
- ҳокимият

Февраль инқилоби. Февраль инқилоби Биринчи жаҳон уруши натижасида юзага келган ижтимоий-иқтисодий инқирознинг натижаси бўлди. Россия империяси чуқур инқирозга юз тутди: *аввало*, иқтисодий ва *иккинчиси* сиёсий. Уруш натижасида мамлакат иқтисодиёти вайрон бўлди, корхоналарнинг аксарияти тўхтатилди, темир йўл алоқаси бузилди, қишлоқ хўжалиги эса заиф аҳволга тушди. Инқироз ишчилар ва деҳқонлар ўртасида ҳокимиятга нисбатан норозиликнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Халқ энди ҳукуматга ишонмай қўйди. Давлат Думаси биринчи марта подшоҳ ҳукуматининг истеъфосини талаб қилди. Ижтимоий-иқтисодий инқироз сиёсийга айланди. Подшо ҳукумати бу инқироздан чиқишнинг тўғри йўлини топа олмади ва унинг жамиятга таъсири камайди.

Бу муҳим! *Инқилоб* (революция. лот. revolution — тўнтариш) — туб ўзгариш, бир сифатлиҳолатданиккинчисига ўтиш; *ижтимоий инқилоб* — янги ва эски ўртасидаги кескин курашдир. Бунда сиёсий жараёнлар кучаяди, ҳокимият тури ўзгаради, ғалаба қозонган инқилобий кучлар ҳокимият тепасигакелади, жамиятнинг янги ижтимоий-иқтисодий асослари қурилади.

1917 йил 23 февраль куни бир нечта корхонанинг ишчилари бир пайтда иш ташлаш эълон қилдилар. Ишчиларнинг «Йўқолсин уруш!», «Йўқолсин мустабид ҳокимият!» шиорлари остида ўтказилган митинглари ва намойишлари полиция томонидан тарқатила бошланди ва бу икки томоннинг тўқнашувига олиб келди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

27 февраль куни Петроград гарнизонининг қуролли қўзғолони бошланди. Аскарлар исёнчиларга ўқ отишдан бош тортишди ва ишчиларга қўшилишга қарор қилишди. Натижада, ишчиларнинг оммавий қўзғолони аскарларнинг қўллаб-қувватлашига эга бўлди. Исёнчилар ва аскарлар шаҳардаги муҳим объектларни, ҳукумат биноларини қўлга олди ва вазирларни ҳибсга олди. Петроград Ишчи вакиллари Кенгаши ташкил этилган Тавр саройи мажлислар залида ишчи вакиллари йиғилиши очилди, бу ерда Петроград Ишчи вакиллари Кенгаши ташкил этилди. 1917 йил 1 март куни Петроград ишчи депутатлари Кенгаши Петроград ишчилар ва аскарлар депутатлари Кенгашига ўзгартирилди.

1917 йил 2 мартда Николай II тахтдан воз кечди. Ҳукумат подшонинг кичик укаси — Михаил Александровичнинг қўлига топширилди. Ҳақиқий кучга эга бўлмаган Михаил Романов 3 март куни ҳокимиятни Г.Е.Львов бошчилигидаги **Муваққат ҳукумат** қўлига топширди.

Бу муҳим! Ҳукумат — ижроия ҳокимиятнинг олий органи.

Мамлакатда қўш ҳокимиятчилик юзага келди. Расмий ҳокимият Муваққат ҳукуматнинг қўлида бўлса-да, аслида бутун куч ишчи ва аскарлар депутатлари Советларининг қўлида эди. Муваққат ҳукумат буржуазия ва ер эгаларининг манфаатларини ҳимоя қилган бўлса, Советлар ишчилар ва аскарларнинг манфаатларини ҳимоя қилди.

Петроградда 1917 йил февралдаги намойиши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Буни ўйлаб кўринг! Нима учун чоризм инқироз ҳолатига тушиб қолди? Муваққат ҳукумат ва Советларнинг мақсадлари нима эди?

Шундай қилиб, буржуазиявий Муваққат ҳукуматнинг расмий ҳокимияти бўлишига қарамасдан омманинг ижтимоий қўллаб қувватлашига эга эмас эди. Советлар халқнинг кучли ижтимоий ёрдамига эга эдилар, лекин расмий ҳокимият уларнинг қўлида эмас эди. Дастлабки вақтларда Муваққат ҳукумат ва Петроград Совети бир-бирини тўлдириб, биргаликда ҳамкорлик қилдилар.

Сиёсий кучлар ва ҳукумат олдида қуйидаги вазифалар турарди:

– урушни давом эттириш;
– давлатда янги сиёсий тизимни яратиш;
– миллий қарама-қаршиликларни бартараф этиш;
– аграр муаммоларни ҳал қилиш;
– мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий вазиятни барқарорлаштириш.

Россияда сиёсий бошқарув муаммолари Таъсис мажлиси томонидан ҳал қилиниши керак эди. Таъсис мажлисига тайёргарлик дарҳол Февраль инқилобидан сўнг бошланди. Умумий, яширин, тўғридан-тўғри ва демократик овоз бериш тўғрисида қонун қабул қилинди. Бироқ сайловларга тайёргарлик кўриш сайлов кунигача чўзилиб кетди. 1917 йил 12 ноябрда қизил рангли мато ва қизил байроқлар Февраль инқилобининг рамзлари бўлди. Аввалги ҳукумат «эски режим» ёки «подшо ҳокимияти» деб номлана бошланди, улар бир-бирларига «ўрток» сўзи билан мурожаат қилишди.

Сибирь ўқчи полкининг офицерлари ва алоҳида таркиби Февраль инқилобининг ғалабаси тўғрисидаги хабарни тинглаб туришибди. Қазали станцияси. 1917 йил, март

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўйланг. Миллий зиёлиларнинг инқилобга қарашлари қандай бўлган эди? Муваққат ҳукумат томонидан кўрилган чоралар қозоқ халқининг аҳволида қандай акс этди?

Қозоқ зиёлиларининг етакчиси А.Бокейхан Февраль инқилоби ғалабаси вақтида Минскда эди. У ерга Ғарбий фронтнинг фронторти ишларига олинган қозоқ йигитларининг аҳволини билиш ва уларга ёрдам бериш учун борган эди.

Муваққат ҳукумат ва янги ҳукуматнинг шаклланиши. 1917 йил февраль ойида, подшо тахтдан воз кечганидан сўнг мамлакатнинг миллий чегараларида сиёсий кучларнинг нисбати тубдан ўзгарди. Муваққат ҳукумат ҳамда Ишчи ва аскарлар депутатлари Кенгашининг тузилиши тўғрисидаги хабар 1917 йил 2-3 март кунлари Қозоғистонга етиб келди. Қозоғистонда инқилобни қўллаб-қувватловчи митинглар ва намойишлар ўтказилди.

Петроградда Муваққат ҳукумат органлари барпо этила бошланди. Қозоғистонда қозоқ зиёлилари вакиллари ҳам Муваққат ҳукуматнинг комиссари этиб тайинлана бошладилар. Муваққат ҳукумат қарорига кўра, А.Букейханов Торғай вилоятининг, Б.Ниязов – Урал вилоятининг, Тинишпаев – Еттисув вилоятининг, М.Чўқай – Туркистоннинг комиссари этиб тайинланган.

Партиялар яширин ишлашдан чиқиб, очиқ ишлаш имконига эга бўлишди, цензура бекор қилинди. Сўз эркинлиги, виждон, ҳаракатлар эркинлиги эълон қилинди, митинглар ва йиғилишлар ўтказиш учун рухсат берилди.

Баъзи шаҳарларда (Уральск, Верний, Ақмола, Семей, Авлиё-Ата) биринчи қозоқ ва мусулмон қўмиталари ташкил этилди. Муваққат ҳукуматнинг ушбу қўмиталари аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиш йўналишидаги демократик органлар бўлди.

Вилоят ва уездлар бўйича Қозоқ қўмиталари – Оренбург, Сибирь, Урал ва Еттисувда пайдо бўла бошлади. Улар Муваққат ҳукуматни қўллаб-қувватладилар.

Қозоғистонда Муваққат ҳукуматнинг сиёсати:

– 1917 йил 6 март куни 1916 йилги қўзғолон иштирокчилари учун амнистия эълон қилинди.

– Еттисув шаҳридаги қўзғолон пайтида зарар кўрганларга ёрдам бериш тўғрисида қарор қабул қилинди.

– 1917 йил 20 мартда диний чекловлар ва миллий ҳуқуқларнинг бузилиши ҳақидаги қонунни бекор қилиш тўғрисида фармон қабул қилинди.

– 1916 йил 25 июндаги подшо фармонига биноан чақирилган «фронт орти ишчиларини» уйга қайтариш масаласи кўриб чиқилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Давлат Думасининг Муваққат қўмитаси депутатлари

Минтақадаги муаммоларни ҳал қилиш учун бир қатор чора-тадбирлар кўрилди. Бироқ қозоқларнинг миллий-ҳудудий тузуми ҳақидаги бундай муҳим масала Муваққат ҳукумат томонидан кўриб чиқилмади, у аввалги мақомида қолди.

Муваққат ҳукумат урушда қатнашишни давом эттирди, аграр масалаларни ҳал қилиш Таъсис мажлисини чақиргунга қадар кечиктирилди. Кўчириш хизмати ўз фаолиятини давом эттирди. Асосий муаммоларнинг ҳал қилинмаганлиги ва қарама-қаршиликлар ўлкадаги инқилобий кескинликни сақлаб қолди.

Ишчилар, аскарлар ва деҳқон депутатлари Советларини ташкил қилиш. Қозоғистонда, Россияда бўлгани каби, иккинчи ҳокимият сифатида ишчилар,аскарлар ва деҳқонларнинг депутатлар кенгаши пайдо бўлди. Ташкил қилиш жараёни 1917 йил май ойига қадар якунланди. Минтақада 25та Совет тузилди. Уларнинг аксарияти эсерчилар эди ва социал демократлар кам эди. Ижроия қўмиталари ва Советлар чор бошқарув тизимини ўзгартириш учун биргаликда ҳаракат қилдилар. Сиёсий маҳбуслар афв этилган, шаҳар аҳолиси учун озиқ-овқат билан таъминланиш, солиқ йиғиш масалалари ҳал қилинди ва Хитойга қочган 1916 йилги ғалаён иштирокчилари Ватанига қайтиб келишлари мумкин эди. Қозоғистонда Советлар бошдан кўп миллатли эди.

Ўйлаб кўринг! Февраль инқилоби натижасида Қозоғистоннинг сиёсий ҳаётида қандай ўзгаришлар юз берди? Қўмиталар ва Кенгашлар ишига қандай баҳо бериш мумкин?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1917 йил 27 февралдан 1917 йил 4 июлгача Қозоғистонда қўш ҳокимиятчилик мавжуд бўлди. 1917 йил 4 июлда Петроград шаҳрида тинч намойиш қон тўкиш билан тарқатилганидан сўнг Муваққат ҳукумат ҳокимиятни тўлиқ ўз қўлига олди. Бундай шароитда большевиклар курашининг тактикаси ўзгарди. РСДРП (б) нинг VI съездида (1917 йил 26 июлдан 3 августгача) қуролли қўзғолон йўлига ўтишга қарор қилинди. Шундай қилиб, қўш ҳокимиятчилик мавжуд бўлишни тўхтатди ва большевиклар Совет ҳокимиятининг тинч йўл билан ўрнатилишидан воз кечди.

Буни ўйлаб кўринг! Нима учун Муваққат ҳукумат органлари Қозоғистоннинг миллий қўмиталари билан қарама-қаршиликда эдилар.Нима учун Муваққат ҳукумат сиёсати қозоқ халқига маъқул келмади?

Вилоят ва бутун Қозоғистон съездлари. 1917 йилнинг баҳоридан бошлаб бутун Қозоғистон бўйлаб қозоқ аҳолисининг уезд ва вилоят съездлари бўлиб ўтди. Улар қозоқ халқининг келажак тақдири масаласини муҳокама қилдилар. Умумхалқ муҳокамасига қўйиладиган масалалар аниқланди. Улар "Қазақ" газетаси орқали қозоқ халқига бағишланган мурожаатлар йўллашди.

1917 йилнинг баҳорида Оренбургда I Торғай вилоят Кенгаши съезди бўлиб ўтди. Унда Торғай, Ақмола, Семей, Сирдарё вилоятларидан делегатлар ҳамда Татаристон, Бошқирдистон ва Ўзбекистондаги мусулмон ташкилотлари вакиллари иштирок этдилар. Съезд раиси

Ишчи ва солдат депутатлари кенгашининг вакиллари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

А.Байтурсинули бўлди. Съезд Россияда демократик парламентар республика қуриш, Таъсис мажлисини чақириш, қозоқ ерларини тортиб олишни тўхтатиш, кўчириш фондидаги ерларни қайтариш, эркаклар ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги, мактаб таълимини ривожлантириш, болалар ва қизларни биргаликда ўқитиш, черковни давлатдан ажратиш, маҳаллий ҳокимият органларини ташкил қилиш, уезд комиссарлари институтининг бекор қилиниши масалаларини муҳокама қилди.

1917 йил 12-13 апрелда Семиречье қозоқларининг қурултойи Верний шаҳрида бўлиб ўтди. Съезд аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш, маҳаллий бошқариш, суд, солиққа тортиш, таълим ва маориф масалаларини муҳокама қилди. Аграр масала айниқса кескин муҳокама қилинди. Съезд вилоятга бошқа минтақадан кўчиришни тўхтатишга қарор қилди. Шу билан бирга съездда руслар билан муносабатларни тартибга солиш ва Хитойдаги қочоқларни қайтаришга алоҳида эътибор берилди.

Ақмола вилоятидаги қозоқлар съезди А. Турлибаев, Е. Итбаев, М. Дўлатов раҳбарлигида 150 нафар депутатни тўплаб, таълим, молия, дин, хотин-қизлар тенглиги, земство масалаларини муҳокама қилди. Семейдаги съездни ўтказишга тайёргарликларни Ж. Ақпаев, А. Ермеков, Ҳ. Габбасов, Р. Марсеков олиб бордилар. Семей вилоят съездида келажакдаги Қозоқ автономиясини ўрнатиш тўғрисида таклиф киритилди. Съезд «Россиянинг биринчи Таъсис

Февраль инқилобини қўлловчилар намойиши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мажлисининг йиғилишига «Россияда жойлашган халқларга эркинлик, қариндошлик ва кўчирилганларнинг тенг ҳуқуқлилиги ҳамда уларга миллий, маиший, иқтисодий, тарихий-географик хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда сиёсий ҳаётини қуриш имкониятларини тақдим этиш зарурлиги» масалаларини киритишни кўриб чиқди.

Н.Қ.Қулжанованинг қозоқ аёлининг тақдири ҳақидаги маърузаси шаҳар ва вилоятларда фаол муҳокама қилинди. Урал, Оренбург, Ақтобе ва Тошкент шаҳарларида делегатлар аграр ва миллий муаммоларни фаол муҳокама қилишди.

Барча съездлар мавақкат ҳукуматни қўллаб-қувватлашни эълон қилган бўлса-да, улар муҳокама қилган асосий муаммо қозоқ халқининг интилишлари, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий масалалар эди.

Жойлардаги съездлар энг муҳим миллий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа муаммоларни муҳокама қилиш мақсадида ўтказилди. Ушбу съездларни чақириш *1905 йилданоқ* қозоқ зиёлилари томонидан режалаштирилган эди. Фақат энди сиёсий кураш йўлига туша бошлаган қозоқ зиёлиларининг ўша пайтдаги сиёсий-ижтимоий дастурлари, кўзлаган мақсадлари қуйидагича бўлган: тортиб олинган ерларни қозоқ халқининг мулкига қайтариб бериш ҳақида конун қабул қилиш, Россиядан кўчириш сиёсатини бекор қилиш, қозоқ ишчиларининг манфаатларини ҳимоя қилувчи қонунни қабул қилиш, уларга эркинлик ва тенглик бериш, қозоқ болалари учун мактаблар, мадраса ва университетларнинг очилиши, шунингдек, бошқа муаммолар.

Бу муҳим! Бутун Қозоғистон съезди биринчи маротаба 1905 йил декабрь ойида Урал шаҳрида бўлиб ўтди ва унда бешта вилоятдан делегатлар қатнашди.

Февраль инқилобидан сўнг, 1917 йил июлдан декабргача бундай съездларни ўтказиш имконияти пайдо бўлди ва ўлканинг янада ривожланишига йўл очилди.

Қўшимча маълумот.

А. Букейханов ва қозоқ зиёлиларининг «Қозоқларга — янгиланган Россиянинг эркин фуқароларига!» мурожаатидан парча.

Россия халқлари учун эркинлик, тенглик ва қардошлик даври бошланди. Қозоқлар янги жамият ва янги ҳукуматни қўллаб-қувватлаш учун бирлашишлари керак. Бу янги тартибни кучайтириш, бошқа халқлар билан қардошлик муносабатларини мустаҳкамлаш учун зарурдир. Таъсис мажлисини чақиришга тайёргарликни бошлаш ва муносиб номзодларни танлашзарур. «Бирлик ва адолат учун курашинг!» Бир-биримизга даъво қилишдан ва оилавий жанжаллардан воз кечишга чақирамиз, «бирдамлик ва адолат» умумхалқ шиори бўлсин. Яқин

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

келажакда ер масаласинимуҳокама қилинг. Бизнинг шиор: янги ҳукуматни қўллаш ва демократик республика, деҳқончилик, чорвачиликнинг ривожланиши орқали ўз эҳтиёжларини қондириш. Аллоҳдан ўзгадан қўрқманглар! Адолатли бўлинг ва янги ҳукуматни қўллаб-қувватланг. Озиқ-овқат масаласини ҳал қилишда вакиллик органларига ва бизнинг фронтдаги ҳарбий хизматчиларимизга ёрдам кўрсатинг. Одамларнинг фикри ҳақида хабар беринг.

А. Букейханов, М. Дўлатов, М. Есболов, Н. Торекулов,
Т. Жаманмуринов ва бошқалар (жами 15 киши)

Саволларга жавоб беринг.

1. Февраль буржуа-демократик инқилобининг асосий натижаларини айтинг.
2. *Қўш ҳокимиятчилик* нима? Унинг моҳияти нимада? Асосий сабабларни кўрсатинг. Қўш ҳокимиятчилик нима сабабдан барҳам топди?
3. Февраль инқилобидан сўнг қандай ҳукумат ўрнатилди? Уларнинг сиёсий фаолиятини тавсифланг.
4. Русиядаги буржуа демократик инқилобнинг ўзига хос хусусияти нима?
5. Қозоғистонда вилоят ва бутун Қозоғистон съездлари қандай мақсадда чақирилган эди?

Жадвал билан ишлаш. Жадвални дафтарингизда тўлдиринг.

Вақт	Ҳудуд	Воқеалар
1917 йил 23 февраль		
1917 йил 2–8 апрель		
1917 йил 12–13 апрель		
1917 йил 27 февраль – 4 апрель		

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

«АЛАШ» ҲАРАКАТИ ВА ҚОЗОҚ ХАЛҚИНИНГ МИЛЛИЙ ҒОЯСИ

12-§. «Алаш» партиясининг ташкил этилиши

Бугун дарсда:

- Қозоқ зиёлиларининг 1917 йил июль ойида миллий партия ташкил қилиши билан;
- партия дастури лойиҳасининг тайёрланиши билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- либерал-демократик
- автономия
- дастур
- етакчи
- сайловлар

Россия кадетлар партиясининг филиалини ташкил этишга тайёргарлик. «Қазақ» газетаси ва миллий-демократик ҳаракат. Қозоғистонда миллий-демократик ҳаракат 1905 йилдан бошланди. Шу вақтнинг муҳим ҳодисаси Қозоғистонда кадетлар партияси бўлимининг ташкил қилинганлиги, «Қазақ» газетасининг чиқиши, петиция (арзнома) ҳаракати, Давлат Думасида қозоқ халқи манфаатларининг ҳимоя қилиниши, митинглар ва съездлар ўтказилиши бўлди.

1905 йилнинг декабрида Уралда Қозоғистоннинг бешта вилояти вакилларининг съезди бўлиб ўтди. Съезд *Россия Конституциявий-демократик (кадет) партиясининг бўлимини тузишга ҳаракат қилди*. Кадетлар партияссининг дастурини асосга олиб, А.Байтурсинов ва бошқалар уни ўлкада татбиқ қилишни кўзлади. Съездда қозоқ ерларининг барчасини қозоқ халқининг мулки деб тан олиш, мактаблар, мадраса ва университетлар очиш, чет жойлардан деҳқонларни Қозоғистонга кўчиришни тўхтатиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Съезд Марказий Қўмитаси томонидан қабул қилинган ушбу баёнот «Пикир» газетасида эълон қилинди, аммо Россия кадетлар партияси Марказий қўмитаси Қозоғистон съездининг қарорини қўллаб-қувватламади. Қозоғистонда партия ташкил этиш масаласи кечиктирилди.

Бутун Қозоғистон съезди (1917 йил июль) ва «Алаш» партиясининг ташкил қилиниши. 1905-йил тамал тоши қўйилган «Алаш» ҳаракати Февраль инқилобидан сўнг ўз фаолиятини давом эттирди. Бундай қийинчилик даврида Қозоғистон миллий-озодлик ҳаракати етакчилари жамиятда тезкор ўзгаришлар зарурлигини тушуниб етиб,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бутун Қозоғистон съездига тайёргарлик кўришга қарор қилдилар. Кадетлар раҳбарлигидаги Муваққат ҳукумат чор мустабид тузумининг сиёсатини давом эттирди. Ҳукумат миллий ва аграр масалани ҳал қилишга шошилмади, қозоқ халқи тақдирини ҳал қилишни ўйлаб кўрмади. Россиядаги «иккинчи ҳукумат» Петроград Кенгаши Совети Қозоғистон ва Туркистонга автономиялар беришга қарши эди.

Бу муҳим! Якка ҳокимиятчилик — бу 1917 йилги инқилобдан олдин Россияда мутлақ ҳокимият ва айни пайтда бу ҳокимиятга мос сиёсий тизим.

Бундай шароитда миллий зиёлилар етакчиси А.Букейханов «Қазақ» газетаси орқали Кадет партиясидан чиқиб, қозоқ сиёсий партиясини тузиш истагини билдирди. У бу ҳақда шундай деб ёзган: «*Кадетлар ерни хусусий мулкка ўтказиш зарур деб ҳисоблайдилар. Бундай шароитда қозоқлар яна ерсиз қоладилар ва қашшоқлашадилар. Кадетлар миллий автономияга қарши чиқдилар. Биз миллий автономияларни яратиш ва «Алаш» байроғини баланд кўтаришни истаймиз ... Кадетлар динни давлатдан ажратишга қарши, лекин мен динни давлатдан ажратишни қўллаб-қувватлайман. Шунинг учун мен кадетлар партиясидан чиқаман ва «Алаш» партиясини яратишга қарор қилдим*».

1917 йил февраль ойида буржуа-демократик инқилобдан кейин либерал-демократик зиёлилар либерал-демократик оқимдаги миллий партияни яратишга киришдилар. Қозоғистон зиёлилари жамиятни синфлар ва қатламларга бўлмади, буржуа-демократик эркинликлардан фойдаланиб, бутун қозоқ халқининг манфаатларини ифода этди.

Бу муҳим! *Автономия* (юнончадан — ўз-ўзини бошқариш) — бир давлат доирасида миллий-сиёсий ўзини ўзи бошқариш.

1917 йил июль ойида Оренбургда биринчи умумқозоқ съезди бўлиб ўтди. Съездга Семипалатинск, Торғай, Оқмола, Ўрол, Сирдарё ва Семиречье вилоятлари, Букеев Ўрдаси, Фарғона, Бухоро ва Хива шаҳарларининг вакиллари ташриф буюришди. Съездда «Алаш» миллий партияси ташкил қилинди, шунингдек, унинг ижроияқўмитаси тасдиқланди ва партиянинг дастур мақсадлари белгиланди.

«Қазақ» газетаси партиянинг матбуот органи бўлди. Съезд кун тартибига **14 та масала киритилди**, булар: *давлат бошқаруви шакли; Қозоғистон вилоятларида автономиялар; ер муаммолари; халқ милицияси; земство; маърифат; суд; дин; аёллар муаммоси;*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

«Алаш» партияси етакчилари А. Байтурсинов, А. Букейханов, М. Дулатовлар

Қозоғистон вилоятларидан депутатлар Таъсис мажлисини чақиришга тайёргарлик кўриш; Бутун Россия мусулмонлар съезди ҳақида; қозоқ сиёсий партиясини тузиш ва бошқалар.

Ушбу рўйхатнинг энг муҳимлари қуйидагилар эди: миллий автономия ва ер масаласи.

«Алаш» партиясининг дастур лойиҳаси. 1917 йилда қозоқ зиёлилари қозоқ халқи ва рус либерал зиёлилари манфаатларининг фарқини тушундилар. Бироқ алашчилар Қозоғистоннинг мустақиллигини қонуний йўл билан қўлга киритмоқчи бўлишди. Ҳаракат дастурига кўра, давлат тузумини тизимли демократлаштириш кўзда тутилган. Келажакда мустақил Қозоғистон демократик сайловлар асосида ташкил этилган президентлик республикаси бўлиб, у давлатнинг инсон ҳуқуқлари, сўз эркинлиги, матбуот ва касаба уюшмаларига аралашмаслиги кўзда тутилган. Энг муҳим талаблар барча қозоқ ерларини бирлаштириш ва мустамлака даврида Қозоғистон ҳудудининг яхлитлигини тиклашни ўз ичига оларди. Умумқозоқ съезди биринчи қозоқ партияси «Алаш» сиёсий партиясининг ташкил этилишини қонунийлаштирди. Ижроия қўмита негизида партия бошқарув органи сайланди. *1917 йил 21 ноябрда «Қазақ» газетасида «Алаш» партиясининг дастури лойиҳаси чоп этилди.* Партия дастурини А. Байтурсинов, М. Дулатов, Е. Ғумаров ва бошқалар тузишди. *Партия дастури 10 банддан иборат эди.*

Вазифани бажаринг! Мустақил Қозоғистон шароитида «Алаш» партияси дастурининг ижроси ҳақида ёзинг.

Дастурнинг асосий мақсади: қозоқ автономияларининг бошқалар билан тенг ҳуқуқда Россия Федерацияси таркибига кириши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тенглик, шахсий дахлсизлик, сўз, матбуот эркинлиги, уюшмалар, она тилида эркин таълим олиш имконияти, ернинг хусусий мулкка ўтказилишига йўл қўймаслик ва ундан тенг асосда фойдаланиш ва бошқалар эълон қилинди.

Буни ўйлаб кўринг! Дастурда келтирилган масалаларнинг муҳимлиги нимадан иборат? Нима учун қозоқ зиёлилари вакилларининг аксарияти социалистик ғояларни ёқламади?

Алашчиларнинг кўпчилиги синфийлик нуқтаи назарига асосланган социалистик мафкурани қабул қилмаганлар. Улар жамият ҳали социалистик инқилобга тайёр эмас деб ҳисоблашган. «Алаш» партиясининг етакчилари қозоқ халқини мустамлакачилик зулмидан озод қилиш ғояси атрофида бирлашишди.

Вазифани бажаринг! «Алаш» раҳбарларининг асарларидан тўплам тузинг.

XX асрнинг бошидаги қозоқ миллий зиёлилари ўз ижтимоий-сиёсий фаолиятида «миллатчилик» ёки «буржуа майлига» берилишмади. «Алаш» партияси қозоқ халқининг ҳақиқий миллий, либерал-демократик партиясидир.

Қўшимча маълумот.

«Алаш» партиясининг лойиҳаси

Дастурнинг биринчи қисми **«Давлат шакли»** деб аталади. Дастурда Россия демократик, федералреспублика бўлиши кераклиги ёзилган. Ушбу тушунчаларга изоҳ берилган. «*Демократия* — бу халқ ҳокимияти», «*федерация*» — иттифоқдаги ҳар бир давлат суверен ва яқин ҳамкорликда бўлган иттифоқдош давлатдир. Ҳар бир давлат ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эгадир. Шундай қилиб, ўзини ўзи бошқариш тенглик ва қонун устуворлиги нуқтаи назарига асосланган бўлиши керак эди. Ҳужжатда демократик сайловлар кўзда тутилган. Депутатлар сайлови тўғридан-тўғри, тенг ва яширин овоз бериш йўли билан, яъни овоз бериш ҳуқуқидан ҳамма келиб чиқиши, дини ёки жинсидан қатъи назар фойдаланиши йўли билан амалга оширилади.

Дастурнинг иккинчи қисми **«Маҳаллий бошқарув»** деб номланган. Автономияни ташкил қилиш асосий вазифадеб эълон қилинади. Қозоғистоннинг барча вилоятлари бирлашишлари ва мустақил бошқарилишлари керак, лекин Россия Федерацияситаркибида. Қозоқ автономияси қулай шарт-шароитлар остида дўстона федерация таркибида қолиши, ноқулай шарт-шароитда — у Россия Федерацияси таркибидан чиқиши ҳуқуқига эга деб ҳисоблайди. Земство маҳаллий ўз-ўзини бошқариш сифатидақабул қилинади«.

Учинчи «Асосий ҳуқуқлар» қисми, улар демократик ва инсонпарварлик тамойилларига асосланган.

«Россия Республикасидадинига, келиб чиқишига, жинсига қарамай барча инсон тенг ҳуқуқли бўлади. Йиғин ўтказишга, жамият тузишга, сўз эркинлигига, газета чиқаришга, китоб нашр этишга эркинлик берилади(. Фуқароларнинг табиий ва

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

сиёсий ҳуқуқларини таъминлайдиган бундай демократик, эзгу ғоялар ўша пайтда. Россия қонунларида ҳали қабул қилинмаган эди.

«Дин иши» деб номланган тўртинчи қисмда динни давлатданажратиш ҳақида гапирилган. Қозоқларнинг диний бошқарув органи — муфтиятташкил қилиниши керак. Шу билан бирга барча динлар тенг эканлиги кўрсатилган.

Олтинчи «Ватанниҳимоя қилиш» бўлимида:қозоқлар отлиқ полициясидаҳарбий хизматни ўташадидейилган.

«Илм-билим ўргатиш» деб аталгантўққизинчи бўлимда билим бериш масаласи кўрилган. Барча таълим муассасаларидаўқитиш текин, таълим она тилида бўлиши керак. Шу билан бирга ўрта ва олий таълим муассасаларига университетларникиритган ҳолдаэга бўлиши керак. Ҳукумат мактабнинг ички ҳаётига аралашмаслиги керак.

«Солиқлар» деган еттинчи бўлимда солиқ йиғиш умумий мол-мулк ва мулкий даража бўйича амалгаоширилиши керак; бойлар кўпроқ тўлайдилар,камбағаллар-камроқ дейилади.

«Ишчилар» деб номланган саккизинчи бўлимда Алаш меньшевикларнинг ижтимоий-демократик дастурини қўллаб-қувватлайди.

Дастур лойиҳасидаги «Ер масаласи» деб номланган ўнинчи бўлимда аввалги йилларда қозоқлардан ёппасига олиб қўйилган барча ерлар қайтариб берилиши керак. Қирғиз маҳаллий қўмита томонидан ҳосилдор тупроқли ерларни олишлари кераклиги ҳақида адолатливазифа қўйилди. Ерни сотиш қатъиян ман этилади. Ернинг барча бойликлари – катта ўрмонлар, дарёлар – давлатгақарашли бўлади ва земстволар томонидан бошқарилади.

Саволларга жавоб беринг.

1. «Алаш» партиясининг партия дастурида кўрсатилган асосий мақсадлари нима эди?
2. «Алаш» партияси етакчиларининг ижтимоий-сиёсий фаолиятини тавсифланг.
3. 1917 йил июль ойида ўтказилган Биринчи Умумқозоқ съездининг муҳимлиги нимада?
4. «Алаш» партияси дастурининг муаллифлари ҳақида гапиринг.
5. 1 умумқозоқ съездида кўтарилган муаммоларни таҳлил қилинг.
6. Партия дастурининг барча нуқталарига баҳо беринг ва фикрингизни билдиринг.

Жадвал билан ишлаш. «Алаш» партияси дастурининг мақолаларини уларнинг тавсифлари билан боғланг. Дафтаринизга ёзинг. Қўшимча маълумот бўлимида берилган материаллардан фойдаланинг.

Партия дастури

Дастур номлари	Тавсифлари
1	2
«Давлат шакли»	
	Қозоқлар жойлашган вилоятларда яшайдиган барча мамлакатлар учун автономия қуриш тўғрисидаги масала биринчи навбатга қўйилади.
«Асосий ҳуқуқлар»	

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Давоми

1	2
	Қозоқларнинг диний бошқарилиши шахсий муфтийлари орқали амалга оширилади. Барча динлар тенгдир.
«Ҳокимият ва суд»	
«Ватанни ҳимоя қилиш»	
	Солиқ ундириш бойлик даражаси ва умумий мулкий ҳолатга кўра бўлиши керак; бой кўпроқ тўлайди, камбағал – камроқ.
	Социал-демократлар меньшевик гуруҳлари дастурини ёқлашлари айтилади.
«Таълим ва фан»	
«Ер масаласи»	

Президент республикаси – давлат раҳбари президент бўладиган бошқарув шакли бор мамлакат. Президентлик тизимида президент ва парламентни халқ сайлайди, қонуний ҳокимият билан ижро этувчи ҳокимият ўртасидаги нисбат ўзгаради, давлат президенти давлатнинг ҳам, ҳукуматнинг ҳам раҳбарлигини ўз қўлига олади.

Матбуот органи – газета ёки журнал.

Федерация (лот. Federation – иттифоқ, бирлашма) – алоҳида сиёсий мустақиллиги бор бир неча давлатлар бирлашувидан тузилган яхлит янги бир давлат бирлашмаси. Федерация ва унга кирадиган субъектларнинг вазифалари орасидаги фарқлар умумдавлат конституцияси билан тартибга солинади. Ҳар субъектнинг ўз юқори ҳокимият (қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд) органлари бўлади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XX АСР БОШИДАГИ ҚОЗОҚ ЗИЁЛИЛАРИНИНГ АТОҚЛИ ВАКИЛЛАРИ

13–14-§. Қозоқ халқининг сиёсий раҳбарлари (А. Букейханов, А. Байтурсинов, М. Дулатов, Б. Каратаев, М. Тинишбаев, М. Чўқаев)

Бугун дарсда:

- Қозоқ зиёлилари таниқли вакилларининг ҳаёти ва фаолиятиҳақида билиб оламиз.
- Уларнинг қозоқ халқини мустамлакачилик зулмидан озод қилиш учун курашлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- маърифат
- арбоб
- миллий онг

Қозоқ халқининг сиёсий раҳбарлари. XX асрда мустамлакачилик зулмининг кучайиши, ўлкага капиталистик муносабатларнинг кириб келиши, подшо ҳукуматининг кўчириш сиёсати қозоқ халқи сиёсий онгининг янада ривожланишига туртки берди.

Қозоғистон халқининг империя сиёсатига қарши норозилик ҳаракатлари кучайди. Қозоқ зиёлилари миллий давлатчиликни тиклаш йўлларини қидира бошладилар, у ўз халқининг миллий озодлик курашини ва ўзларининг мустамлакачи ҳукмронликдан озод қилиш истагини қўллаб-қувватлашга ҳаракат қилди. XX асрнинг бошида А. Букейханов, А. Байтурсинов, М. Дўлатов, Б. Каратаев, М. Чоқай ва бошқалар каби машҳур зиёлилар халқни бошқа халқлар билан тенг ҳуқуқлар учун демократик асосда курашишга олиб чиқдилар. Улар қозоқ халқининг сиёсий онгини фаоллаштиришга, уларнинг ҳуқуқий, эстетик, маънавий онгини ва фикрлашларини шакллантиришга катта таъсир кўрсатди. Алашнинг бўлажак кўзга кўринган етакчилари ўша пайтда Петербург, Москва, Варшава, Қозон, Омби, Оренбург ва Том ҳамда бошқа олий ўқув юртлари ва билим юртларини битириб чиққан одамлар эдилар. Элбоши Н.А. Назарбаев «Тарих тўлқинида» (1999 й.) номли китобида Алаш арбобларига «Мамлакат манфаатларини ўйлаган буюк қозоқлар» деб адолатли баҳосини берган эди.

Бу муҳим! Арбоб — кўп йиллар давомида жамиятнинг манфаатиучун юрак амри билан ишлаган фуқародир.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

А. Бўкейхан

Алихан Нурмуҳаммедович Букейханов (1866—1937). Семей вилояти Қарқарали уездидаги №7 Тоқирау волостида туғилган. Унинг узоқ ота-бобоси машҳур султон Барақ Чингизхоннинг авлоди эди. А.Букейханов Абай асарларига ҳурмат-эҳтиром кўрсатилган, Мади ва Нарманбетнинг озодликни орзу қилган ажойиб қўшиқ ва мусиқалари тингланган муҳитда тарбияланди. А.Букейханов бутун чўлдан чиққан қозоқлар машҳур Қояндиботов ярмаркасига тўпланган Қарқарали шаҳарчасида яшаган. У уч йиллик рус-қозоқ мактабини, Қарқарадаги уч йиллик билим юртини, 1890-йилда Омск техника билим юртини ва Санкт-Петербург Ўрмончилик институтининг иқтисодиёт факультетини (1890—1894) битирган. А. Букейханов Биринчи Давлат Думасига сайланган. Думада кадетлар партияси аъзолари билан яқин ҳамкорлик қилди.

XX асрнинг бошида *икки асосий сиёсий* йўналиш бор эди. Биринчиси — Бухоро ва Туркистон ҳудудларидаги анъанавий панисломий оқим, иккинчиси эса Ғарб қадриятларига йўналтирилган умуммиллий, демократик ҳаракатдир. А. Букейханов бошчилигидаги бу ҳаракатнинг сафларида ўлканинг энг илғор зиёлилари сафига қўшилган рус мактабларининг илғор фикрлайдиган битирувчилари бор эди. Бу гуруҳ сиёсий босиқликларини кўрсатиб, ўз тарафдорларига Россия империясига қарши очиқ қарши курашиш учун ҳали анча эрта эканлигини тушунтириб берди. Шунинг учун улар дастлаб халқнинг онгини уйғотадиган таълим ва тарғибот ишларини бошлаш зарур деб ҳисобладилар.

1896 йил Сибирь олимларининг тавсияси билан А. Бўкейханов Императорлик Рус география жамияти Ғарбий Сибирь бўлимининг ҳақиқий аъзоси қилиб сайланди, кўп ўтмай навбатдаги илмий экспедиция таркибига чақирилди.

1903 йил Петербургда «Россия. Бизнинг ўлкамизнинг тўлиқ географик тавсифи» деган умумий ном билан 18 жилдлик тўплам чиқади. А. Бўкейханов бу тўпламнинг «Қирғиз (қозоқ) ўлкасининг ҳудуди бўйича аҳолини жойлаштириш, унинг этнографиявий таркиби, турмуш одати ва маданияти» бўлимининг муаллифи бўлди. Унда оғзаки адабиёт материалларини, айниқса, «Қози Корпеш-Баян сулу» достонини таҳлил қилиб, қозоқ халқининг маданиятига умумий тавсиф берди. Абайни қозоқ назмини янги чўққига кўтарган оқин сифатида баҳолаганини айтиб ўтиш керак.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1904 йил А. Бўкейханов рус деҳқонларини қозоқ ерларига кўчириш тўғрисида материал йиғиб юрган Ф.А.Шчербина экспедицияси таркибига кирди. 1911–1914 йилларда А. Бўкейханов «Янги қомусий луғат» («Ҳозирги мамлакатлардаги миллий ҳаракатларнинг турлари» номли тўплам) ва «Қозоқлар» мақоласини чиқаришда қатнашди.

У «Қирғизлар», «Қирғиз хонлари, султонлари ёзишган хатлардан», «Марказий қирғиз ўрдасининг хони Бекей ва унинг авлодларининг хатларидан», «Катта қирғиз ўрдасининг султони Суйик Абилайхановнинг ҳужжатларидан», «Султон Кенесари Қасимули тарихи тўғрисида материаллар», »Қарқарали уезди қирғизларининг (қозоқларнинг) уруғ чизмаси», «Абай (Ибрахим) Қунанбаев», «Қирғизларнинг ош бериши тўғрисида» ва яна бошқа кўплаб тарихий ҳамда этнографик асарлар ёзди.

А. Бўкейханов «қозоқ» этниниминнинг келиб чиқишини ҳар томонлама тадқиқ қилиб, ўз фикрларини илгари сурди.

Талабалик пайтидаёқ ишончсизларнинг қора рўйхатига тушиб, аввал Семей турмасига қамалди. Кейин Самара шаҳрига кўчирилиб, у ерда фақат илмий-ижодий иш билан шуғулланишга мажбур бўлди.

1913-йилда «Қазақ» газетасини ташкил этишда фаол иштирок этиб, унинг жамиятдаги обрў-эътиборини юксалтиришга муваффақ бўлди. 1917 йилда «Алаш Ўрда» ҳукуматини бошқарди. Совет ҳокимияти даврида у фаол ижтимоий фаолиятдан воз кечмади.

Афсуски, И.В.Сталиннинг назорати остидаги марказий ҳокимият Қозоғистон зиёлиларининг инқилобгача бўлган фаолиятига ишонч билдирмади, шу жумладан, А.Букейхановнинг ижтимоий фаолиятига салбий баҳо бериб, унинг ҳаракат эркинлигини чеклаб қўйди.

1937 йилнинг июлида у ҳибсга олинган ва 27 сентябрда ҳеч қандай сабабсиз отиб ўлдиришга ҳукм қилинган. Охирги сўроқ пайтида, у «Алаш» партиясининг «советларга қарши фаолияти» ни тан олишга мажбур бўлди ва барча айбларни ўзига олди. У сўнгги сўзида шундай деди *«Совет ҳукуматини мен яхши кўрмасдим, лекин бўйнимга олишга мажбур бўлдим»*.

1989 йил 14 майда СССР Олий суди қарорига биноан у жиноят таркиби йўқлиги сабабли оқланди.

А. Байтурсинули

Аҳмет Байтурсинов (1873—1937) Тўрғай туманидаги Тўрғай уездида, Саритубек деган жойда туғилган. Бошланғич таълимни овул

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мактабида олган. Кейинчалик Торғайда икки синфли рус-қозоқ билим юртида ўқиган. 1895 йилда Оренбург педагогика мактабини битирган. Унинг номи «олтин ҳарфлар» билан туркий халқларнинг тарихига абадий ёзиб қўйилган. У XX аср бошидаги миллий озодлик ҳаракати етакчиларидан бири, давлат арбоби, шоир, публицист, олим, қозоқ тилшунослиги ва адабиётшунослигининг асосчиси, қозоқ ёзувининг ислоҳотчиси, маърифатпарвар — демократ, ўз халқининг садоқатли ўғли.

Бу муҳим! 1997 йилда Қостанай ва Тўрғай вилоятлари бирлаштирилди ва янги Қостанай яратилди.

Унинг бобоси Шошақ машҳур ботир Умбетейнинг авлоди эди. Ахметнинг отаси ва қариндошлари Россия ҳукумати қўли остида ҳалок бўлган ва бу уни озодлик кураши йўлида туришга ундаган. 1895 йилдан 1909 йилгача Ақтобе, Қостанай ва Қарқарали уездларидаги рус-қозоқ мактабларида А.Байтурсинов ўқитувчи бўлиб ишлаган. Каркаралинскка келганида, у оддий ўқитувчи бўли иш бошлаган ва қисқа вақт ичида бутун дашт бўйлаб машҳур ижтимоий ҳаракат раҳбари бўлиб, етакчи ўқитувчига айланди. А.Байтурсинов бутун даш элидаги ижтимоий ҳаракатнинг эътиборли раҳбари сифатида танилган эди.

Аҳмет Байтурсиновнинг сўзлари: *«Биз, орқада қолган халқ, олдинга интилишимиз ва тараққий этган халқларга қўшилишимиз керак. Бошқаларга тенг бўлиш учун, биз билимдон, бой ва кучли бўлишимиз керак. Билимли бўлиш учун ўқиш, бой бўлиш учун, касб ва ишга эга бўлиш, кучли бўлиш учун бирлашиш керак. Буталаблар устида ишлаш керак»* тўлиғичамиллий шиор бўлиши мумкин.

1937 йил 8 декабрда у ҳибсга олинган ва қийноққа солинган, икки ой ўтгач, у отиб ташланган. Сўроқ пайтида у терговчиларнинг шундай саволларига жавоб берди: *«Менинг идеалим — қозоқларнинг ҳаётини яхшилаш, маданият даражасини имкон қадар юксалтириш, бу халқнинг ривожланиши учун муҳим шартлар. Менинг бу мақсадларимни бажариш мумкин бўлган ҳар қандай ҳокимиятдан миннатдор бўламан».*

Вазифани бажаринг! Қозоқ зиёлилари орасидан кимдир ҳақида эссе ёзиш.

Мир-Яқуб Дўлатов (1885—1935-йиллар) — «Алаш» ҳаракатининг таниқли аъзоси, ёзувчи, шоир, драматург, журналист. У Тўрғай вилояти Торғай уездидаги Қизилбел деган жойда туғилган. Удастлабки билимларини овул мактабида олди, сўнгра Торғай икки йил-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лик мактабга ўқишга кирди. 1904 йилда у Омскка бориб, фаол сиёсий фаолият билан шуғулланади. 1905 йил 17 октябрда Россия ҳукумати номига Қарқарали петицияси ташкилотчиларидан бири бўлган.

М.Дулатов

Ўша пайтдан бошлаб у ишончсиз киши полиция рўйхатига кирди.

1907 йилда у татар тилида Санкт-Петербургда нашр этилган «Улфат» газетасига қўшимча равишда «Серке» газетасининг нашрини ташкил этди. Ушбу газетада М. Дўлатов «Ёшларга» деб номланган шеърини нашр этди.

1909 йилда Қозон шаҳрида М. Дулатовнинг замондошлари «Миллий манифест» деб ҳисобланган «Оян, қазақ» («Уйғон, қозоқ») биринчи шеърлар тўплами нашр этилди. 1911 йилда эса «Оян, қазақ» тўплами мусодара қилинди.

1910 йилда Дулатовнинг «Бахтсиз Жамал» номли илк романи дунё юзини кўрди. Романда кўтарилган аёл тенгсизлиги, уларнинг қалинмолига сотилиши эл орасида жуда машҳур бўлди. 1915 йилда «Терма» номли шеърлар тўплами чиқди. 1922 йил Тошкентда икки бўлимдан иборат «Ҳисобот бериш қуроли» ва «Балқия» пьесалари эълон қилинди.

М.Дулатов хизмат қилган йилларида кўплаб мақолалар ва очеркклар ёзган. М.Дулатовнинг асарлари юртимиз мустақилликка эришганидан сўнг кенг танила бошланди.

М. Тинишбаев

Мухаммеджан Тинишбаев (1879—1938 йиллар) «Алаш» ҳаракатининг таниқли аъзоси, тарихчи олим, биринчи — қозоқ темир йўл муҳандиси. Семиречье вилоятининг Лепсин уезди Садир волостида туғилган.

1900 йилда Верненск эрлар гимназиясини, 1906 йилда Санкт-Петербург йўл алоқаси институтини битирган.

1905 йил охирида у Урол шаҳрида бўлиб ўтган Қозоғистоннинг бешта вилояти съездида иштирок этди. Талабалик йиллариданоқ у ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг фаол иштирокчиси бўлди, ўлкада чоризм ҳаракатларига оид танқидий мақолалар ёзди ва империянинг мустамлакачи сиёсатига қарши халқ орасида тарғибот ишларини олиб борди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1906 йилда II Давлат Думаси депутати этиб сайланди ва Думадаги мусулмонлар фракцияси қаторига қўшилди. 1916 йилда у миллий-озодлик ҳаракати аъзоси сифатида қамоққа олинди.

Ўйланг! Нега Кенгаш ҳукумати даврида қозоқ зиёлилари ҳақида тадқиқот ишлари олиб борилмади? Қозоқ зиёлиларининг қувғинга учрашининг сабабаларинимада?

Б.Қаратаев

Бахитжан Қаратаев (1863—1934 гг.) — биринчи қозоқ ҳуқуқшуноси, давлат ва жамоат арбоби, маърифатпарвар, демократ.

Ғарбий Қозоғистон вилоятининг Қаратобе туманидаги Ақбақай овулида туғилган. Қаратаев чўл зодагонларига мансуб эди. У Кичик жуз хони Абулхайрнинг эвараси. Оренбург гимназияси ва Санкт-Петербург университетининг ҳуқуқ факультетини имтиёзли диплом билан тугатган. 1905—1914 йилларда кадетлар партиясининг аъзоси бўлган. 1907 йилда II Давлат Думасига Ўрол вилоятидан депутат этиб сайланди, у ерда қозоқ халқининг манфаатларини ҳимоя қилиб, ер ва сув муаммолари билан боғлиқ масалаларни кўтарди. II Думадаги ишларнинг қисқа муддатларига қарамай, депутатлар Россия парламентига қозоқ халқининг аҳволи ҳақида минбарда туриб етказа олдилар. Шу муносабат билан 1907 йил 16 май куни Иккинчи Давлат Думасининг мажлисида Бахитжон Қаратаевнинг чиқишини алоҳида таъкидлаш зарур. Ўзига ажратилган 10 дақиқада у Столипин аграр ислоҳотининг салбий оқибатларини ёритиб берди, чоризмнинг кўчириш сиёсатини танқид қилди. Чор ҳукуматининг бундай ҳаракатлари Қозоғистон ва Ўрта Осиёдаги мустамлакачилик сиёсатининг кучайиши ва туб аҳолисининг талон-тарож қилинишидан бошқа нарса эмаслигини исботлаб берди.

У ўлка партия қўмитаси 1-котиби Ф. Голошчёкинга қарши гапириб, қозоқ халқининг бошига тушган фалокатларда уни айблади. Қаратаев охирги кунларига қадар илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланган. 1934 йилнинг 28 августида Ақтобеда вафот этди.

Мустафо Чўқай (1890—1941) — таниқли жамоат ва давлат арбоби, туркий халқларнинг ҳуқуқлари учун қўрқмас курашчи. 1890 йилда Сирдарё губерниясидаги Оқмачит (ҳозирги Чиили) уездида, Наршоки деган жойда туғилган.

Овул мулласидан бошланғич саводхонликни ўрганганидан сўнг, 1902 йилда Тошкентдаги эрлар гимназиясига қабул қилинди ва

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

у ерни олтин медал билан битирди. М. Чўқай 1910 йилда Петербург императорлик университетининг ҳуқуқшунослик факультетига ўқишга кирди. Талабалик йилларида пойтахтнинг демократик ҳаракатларида иштирок этди. III ва IV Давлат Думасининг депутати бўлмагач, Февраль инқилобигача М. Чўқай «Алаш» раҳбарлари билан биргаликда Россия Давлат Думасининг мусулмонлар фракцияси ишида фаол иштирок этди ҳамда 1913 йилгача котиб ва таржимон вазифаларини бажарди.

М. Чўқай

1921 йилда Қизил армия Кавказни босиб олиб, 16 февралда Тифлис шаҳрига киради. М.Чўқай Францияга кетишга мажбур бўлади. Эмиграцияда юрган М.Чўқай Туркистон халқларини бириктириш мақсадида газета-журналлар чиқаришга киришади. Ўрта Осиё ҳақида мақолалар, назарий тадқиқотлар, сиёсий шарҳлар эълон қилди. 1926 йилдан бошлаб «Прометей» журнали муҳарририятида, Кавказ, Украина ва Туркистон халқларини миллий ҳимоя қилиш органларида ишлади. 1927 йилда Стамбулда «Янги (Жана) Туркистон» журналини чиқаришда иштирок этди. 1929 йилда «Ёш (жас) Туркистон» журналининг бош редактори бўлди. 1939 йилда журналнинг 117 та сони дунё юзини кўрди.

Бир неча Европа тилини билиши М. Чўқайга Париж, Лондон, Стамбул ва Варшаванинг баланд минбарларида маърузалар, таҳлил, шарҳлар қилишига имкон берди.

Инсонпарвар-мутафаккир, демократ, қомусий олим, маърифатпарвар М. Чўқай Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг тарихи ва маданиятига алоқадор масалаларни кўтарди. Бир неча тилни (инглиз, француз, немис, турк, араб тиллари) эркин ўзлаштирди. У бутун онгли умрини Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг озодлиги учун курашга бағишлади.

Қўшимча маълумот.

Ёзувчи Турсун Журтбайнинг фикрига кўра, Алихан Букейханов бешта нуқтаи назарга эга эди:

1. Алаш миллий-демократик давлатга айланиши керак. Бу учун «ер, ер ва яна ер» талаб қилинади. Ер бўлмаса Ватан йўқ.

2. Ер ости, ер юзида, яйловларда бўлган барча бойликлар қозоқ халқига хизмат қилиши керак. Агар Букейхановнинг сўзлари билан гапирадиган бўлсак, мажозий маънода қозоқ заминидаги ҳар бир тош қозоқнинг кўкрагини тугмалардай безаб туриши керак.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3. Давлатиқтисодий жиҳатдан мустақил бўлиши керак. Букейхановнинг фикрига кўра, жуннинг ҳар бир тутами мамлакат фуқаролари кийимлари учун қайта ишланиши керак.

4. Қозоқ давлатидаасосий миллатнинг тили, дини, менталитетибиринчи ўринга қўйилиши керак.

5. Асосий ўрнатилишига кўра миллий давлатилмий асосда,қонунларга таянган ҳолда,миллий анъанагайўналтирилганҳолда қурилиши керак. Миллий-демократик давлатЯпония мисолида қурилиши керак.

Саволларга жавоб беринг.

1. А. Букейханов қаерда туғилган?
2. «Уйғон, қозоқ!» тўпламининг муаллифи ким?
3. Голошчекинга қарши сўзлаган шахсни айтинг.
4. XX аср бошида ҳаёт кечирган қозоқ зиёлиларининг қозоқ жамияти ҳаётидаги ҳиссаси ва аҳамиятини тавсифлаб беринг.
5. Қўшимча ахборот манбаларидан фойдаланиб, шахсга алоқадор эссе ёзинг.

Вазифа.

2016 йилда Алихан Букейхановнинг 150 йиллиги ЮНЕСКО миқёсида нишонланди. Шу муносабат билан «Қозоқ география жамияти» кўмагида «Алихон Букейханов изидан» халқаро илмий экспедицияси ташкил этилди. Қўшимча манбалардан фойдаланиб, Букейханов ҳақида эссе ёзинг.

Жадвал билан ишлаш. Жадвални дафтаринизга чизиб, бўш катакларга шахснинг исмлари, уларнинг яшаган вақтлари ва таржиман ҳолини тўлдириб ёзинг.

		Ғарбий Қозоғистон вилоятининг Қаратобе туманида жойлашган Ақбақай овулида туғилган.
Мустафо Чўқай		
	1879–1938 йиллар	
		Торғай вилояти Торғай уезди Қизилбел деган жойда туғилган
Ахмет Байтурсинов		
	1866–1937 йиллар	

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҒИСТОН ФУҚАРО ҚАРАМА-ҚАРШИЛИКЛАРИ ЙИЛЛАРИДА (1917–1920-ЙИЛЛАР)

15-§. Қозоғистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши

Бугун дарсда:

- Биз ҳаммадан аввал Совет ҳокимияти ғалаба қозонган Қозоғистон ҳудудлари ҳақида, нима учун энг аввал бўлганлиги сабабини билиб оламиз.
- Саволгажавоб топамиз: совет ҳокимиятининг ўрнатилиши қаерда тинч йўл билан ва у қаерда қуролли воситалар билан амалга ошди?
- Қозоғистонда Советларнинг биринчи сиёсий ва иқтисодий ислоҳотлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- совет ҳокимияти
- советлар
- большевиклар
- декларация

Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши. 1917 йил 24-25 октябрда Петроград шаҳрида қуролли қўзғолон бошланди ва ҳокимият ишчи ва аскарлар депутатлари Советига ўтди. Энг муҳим объектлар (кўприклар, телеграфлар, давлат идоралари) қўлга олинди ва 25 октябрдан 26 октябрга ўтар кечаси Қишки сарой эгалланди. Муваққат ҳукумат ҳибсга олинди.

25 октябрь куни кечқурун Смольнийда Россияда бутун ҳокимият Советлар қўлига ўтганлигини эълон қилган Советларнинг Иккинчи Бутун Россия съезди очилди. Жаҳонда дастлабки социалистик давлат ташкил топди, у «Россия Совет Республикаси» (1918 йил июлдан — РСФСР) деб номланди ва В.И.Ленин бошчилигида биринчи ҳукумат — Халқ Комиссарлари Кенгаши (ХКК) ни сайланди.

Қозоғистонда совет ҳокимиятини ташкил этиш икки йўл билан давом этди: тинч йўл — большевикларни маҳаллий ишчилар ва камбағалларнин қўллаб қувватлаган ерларда (Сирдарё ва Оқмола вилоятларининг кўпчилиги, Букеев Ўрдаси) ва қуролли — большевикларга қарши блоки кучлироқ бўлган ерларда (Тўрғай, Урал ва Еттисув вилоятларида). 1917 йил 30 октябрда Совет ҳокимиятни қўлга киритган илк шаҳар Перовск бўлди: шаҳардаги камбағаллар ва гарнизон аскарлари 10 минглик тинч митингда тўпланиб, ҳокимиятни Советлар қўлига топшириш ҳақида қарор қабул қилди. Бироз кейинроқ ноябрда Советлар тинч йўл билан Черняев (Чимкент), Туркистон, Казалинск, Авлиё-Ата (Тараз) ва бошқа ерларда ўрнатилди. Совет ҳокимиятининг тинч йўл билан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ўрнатилиши ноябрь ойида Ақмола вилоятида, Петропавловскда, 1917 йил декабрда — Акмолинскда (Нур-Султан), Кокчетав, Қустанайда, 1918 йил январь ойида — Атбасар, Ақтобе ва бошқа ерларда содир бўлди.

Т.Рисқулов, С.Сейфуллин, А.Иманов, А.Айтиев, Т.Бокин, А.Розибакиев ва бошқа большевиклар Қозоғистонда совет ҳокимиятини ташкил этишда иштирок этдилар.

Совет ҳокимиятининг Қозоғистондаги дастлабки тадбирлари. Россияда большевиклар томонидан ҳокимият қўлга киритилганидан сўнг (Совет тарихшунослигида ушбу воқеалар «Буюк Октябрь социалистик инқилоби» деб номланди), миллий давлат қурилишининг муҳим масалалари кўтарилди. Миллий сиёсат икки ҳужжатга асосланган эди: 1917 йил 2 ноябрда «Россия халқлари ҳуқуқларининг декларацияси» қабул қилинди ва 20 ноябрь куни «Россия ва Шарқнинг барча мусулмонлар меҳнаткашлари» га мурожаати эълон қилинди. 1918 йил январь ойида Советларнинг III съездида В. Ленин томонидан тайёрланган «Россия халқларининг ҳуқуқлари декларацияси» қабул қилинди. «Россия халқлари ҳуқуқлари декларацияси» ҳукуматнинг давлат тузилишини, федерал структуранинг тамойилларини белгилаб берди ва федерал совет давлати миллий республикаларнинг ихтиёрий киришлари асосида ташкил этилишини таъкидлади.

Буни ўйлаб кўринг! Советлар ҳокимияти Қозоғистонда қандай ўрнатилди? Советларнинг қайси фаолияти Қозоғистон халқининг совет ҳокимиятига нисбатан ижобий муносабатига таъсир кўрсатди?

1917 йил Октябрдан сўнг Россия ва қозоқ ўлкасида илк сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий тадбирлар ўтказила бошланди:

– эски маъмурий аппаратнинг бузилиши ва Совет давлат аппаратининг яратилиши;

– дин давлатдан ажратилган, мактаб эса – диндан;

– синфий бўлиниш, аёллар ва эркаклар тенгсизлигининг йўқ қилиниши;

– аксилинқилобга қарши кураш учун милициянинг фавқулодда комиссиясини ташкил қилиш;

– хусусий мулкни йўқ қилиш ва ерни давлат мулкига айлантириш;

– саноат ва банкларни давлат мулкига айлантириш; корхоналарда ишчи назоратини ташкил этиш ва бошқалар.

Социалистик иқтисодиётни яратиш жараёнида большевиклар 1917 йил ноябрда ташкил қилинган ишчи назоратига катта эътибор қаратдилар. Ишлаб чиқаришда ишчи назоратининг ташкил қилиниши 1918–1919 йилларда бошланаётган фуқаролар уруши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

шароитида корхоналарни бошқариш, хўжаликни режа асосида юритишни ташкил қилиш, Қизил Армия эҳтиёжлари учун ишлаб чиқаришни таъминлаш имконини берди. Енгил саноат корхоналари, вилоят кончилик корхоналарида (Доссор нефть қудуқлари, Қарағанди кўмир конлари, Успенск ва Сарису мис конлари ва бошқалар) ишчилар назорати ўрнатилди. 1918 йилнинг баҳорида Советлар барча йирик саноат, банклар, темир йўллар ва бошқаларни давлат мулкига айлантирди.

Шундай қилиб, Қозоғистоннинг шаҳарларида ва йирик аҳоли пунктларида совет ҳокимиятини ташкил этиш жараёни 1917 йил октябрь ойидан бошлаб то 1918 йил мартгача давом этди. Қозоғистонда совет ҳокимиятини ташкил этиш хусусиятлари қуйидагиларга боғлиқ эди: қозоқ аҳолисининг кўчманчи турмуш тарзининг устунлиги; маҳаллий пролетариат ва большевик ташкилотларининг оз сонли ва кучсизлиги; миллатлараро муносабатлар мураккаблиги; Урал, Еттисув, Сибирь ва Оренбург казак қўшинларининг қаттиқ қаршилиги; марказий туманлардан қочиб келган ағдарилган Муваққат ҳукумат тарафдорлари, Октябрь инқилобини қабул қила олмаган миллий зиёлилар, хусусан, «Алаш» партияси ва бошқаларнинг Қозоғистонда тўпланиши. Қозоғистонда жойлаштирилган аскарларнинг аксарияти совет ҳукуматини қўллаб-қувватлади. Советлар фаолиятининг дастлабки босқичлари янги ҳукуматни ва социалистик ўзгаришларни шакллантириш ва мустаҳкамлашга қаратилди.

Саволларга жавоб беринг.

1. Петроградда қуролли тўнтариш қачон юз берди? Октябрь инқилобининг аҳамиятини нимада кўрасиз?
2. Қозоғистонда совет ҳокимиятини ўрнатишнинг ўзига хос хусусиятларини айтинг.
3. Большевикларнинг фикрига кўра, биринчи навбатда қайси энг муҳим иқтисодий чоралар ҳал қилиниши керак эди? Нима учун?
4. Қозоғистонда совет ҳокимиятини ўрнатишга ким қарши чиқди?
5. Дарслик матни ва қўшимча материалларни таҳлил қилиш асосида совет ҳокимиятининг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ислоҳотларини гуруҳланг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жадвал билан ишлаш.

«Қозоғистонда Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши» жадвалини тўлдиринг.

Совет ҳокимияти ўрнатилган сана	Совет ҳокимияти ўрнатилган ҳудудлар	
	Тинч йўл билан	Қурол кучи билан

ХКК (Совет ҳукуматининг номи) — Халқ Комиссарлари Кенгаши (Совнарком).
Декларация — мансабдор шахсларни хабардор қилиш учун мўлжалланган баённома ёки меъёрий ҳужжат.
Фармон — қонун кучига эга бўлган ҳужжат, ҳокимият органининг қарори.
Аксилинқилоб — мамлакатда бўлиб ўтган революция ҳаракатларига қарши қаратилган сиёсий ҳаракат ёки аввалги ҳукмронликдан айрилган кучларнинг эски тузумни қайтариш учун кўрсатган қуролли қаршилиги.
Синф — ижтимоий бойлик (жамиятда фаровонликни бўлиш), ҳокимият, ижтимоий обрўга қўли етиш даражаси бўйича бошқалардан фарқланиб турадиган катта ижтимоий гуруҳ.
Ҳокимият — мамлакат бошқарув кучи.
Ҳукумат — давлат ҳукмронлигининг олий ижроия органи.

16-§. «Уш жуз» қозоқ социалистик партияси

Бугун дарсда:
- «Уш жуз» партиясининг шаклланиш тарихи ҳақида билиб оламиз.
- «Уш жуз» партиясининг «Алаш» партиясига қарама-қаршилиги сабабларини билиб оламиз.

Таянч сўзлар:
- «Уш Жуз» партияси
- партиянинг ижтимоий таркиби
- партиянинг дастурий тезислари

«Уш жуз» қозоқ социалистик партияси. 1917 йил ноябрь ойида Қозоғистонда яна бир сиёсий ташкилот — «Уш жуз» қозоқ социалистик партияси пайдо бўлди. Партиянинг асосчиси Муқан Айтпенов, етакчиларидан бири — Шаймерден Альжанов, кейинчалик «Уш жуз» фаолияти Колбай Тогусов номи билан боғлиқ бўлди. Партия ўзи билан бир хил номдаги босма органи – 1917 йил декабрдан Петропавловскда чоп этила бошланган «Уш жуз» газетасига эга эди.

«Уш жуз» «Алаш» партиясига мухолифатда бўлган кичик буржуа, социалистик партия бўлган. «Алаш» ва «Уш-жуз» партияларининг ижтимоий тузилишини таққослаб, С.Сейфуллин «Алаш Ўрда»ни подшолик гимназияларида тарбияланган, меросхўр мирзалар бўлган юқори лавозимли амалдорларнинг ўғилларидан, юқори табақали

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бойларнинг қаймоғидан» ташкил топганлигини ёзди. «Уш жуз» да эса «Омск шаҳар аҳолиси, ишчилар, аравакашлар, чўпонлар, асосан шаҳар саводсиз камбағаллари» ва Петропавловск, Семипалатинск ва бошқа шаҳарнинг ишчилари тўпланишди. «Уш жуз»да, шунингдек, таниқли қозоқ курашчиси Хажимуқан ҳам бор эди.

Буни ўйлаб кўринг! Нима учун «Ушжузчилар» «Алаш»партиясига қарши чиқди? Нима учун «Ушжуз» вакиллари большевикларни қўллаб-қувватлашни бошладилар?

«Уш жуз»нинг дастурий йўналиши. «Уш жуз» партияси аниқ дастурга эга эмас эди ва унинг даврий нашри — «Уш жуз» номли газетада дастурий йўналишлар чоп этилган. «Уш жуз» партиясининг мақсади — турк-татар халқларининг бирлашиши ва Россия Республикасининг федерал тузилишини талаб қилишдир. Ушжузчилар миллий муаммоларни ҳал этишни, туркий-татар федерациясини ташкил этишда, мусулмон халқларини туркийлик ғояси асосида бирлаштиришда кўришди.

Қозоғистон социалистик партияси дастурининг тезислари ноаниқ эди, аммо ишчиларнинг талабларини акс эттирадиган бир қатор фикрлар мавжуд эди. «Уш жуз» партияси империалистик урушга зудлик билан чек қўйишни, урушаётган мамлакатлар ўртасида босиб олишларсиз ва товон пули бўлмаган тинчлик битимини тузишни ёқлаб чиқишди. У турк-татар мухториятини яратиш таклифини илгари сурди, яъни Россияда туркий халқларнинг ягона мухториятини тузишни таклиф қилди.

Қўшимча маълумот.

«Уш жуз» партияси қозоқ деҳқонларига ер беришни талаб қилди, ўтроқ яшаш тарзига ўтиш зарурияти ҳақида гапирди. У имкон даражасидазаифкишиларни ҳимоя қилиш, етимларга, ҳамма нарсадан маҳрум қилинганларга ёрдам бериш ва иложи бўлса, «камбағалларни шафқатсиз йиртқич еб битиришига» йўл қўймасликни ўз мажбуриятлари деб ҳисоблашди. Судтизимининг қурилиши ва суддаишларни кўриш тартибини оддий қонун ва шариат асосида, бунда Қуръоннинг кескин бандларини олиб ташлаганҳолда қонунлар мажмуини яратиш талабини олға сурди. Ушжузчилар қозоқ овулларида давлат муассасаларини ташкил қилиш дастурий вазифасини ўз олдига қўйди, бунда уларнинг режасига мувофиқ мактаблар очиш, аҳоли ўртасида билимларни тарқатиш, камбағал хўжаликларга қарзлар бериш, асбоб-ускуналар, уруғлар бериш орқали ёрдам беришга имкон бериши керак эди. Улар Совет ҳукумати органлари билан, майда буржуазия вакиллари билан ҳамкорлик қилиш зарурлигини ва «сўл» социалист-революционерларга қўшилишларини маълум қилдилар.

«Уш жуз» партиясининг дастурида ва турли масалалар бўйича раҳбарларининг чиқишларида уларнинг майда буржуа инқилобчиларига хос бўлган сиёсий хомликлари ва ноаниқлиги кўриниб қолди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

«Уш жуз» ва «Алаш» партиялари ўртасидаги қарама-қаршиликлар. Қозоғистонда сиёсий кучларнинг қутбланиши билан боғлиқ ҳолда, Советларнинг кучлари ва таъсири кучайганлиги сабабли «Уш жуз» большевикларга яқинлаша бошлади ва ўзини «Алаш» партиясига қарши қўйди. Агар «Уш жуз» дастлаб «сўл» эсерлар (ижтимоий инқилобчилар)га бирлашиш истагини билдирган бўлса, 1918 йилнинг январидан бошлаб улар большевиклар тарафига ўтиб, совет маҳаллий ҳокимиятини тузиш ишига қўшилдилар. Советлар томонига ўтишлари натижасида ушжузчилар «Алаш Ўрда»га қарши курашда большевикларнинг позицияларини кучайтирдилар.

1918 йил бошидан «Алаш» автономиясига қарши чиққан автономия тузиш йўлида ушжузчилар қуйидаги тўсиқларни кўрдилар:

— Қозоғистоннинг ижтимоий-иқтисодий қолоқлиги;

— қозоқларнинг катта ҳудудга тарқалганлиги (Астрахандан-Хитойгача);

— ўлканинг кўп миллатлилиги;

— улар фақат қозоқ халқи асосида давлатчиликни ярата олмасликларига ишонишди, чунки бошқа халқлар бунга қарши чиқадилар.

Қўшимча маълумот.

«Уш жуз» партияси Марказий қўмитаси Омскда ташкил топган, унинг филиаллари Петропавловск, Семипалатинск, Акмолинск ва бошқа шаҳарларда иш олиб борди. 1917 йилда Муқан Айтпенов газетага телеграмма юборди: «Кадет Алихон Букейханов томонидан яратилган «Алаш» партиясининг дастуридан қониқмаган қозоқлар «Уш жуз» социалистик партиясини ташкил қилди.

Кейин матбуотда "Уш жуз" номи билан Қирғиз социалистик партияси ташкил топганлиги тўғрисида хабар эълон қилинди. Унда партиянинг Марказий комитети тайинлангани, бошқарувнинг барча тафсилотларива ҳафта сайин чиқадиган "Уч жуз" газетаси ҳақида хабар берилди.

Мамлакатнинг сиёсий тузумига боғлиқ масалаларбўйича ўз нуқтаи назарларини баён қила туриб, улар Алаш автономиясини қуриш мумкин эмаслигини айтишди. Шунга боғлиқ ҳолда "Уш жуз" партиясининг кўзга кўринган вакили Н.Қулжанов алашўрдаликларнинг Россиядан ажралган алаш давлатини қуришнинг хаёл эканлигини кўрсатди. Ҳудудининг ноаниқлиги, қозоқларнинг Ўрта Осиё ҳудудларида тарқоқ ҳолда кўчиб юришлари, зарур мутахассисларбилан зиёлиларнинг етишмаслиги шароитида мамлакатнинг мустақиллигини амалга ошириш мумкин эмас деб ҳисоблашди.

Ушжузчиларнинг мақсади федерацияни ёқлаш, туркий-татар жамиятни бирлаштириш, Таъсисмажлисига ўз депутатларитизимини тақдим этиш бўлди. Бироқ «Ушжуз» партияси Таъсисмажлиси сайловларидаютқазди ҳамда «Алаш»партияси ўртасидаги қарама-қаршиликлар янада кескинлашди.

Партия раиси К. Тогусов «Алаш»партиясига қарши чиқиб, Советҳукумати билан музокаралар олиб борди ва шу билан Советҳукумати билан Алаш-Ўрдааҳолисининг музокаралари натижасига таъсир кўрсатди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоғистонда икки миллий партия ўртасидаги қарама-қаршилик Қозоғистон жамиятидаги бўлинишни кучайтирди, усиз ҳам мураккаб бўлган сиёсий вазиятни янада кескинлаштирди. Бу қарама-қаршилик алаш ўрдаликлар улкан обрў-эътиборга эга бўлган қозоқларнинг маълум бир қисмини «Уш жуздан» нари итарди. 1918 йил июнь ойида раҳбари К. Тогусов вафотидан сўнг, «Уш жуз» кенг ижтимоий асосга, аниқ дастурга эга бўлмагани ҳолда жиддий сиёсий кучга айланмасдан парчаланиб кетди.

Бажаринг! Нима учун «Уш жузчилар» «Алаш» партиясига қарши чиқди? Нима учун «Уш жуз» вакиллари большевикларни қўллаб-қувватлашни бошладилар?

Аниқланг! «Уш жуз» партияси нима учун парчаланиб кетди?

Саволларга жавоб беринг.

1. «Уш Жуз» партияси қачон ташкил топди ва унинг раҳбарлари кимлар эди?
2. «Уш Жуз» ва «Алаш» партияларининг орасидаги муносабат қандай эди?
3. «Уш Жуз» партиясининг дастури ҳақида нималарни биласиз?

17–18-§. Фуқаролар уруши ва чет эл аралашуви даврида Қозоғистондаги ҳарбий ҳаракатлар (1918—1920 йиллар)

Бугун дарсда:

- «Фуқаролар уруши» ва «хорижий аралашув» тушунчаларини аниқлаймиз.
- Нима учун мамлакат икки душман лагерига бўлинганлигини очиб берамиз.
- «Оқлар» ва «қизиллар»нинг ҳарбий ҳаракатларини ўрганамиз;
- Қозоғистон учун фуқаролар урушининг оқибатларига баҳо берамиз.

Таянч сўзлар:

- фуқаролар уруши
- чет эл аралашуви
- Қизил Армия
- оқ гвардиячилар
- фронтларнинг ташкил қилиниши

Фуқаролар уруши ва чет эл аралашувининг бошланиши. Фуқаролар уруши 1905—1907-йилларидаги биринчи рус инқилоби билан бошланган ва Биринчи жаҳон урушида оғирлашган ҳамда 1917 йил февраль ойида монархиянинг қулашига олиб келган рус жамиятининг чуқур иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий инқирози натижасидир. 1917 йилги рус инқилобининг давоми ва энг баланд чўққиси бутун мамлакат миқёсида икки душман лагери: «қизиллар» (большевиклар, Совет ҳукумати, Қизил Армия) ва «оқлар» (оқ гвардиячилар, казаклар, Антанта қуролли кучлари ва бошқалар) ўртасидаги фуқаролар уруши бўлди. Фуқаролик қарама-қаршиликлари бошланди. Чет элнинг аралашуви 1918—1920 йилларда Россия (1917 йилги Октябрь инқилоби воқеаларидан сўнг)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Биринчи жаҳон урушидан чиқиб кетганида, Антанта томонидан бошланган. Англия ва Франция Совет Россиясига қарши ҳарбий ҳаракатлар бошлашни таклиф қилди. Ушбу ҳодисалар *хорижий аралашув* деб аталади:

Қўшимча маълумот.

1918 йил январь ойида Руминия Бессарабиянибосиб олди.

1918 йил март ойида инглизлар, кейин АҚШ ва Франция қўшинлари Мурманскка тушишди.

Апрель ойида инглизлар ва японлар Владивостоқдагиаксилинқилобчиларга қўшилдилар, август ойида эса — француз ва америкаликлар қўшилишди.

1918 йилнинг ўрталаридачет элликлар Архангельскни эгаллаболишди.

Германия қўшинлари Болтиқбўйи давлатларини, Украина, Белоруссия, Жанубий ва Шимолий Кавказни эгаллади.

Чет эл босқинчиларига таяниб, Петроград Шимолида — Юденич, Шарқдан — адмирал Колчак, Жанубда — атаман Деникин, Донда — атаман Краснов ва бошқалар Советларга қарши инқилобий Петроград атрофида ҳарбий юришлар ташкил қилиб советларга қарши ички аксилинқилобий фаолиятини кучайтирди. 1918 йил июнь ойида Самарада биринчи аксилбольшевик Россия ҳукумати — Комуч пайдо бўлди (Бутун Россия Таъсис мажлиси қўмитаси аъзолари); 1918 йил сентябрда Муваққат Бутун Россия ҳукумати — Уфа директорияси — Омскда юзага келди, 1918 йилнинг ноябрь-декабрь ойларида ҳокимият Юқори ҳукмдор адмирал А. Колчак қўлига ўтди.

Қозоғистон фуқаролик урушининг дастлабки ўчоқларидан бири 1917 йил ноябрь ойининг охирида Оренбургда (Тўрғай вилояти маъмурий маркази) пайдо бўлди, у ерда Оренбург казак қўшининнинг атамани А. Дутов совет ҳокимиятини ағдарди. 1917 йилнинг ноябрида Еттисув ва Уралда аксилсовет марказлари юзага келди, бу ерда оқлар ҳаракатининг кучлари тўпланган эди.

Чехословакия корпусининг исёни. Атаман А. Дутов раҳбарлигида ҳарбий ҳаракатларнинг бошланиши. А. Колчак армияси Қозоғистонда. Чехословакия корпусининг ҳаракатларини қайтаришга чет эл аралашувчиларининг режаларида муҳим ўрин берилган эди. 1918 йил май ойининг охирида Австрия-Венгрия армиясининг бир қисми сифатида Биринчи жаҳон урушида хизмат қилган, бироқ кейинчалик Россия ҳудудида асирликка тушган чехлар ва словакларнинг қўзғолони бошланди. Чехословакия корпуси Волгадан Узоқ Шарққача бўлган муҳим ҳаётий марказларни эгаллаб олди. Корпуснинг бир қисми ички аксилинқилобий кучлар билан бирлашиб, Петропавлов, Ақмола, Атбасар, Қўстанайни қўлга ки-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ритди. Ушбу воқеалардан бошлаб 1918 йилнинг баҳорида Қозоғистонда ҳарбий ҳаракатлар бошланди. 1918 йил 11 июнда Семейда Совет ҳокимияти қулади. 1918 йилнинг ёзида Совет ҳокимияти фақатгина Еттисув, Сирдарё, Тўрғай вилояти ва собиқ Букеев Ўрда ҳудудида сақланиб қолди.

Қизил гвардиячилар

Ҳар икки томондан ҳам ҳарбий ҳаракатлар давомида зўравонлик ва террор юзага келди. Оқлар коммунистлар ва совет фаолларини шафқатсизларчага жазоладилар. Кўплаб инқилоб намоянда лари ва большевиклар ўлдирилди. Қизил Армия ҳам унга қарши курашганларга ёки оқлар ҳаракатига хайрихоҳ бўлганларга худди шундай шафқатсизлик кўрсатди.

1918 йил 18 январда Оренбургдан қувилган Атаман А. Дутов яна Советларга қарши кураш бошлади. 1917 йил 3 июлда А. Дутов Оренбург, Челябинск, Троицкни эгаллаб олди, Осиё ва Марказий Россия ҳудудларни боғлаб турадиган Оренбург-Тошкент темир йўлини босиб олиб, темир йўл алоқасини тўсиб қўйди.

Оқларнинг асосий зарба берувчи кучи адмирал Колчакнинг армияси эди, у ўзини Россиянинг «олий ҳукмдори» деб эълон қилди, 1918 йил ноябрида Сибирда адмирал Колчак диктатураси ўрнатилди. Кўп ўтмай Колчакнинг инглиз ва америка қўшинлари билан бирлашиш учун ҳаракатлари бошланди. А. Колчак армияси яхши қуролланган эди. Унинг ёрдамида большевиклар устидан ғалаба қозонишга умид қилган америкаликлар, инглизлар, французлар ва японияликлар А. Колчакка жуда кўп ўқ-дорилар ва қурол-яроғлар юбордилар.

Фронтларнинг ташкил қилиниши. А. Колчак армиясининг мағлубияти ва фронтларнинг йўқ қилиниши. 1918-йил кунлари Уралдаги аксилинқилобий тўнтаришдан кейин *Урал фронти* шакл ланди. Еттисув шаҳрида «Еттисув фронти» ташкил этилди. Верний шаҳарида оқлар, зобитлар ва юнкерлар оқ гвардиячи офицер полкини ташкил қилдилар.

Ақтобе туманида 1918 йил 19 июлдан 1919 йил 22 январгача оқ гвардиячиларни тўхтатиб турган 1-*Оқтобе фронти* ташкил этилди. Ушбу фронтда қўмондон Г. В. Зиновьев ва фавқулодда комиссар — А. Жангельдин эди. Совет ҳукумати Қизил Армиянинг жанг қилаётган қисмларига ҳарбий ёрдам кўрсатди. Бунинг ёрқин мисоли қилиб А. Жангелдин экспедициясини айтиш мумкин. У 1918

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Большевикларга хос ундовлар тасвирланган плакат

йилда В.И. Лениннинг кўрсатмаси билан 1-Ақтобе фронтига қурол-яроғ, ўқ-дорилар билан юборилди.

Қозоғистонда фуқаролар уруши даврида Қизил Армия қисмлари шакллантирила бошланди. 1918 йил 29 май Декрети бўйича, Қизил Армияни ихтиёрий шакллантириш мажбурий ҳарбий хизмат билан алмаштирилди. 1918 йил Қизил Армия таркибида қозоқ қизил отрядлари пайдо бўлди. Қозоқ жангчилари шаклланиши асосига Сирдарё, Еттисув, Букеев Ордаси ва Тўрғай вилоятининг (Тўрғай ва Иргиз) совет уездлари айланди.

1918 йил охири ва 1919 йил бошида фронтларда устунлик Қизил Армия фойдасига ўтилгани яққол кўринди.

Аниқланг! «Оқ» ва «қизил» исмлари нима билан боғлиқ?

Натижада, 1920 йилга келиб Қозоғистоннинг барча ҳудуди оқ гвардиячилардан озод этилди, бу Қозоғистонда фуқаролар урушининг тугаганлигини англатарди.

Бу қизиқ! Еттисувдаҳарбий ҳаракатлар айниқса оғир бўлди. Б. Анненков ва А. Дутов қўшинларининг қолдиқлари совет ҳукуматига кучли қаршилик кўрсатди ва фақат март ойи охирида армиясининг бир қисми билан улар Хитойга кетди. 1921 йил 6 февралькуни Суйдин (Хитой) шаҳрида ҳаракат раҳбари генерал Дутовни йўқ қилишди. Чекистлар раҳбари Қасимхан Чанишев эди. Бу воқеалар Шакен Айманов «Атаманнинг ўлими» деб ном берган «Қозоқфилм» киностудияси кинотасмасида акс эттирилган.

Қозоғистоннинг Еттисуввилоятидагитарихга «Черкасск мудофааси»(1918 йил 10 сентабрдан1919 йил 14 октябргача) номи билан кирган мудофаафуқароларурушида катта аҳамиятга эга бўлди. 1918 йил ёзидан 1919 йил апрелгача фаолиятюритган Тарбағатайва Олтойнинг «Қизил тоғбургутлари» партизан полкининг шуҳрати кенг ёйилди.

Алибий Жангелдин (1884—1953 йиллар) Тўрғай уездидаги Кайдауил деган жойда туғилган, 1903 йилда Оренбургдаги диний мактабни тамомлаган. 1904—1905 йилларда Қозон шаҳридаги ўқитувчилар семинариясида ўқиган, 1906 йилда Москва диний академиясига ўқишга кирди. 1910—1912 йилларда. Европа, Яқин Шарқ, Африка ва Осиё бўйлаб саёҳат қилди. Алибий Жангильдин

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Совет Иттифоқи Советларининг биринчи съезди ташкилотчиларидан бири эди.

А.Жангелдин

Бу қизиқ! 1918 йил 18 июлда Москвадан темир йўл орқали Жангелдин бошчилигидаги бир неча минг жангчилар учун формали кийим-кечак ва қуроллар билан йўлга чиққан экспедиция бўлими 1 август куни Астрахань шаҳрига келди. 21 август куни экспедиция қуролларни икки кемага ортди, Каспий денгизини сузиб ўтиб, Александровскка (ҳозирги Ақтау) етди, у ердан Қуланди орқали ҳаракат қилди ва Бузачи яриморолига тушди. Бу ерда маҳаллий аҳолининг ёрдами билан экспедиция от ва туялар олди. Сувсиз чўллардан ўтган 57 оғир кундан сўнг, 11 ноябрь куни бўлинма Челкар станциясига етиб келди ва 1-Ақтобе фронти қўмондонлигига қурол ва ўқ-дориларни топширди.

1927 йилда А.Жангелдин ушбу экспедицияда иштирок этганлиги ва қурол-яроғларни етказиб берганлиги учун Қизил Байроқ ордени билан тақдирланди.

Т.Бокин

Тоқаш Бокин (1890—1918 йиллар) Еттисув вилоятидаги фуқаролар урушининг фаол иштирокчиси бўлган, 1916 йилги қўзғолонларнинг етакчиларидан бири эди. 1898—1906 йилларда Верний уездидаги (Еттисув вилояти) ҳарбий гимназияда ўқиди. 1914 йилда уни тугатганидан сўнг, Т. Бокин суд органларида ва кўчириш бошқармасида таржимон сифатида ишлаган. 1913-йилда Верний шаҳрида Т. Бокин қозоқ-рус луғатини чиқарди. 1914—1916 йилларда у Санкт-Петербург суд палатасида ишлади. 1916 йилда Верний шаҳрига қайтган Т.Бокин Еттисув вилоятида қозоқ халқининг озодлик кураши етакчилардан бирига айланди, қозоқ, қирғиз ва дунган аҳолиси орасида ташвиқотчилик ишлари билан шуғулланди, урушнинг халққа қарши хусусиятини тушунтириб, подшо фармонига бўйсунмасликка чақирди.

1918 йил 2 январдан 13 январгача Т. Бокин Еттисувда Совет ҳокимиятини ўрнатишда иштирок этди, II Умумқозоқ съезди депутати, Еттисув Ҳарбий — инқилоб Қўмитасининг аъзоси бўлди. Отряд ташкил қилиб овул ва қишлоқ кенгашларини ташкил қилишда иштирок этди, 1918 йилнинг баҳор-ёз даврида аҳолини озиқ-овқат билан таъминлади, бой хўжаликларни қисман мусодара қилиш комиссиясининг раиси этиб сайланди, Верний шаҳрида кўтарилган аксилсовет қўзғолонини бостиришда иштирок этди. 1918 йил сентябрь ойида у сиёсий кураш қурбони бўлди. Машҳур

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ёзувчи З. Шашкин у ҳақида «Тоқаш Бокин» романини ёзди. 1967 йилда Алматида унга ҳайкал қўйилди ва овуллардан бирига Тоқаш Бокин номи берилди.

Саволларга жавоб беринг.

1. Биз қандай урушни «Фуқаролар уруши» деймиз? «Чет эл аралашуви» нима?
2. 1918 ва 1919 йилларда урушаётган томонлар ўртасидаги нисбат қандай эди? Қўшимча адабиётларга асосланган ҳолда воқеаларни тавсифланг.

Топшириқлар.

1. А. Жангелдин ёки Т. Бокиннинг сиёсий портретларини тақдимот шаклида яратинг. Вазифани жуфтлик ёки гуруҳда бажариш мумкин.
2. Сизнинг ҳудудингизда содир бўлган фуқаролар уруши воқеалари ҳақида ҳикоя қилинг. Харитадан кўрсатинг.
   Жадвал билан ишлаш. «Қозоғистон ҳудудида фуқаролар уруши» жадвалини дафтарингизга чизиб, тўлдиринг.

Қизил Армиянинг ҳаракатлари	Аксилинқилобий кучларнинг ҳаракати

Фуқаролар уруши — бир давлат фуқаролари ўртасидаги уруш.
Чет эл аралашуви — хорижий қўшинларнинг бошқа мамлакат ҳудудига бостириб кириб, ички ишларига аралашуви.
Оқ гвардиячилар ёки «оқлар» — бу қизил армиянинг бўлинмаларидан фарқли ўлароқ, подшоҳ армиясининг «оқ гвардияси». Оқ ранг — монархия ва эски ҳуқуқий тартибнинг рамзи.
Аксилинқилоб — ағдарилган давлат тузумини тузатишга йўналтириоган инқилобга қарама-қарши ижтимоий жараён.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҒИСТОНДА МИЛЛИЙ АВТОНОМИЯЛАР

19-§. Қозоғистонда миллий автономиялар фаолияти

Бугун дарсда:

- «Автономия» (мухторият) тушунчасининг моҳиятини аниқлаштирамиз.
- Қозоғистонда миллий автономияларни яратиш сабабларини кўрсатамиз.
- Оренбург II Умумқозоқ съезди ҳақида (1917 йил декабрь) ва «Алаш» қозоқ вилоятлари автономиясининг яратилиши ҳақида билиб оламиз.

Таянч сўзлар:

- Миллий автономия
- Туркистон (Қўқон) автономияси
- Туркистон мухторияти
- Умумқозоқ съезди
- « Алаш» автономияси
- «Алаш Ўрда» ҳукумати

Туркистон (Қўқон) мухторияти. 1917 йилга келиб, Туркистондаги энг нуфузли сиёсий куч сиёсий ғояси туркий халқларнинг миллий ўрнини белгилаб олиш ва мусулмон халқларининг диний тенгликка эришиши учун асосланган миллий зиёлилар эди. Лекин ҳокимият тепасига келган Советлар маҳаллий аҳолига нисбатан инқилобгача чоризм қўллаган мустамлакачилик сиёсати усулларини сақлаб қолдилар; большевиклар туб халқларнинг сиёсий жараёнларда, ўлканинг бошқарувида тенг иштирок этишини тан олишмайди.

1917 йил 15-22 ноябрь кунлари Тошкент шаҳрида *аскарлар, ишчи ва деҳқонлар, Туркистон қирғиз ва мусулмон депутатлари Учинчи ҳудудий съезди бўлиб ўтди*, унда совет ҳукумати – 14 нафар одамдан иборат Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Кенгашига сайланди. Маҳаллий мусулмонлар аҳолисининг ҳеч бир вакили ўлканинг энг олий ҳокимиятига киритилмади. 1917 йил 19 ноябрда Туркистон Советлари ўлка съездида большевик фракциясининг декларацияси қабул қилинди, унда *«ҳозирги пайтда ташқи ўлка инқилобий ҳокимияти органларига мусулмонларнинг киритилиши маъқул эмас ... деб айтилди»*. Туркистон аҳолисининг қарийб 80 фоизини ташкил этувчи маҳаллий аҳоли, аввалги инқилобгача бўлган даврдагидек, олий ҳокимият органларидаги ваколатларидан маҳрум этилди. Бу маҳаллий аҳоли норозилигига сабаб бўлди.

1917 йил 26-29 ноябрь кунлари Қўқон шаҳрида *IV Фавқулодда умуммусулмон съезди* йиғилди, унда 200 киши иштирок этди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Съездни М. Чўқаев очди, унга кўра Туркистон автоном давлатга айланганлиги тўғрисида резолюция қабул қилинди (Советлар ва РСФСРдан мустақил), Туркистон (Қўқон) Мухторияти эълон қилинди. Съезд «Туркистонда яшаётган миллий озчиликнинг ҳуқуқларини тўла ҳимоя қилади» деб эълон қилди.

1917 йил 28 ноябрда бўлиб ўтган съездда автоном Туркистоннинг-(«Туркистон Мухторияти»)нинг вақтинчалик ҳукумати сайланди. М. Тинишпаев вазир — раиси ва ички ишлар вазири этиб, унинг муовини ва ташқи алоқалар бўлими бошлиғи этиб М. Чўқаев сайланди. М. Тинишпаевнинг истеъфосидан кейин М. Чўқаев ҳукумат бошлиғи этиб сайланди.

Большевиклар раҳбарияти миллий автономияларни яратишга рози бўлмади. 1918 йил январь ойида Советларнинг IV ўлка съездида Туркистон (Қўқон) автономиясини эълон қилиш жуда бевақт деб топилди. Тошкент Кенгаши янги ташкил топган Туркистон ҳукуматини тугатишга қарор қилди. Фақат социалистик, совет платформасида автономияларни ташкил қилиш ҳақида қарор қабул қилинди. 1918 йил январда Қўқон мухторияти Самарқанд, Фарғона ва Қўқонни ўраб олган Қизил Армия кучларининг кучли ҳужумига дучор бўлди. Большевиклер қуйидаги талабларни қўйди:

— Советлар ҳокимиятини тан олиш;

— Совет ҳокимиятини тан олиш учун Туркистон халқи олдида баёнот бериш;

— болшевикларга барча турдаги қуролларни топшириш;

— полиция органини тарқатиб юбориш ва бошқалар. Қўқон мухториятини йўқ қилиш учун 1918 йил 5 февралдан 6 февралга ўтар кечаси Қўқон станциясининг захира йўлларига отлиқлар, артиллерия ва пиёда аскарлари билан 11та эшелон келди. 1918 йил 6-7-февраль тунида большевиклар томонидан Қўқон тор-мор этилди. Уч кун ичида Қўқон вайрон бўлди, шаҳар аҳолиси деярли икки баравар камайди. Бутун шаҳар қаттиқ олов ичида қолди, ҳамма жойда талон-тарож ва зўравонлик гуллаб яшнади.

1918 йил январь-март ойлари давомида большевиклар томонидан Туркистоннинг аксарият ҳудудларида Советлар ташкил қилинди, аксилинқилобга қарши кураш бўлимлари, ҳарбий трибуналлар тузилди. Мухолифат, бошқача фикрлаш, мафкуравий муросасизликни таъқиб қилиш ҳаёт меъёрига айланди.

Буни ўйлаб кўринг! Нима учун Қозоғистонда миллий автономиялар Совет ҳукумати томонидан тан олинмаган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1918 йилнинг 20 апрелидан 1 майгача Тошкентда *V Советларнинг Туркистон ўлка съезди* бўлиб ўтди, унга Сирдарё ва Еттисув вилоятларидан депутатлар таклиф қилинди, унда Туркистон ҳудудида совет автономияси ташкил қилинганлиги эълон қилинди. Шундай қилиб, 1918 йилдан 1924 йилгача мавжуд бўлган *Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси ташкил этилди.*

Оренбургда II Бутун қозоқ съезди (1917 йил декабрь) ва қозоқ вилоятларининг «Алаш» автономияси ташкил қилиниши. Алаш Ўрда миллий кенгашининг хизмати. Россияда 1917 йилги Октябрь инқилоби ғалабасидан сўнг қозоқ вилоятларининг тақдирини ҳал қилиш учун 1917 **йил 5-13 декабрь кунлари** Оренбургда II *Бутунқозоқ съезди* бўлиб ўтди. *Съезд* ташкилотчилари А. Букейханов, А. Байтурсинов, М. Дулатов ва бошқалар эдилар. Унинг ишида Қозоғистоннинг ҳамма еридан делегатлар қатнашишди. Меҳмонлар орасида янги ташкил этилган Туркистон автономияси бош вазири М. Чўқаев ҳам бор эди. Кун тартибига қуйидаги масалалар қўйилди:

— Сибирь, Туркистон ва Жануби-Шарқий Иттифоқ автономияларига муносабат;

— қозоқ вилоятларининг автономияси;

— милиция;

— миллий кенгаш;

— таълим;

— миллий жамғарма;

— муфтият;

— халқ суди;

— қишлоқ бошқаруви;

— озиқ-овқат муаммоси.

Съезддаги асосий масала Қозоғистон мухториятини ташкил қилиш эди. Янги ҳукуматни тузиш тўғрисида қарор қабул қилинган, унда, *«...октябрь ойининг охирида Муваққат ҳукумат қуладитушиб қолса, Россия Республикаси ишонч ва маънавий ҳокимиятга эга бўлган ҳокимиятни йўқотди ва мамлакатда бирон бир ҳокимият бўлмаса, фуқаролар уруши келиб чиқиши мумкин... Қийин вазиятдан чиқишнинг ягона йўли қирғиз (қозоқ) вилоятларидаги барча аҳолиси тан оладиган мустаҳкам ҳокимиятни ташкил қилишдир.* Съезд қозоқ вилоятларининг автономиясини шакллантиришга ва унга «Алаш» номини беришга бир овоздан қарор қабул қилди.

25 кишидан иборат ҳукумат — «Алаш Ўрда» Халқ кенгаши ташкил қилинди, шу жумладан 10 та ўрин рус ва бошқа халқлар вакилларига ажратилди. А. Букейханов Алаш Ўрда раиси этиб

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

сайланди. Қизил армия Қозоғистон ҳудудига кириб келган тақдирда ҳимояланиш учун ўз миллий армиясини – милицияни тузишга қарор қилинди. Съезд иштирокчилари Совет ҳукумати «қирғиз (қозоқ) ўлкаси учун бирон-бир нуқтаи назардан қабул қилиниши мумкин эмас», деб ҳисоблади ва бошқаришнинг совет тизимига ўз ҳудудида йўл қўймасликка қарор қилдилар. Алаш Ўрданинг ўрни сифатида Семипалатинск (қуйида Семей) шаҳри белгиланди. Алаш Ўрда ҳукуматининг дастлабки ҳаракатлари Совет давлати раҳбарлари билан «Алаш» нинг РСФСР томонидан тан олинишига эришиш ва ёш Алаш давлатини ҳимоя қилиш учун халқ милицияси бўлинмаларини ташкил этишга эришишга қаратилган эди.

Қўшимча маълумот.

Уезд қозоқ қўмиталаридаги Алаш Урданинг РСФСРХКК билан музокаралар бориши тўғрисида телеграмма

Семей 1918 йил 16 апрель

Биз Совнарком билан автономия масаласида тўғридан-тўғри сим (телеграф) орқали музокаралар олиб боряпмиз. Халқ Комиссарлари Кенгаши бизнинг автономияни Совет ҳокимиятини тан олиши шарти асосида тан олади. Биз Ўрда номидан расмий арзнома жўнатдик. Бизнинг Совнаркомдаги вакилларимиз телеграмма жўнатишди: Совнарком арзномамизга расмий жавоб тайёрлаяпти, совдепларга қирғиз ташкилотларининг ҳибсга олинган аъзоларини озод қилиш учун кўрсатмалар берди, Совнаркомда Алаш Ўрда тайинлаган шахслардан қирғиз комиссариатини тузиш лойиҳалаштириляпти. Яқинда «Алаш» автономияси эълон қилинади. Аҳолини хабардор қилишни сўраймиз.

Бу қизиқ! 1917 йил октябрдан сўнг миллий автономияларни шакллантириш жараёни кўпгина миллий ҳудудлардабўлиб ўтди. Совет Россияси Польша, Финляндия ва Украинанинг суверенитетини тан олишга мажбур бўлди. Татаристонда, Бошқирдистон, Сибирда автономия эълон қилинди. Россия империяси куч билан тўплаган ерлар тарқала бошлади. 1917 йил 2 ноябрда Ленин ва Сталин томонидан имзоланган» Россия халқлари ҳуқуқлари декларацияси»да «халқларнинг ўз тақдирини ўзи эркин белгилаш ҳуқуқи ажралиб чиқиш ва мустақил давлатшаклланишигача» деб белгилаб қўйилган бўлса-да, аслида большевиклар миллий чекка ҳудудларни йўқотишни истамади. Совет Россияси раҳбарлари томонидан халқларининг ўз тақдирини ўзи белгилашига кейинчалик йўл қўймаслик учун ҳамма нарсани амалга оширди ва барча ташкил қилинган миллий мухторият, шунингдек, уларнинг раҳбарлари, шафқатсиз йўқ қилинди. Россиядасовет федеративреспубликасининг ташкил этилганлиги эълон қилиниб, аслида большевиклар чоризм сиёсатини, «ягона ва бўлинмас давлат сиёсати» ни давом эттирди.

Алаш Ўрда ҳукуматининг барча фаолияти ислоҳот характерига эга эди ва қозоқ миллий автономлигини (давлатчилигини) яратиш ва мустаҳкамлашга қаратилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Алашордачилар Таъсис мажлисини чақиришга катта умид боғладилар, Қозоқ автономиясининг тан олиниши ҳақида айнан у қарор қабул қилишини назарда тутдилар. Бироқ кейинчалик аниқланишича, бу умидлар большевиклар партиясининг режалари билан мувофиқ келмаган эди. Қозоқ халқи мустақил давлат яратиш имконига эга бўлмади.

Шундай қилиб, 1917 йил ноябрда Туркистонда ва 1917 йил декабрь ойида Қозоғистонда миллий автономиялар яратилди — Туркистон мухторияти ва қозоқ вилоятларининг «Алаш» автономияси РСФСРдан ажралишга қарор қилди. Бироқ уларнинг ташкил этилиши Совет Россиясининг кескин рад этишига олиб келди ва улар билан фаол кураш олиб боришга тўғри келди. Ушбу кураш натижасида миллий автономиялар большевиклар томонидан тугатилди ва ўз ҳудудларида РСФСР таркибидаги совет автономиялари яратилди.

Саволларга жавоб беринг.

1. Нима учун Туркистон Советларининг III съездида ўлка ҳокимиятининг юқори органлари ҳақидаги қарори маҳаллий аҳоли норозилигини уйғотди?
2. Нима сабабдан большевик раҳбарияти миллий автономияларни ташкил қилишни қўллаб-қувватламади?
3. Туркистон автономияси қачон ташкил қилинди? У адабиётда яна қандай ном билан аталган? Бу ҳақда гапириб беринг.
4. «Алаш» автономияси қачон ва қаерда ташкил қилинди? Бу ҳақда гапириб беринг.

Топшириқлар.

1. «Алаш» автономияси раҳбари А. Букейханов ҳақида қўшимча маълумот топинг.
2. Қўқон мухториятининг етакчиси М. Чўқай ҳақида қўшимча материаллар топинг ва гапириб беринг.

Автономиялар — ўз-ўзини бошқариш, ҳаракат эркинлиги.
Диний тенглик — муайян динга алоқадорликни англашга асосланган жамоавий ўзликни англаш шаклидир.

20-§. Совет ҳокимияти органлари ва «Алаш Ўрда» ҳукумати ўртасидаги ўзаро муносабатлар

Бугун дарсда:

- Совет ҳокимияти ва Алаш Ўрда ҳукумати ўртасидаги муносабатлар ҳақида билиб оламиз.
- «Алаш» партияси ва Алаш Ўрда ҳукумати мағлубиятининг сабабларини ўрганамиз.
- «Алаш» партияси ва Алаш Ўрда ҳукумати фаолиятининг роли ва аҳамиятини аниқлаймиз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Таянч сўзлар:

- «Алаш Ўрда» Миллий кенгаши
- алашордачилар
- Алаш Ўрда бўлими

Совет ҳокимияти ва Алаш Ўрда ҳукумати ўртасидаги муносабатлар. 1918 йил январь ойида Алаш Ўрда совет ҳукумати билан музокаралар бошлади: РСФСР Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси В.Ленин ва РСФСР миллатлари иши бўйича Халқ комиссари И. В. Сталин билан «Алаш» автономиясини тан олиш тўғрисида.

Ушбу мақсадда Алаш Ўрда делегацияси Москвага жўнайди. Шу вақтнинг ўзида 1918 йил 19-20 март кунлари А. Букейханов ва унинг ўринбосари Х. Габбасов ташкил қилинган «Алаш» қозоқ автономиясини тан олиш бўйича телеграфда В. Ленин билан музокаралар олиб боришди. Лекин совет ҳукумати миллий либерал-демократик партия бошчилигидаги миллий автономияларни тан олишдан манфаатдор эмас эди.

Қўшимча маълумот!

Семей, 1918 йил 21 апрель

Қирғиз вилоятларининг автономияси масаласиқирғиз халқининг ҳаёт ва мамот масаласидир.2 апрель куни комиссар Сталинтомонидан бевосита телеграфузатма орқали етказилган Халқ Комиссарлари Кенгаши нуқтаи назари қирғиз аҳолисини тинчлантиргандай бўлди. Лекин маҳаллий Кенгашлари томонидан халқнинг табиий ҳуқуқини менсимаслик тўхтамаяпти.Қирғиз ташкилотларини таъқиб остига олиш, уларнинг аъзоларини ҳибсга олиш қирғиз оммасини оёқлантиряпти, миллий антагонизмни чуқурлаштиряпти. Бу оловни ўз вақтида ўчириш керак, яқинлашиб келаётган жанжал ва тартибсизликларнинг олдини олиш мақсадида ташкилий ишларга дарҳол давом киришиш зарур. Бу ерда Қирғиз Халқ кенгаши, қирғиз халқининг қатъиятли иродасини бажо келтириб, иложи борича тезроқ мухторият ғоясини амалгаоширилишининг барча чораларини кўришни бурчи деб ҳисоблайди, шу йил 3 апрель санасибилан тўғридан-тўғри телеграфорқали жўнатилган аризасига зудлик билан жавоб берилишини кутади.

Алаш Ўрда раисининг ўринбосари.
Ҳ. Габбасов

Большевиклар раҳбарияти «Алаш» автономияси ва Алаш-Ўрда ҳукуматини тан олмаслигини эълон қилди. Ўз навбатида 1918 йил май ойида Алаш Ўрда ҳукумати совет ҳукуматининг «Алаш» автономияси бўйича қарорларининг ноқонунийлиги тўғрисида қарор қабул қилди. Ва 1918 йил ёзда Алаш Орданинг большевиклар билан очиқ кураш даври бошланди, улар Қизил Армияга қарши уруш олиб борган қуролли кучларни шакллантиришди. Аввало, атаман А. Дутов билан иттифоқ тузилди, сўнгра — Урал казаклари билан Алаш полкларини қуроллантириш ва ўргатишда ҳамкорлик ҳақида келишилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Буни ўйлаб кўринг! Нима учун алашордачилар фуқаролар урушининг бошида оқлар ҳаракати тарафигаўтдилар?

Қозоғистон ҳудуди фуқаролар урушида фронтларга бўлиниб кетди, марказлаштирилган назорат иложсиз бўлиб қолди. Шунинг учун Алаш Ўрда ҳукумати *уч бўлимга* бўлиниб кетди. *Биринчи бўлим А.Букейханов бошчилигида Семейда жойлашди* (уни *Шарқий бўлим* деб аташди).

Ғарбий Қозоғистонда Жаҳанша ва Халил Досмухамедов раҳбарлигида *Ғарбий бўлим* ташкил қилинди (у дастлаб «Уильск вилояти» деб аталди) ва Тўрғайда — А. Байтурсинов бошчилигидаги учинчи бўлими *Тўрғай бўлими* ташкил қилинди.

Алаш Ўрда раҳбарлари вақт ўтиши билан аксилбольшевик кучлардан ажрала бошладилар. Бунинг сабаблари: автономияларни тан олмаслик, чорва моллари ва озиқ-овқатларни мажбуран тортиб олиш, таъминот ва оқ гвардиячилар томонидан қозоқ қишлоқларининг талон-тарож қилиниши эди. Ҳарбий ҳаракатлар жараёнида оқлар ҳаракатининг барча иттифоқчилари «бирлашган ва бўлинмас Россия» нинг тарафдорлари эканлиги ва қозоқ мухториятини яратишга ёрдам бермаслиги аниқ бўлди. Шундай қилиб, автономияга эришиш умидида Алашордачилар Сибирь ҳукуматининг ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлдилар ва ташкил қилинган отрядларни оқ гвардиячилар қўмондонлигига бўйсундиришди. Таъсис мажлислари аъзоларининг қўмитаси (Комуч) ва директорлар кенгаши ҳамда Адмирал А. Колчак ташкил қилинган автономия ва Алаш Ўрда ҳукуматини тан олмадилар 1918—1919 йилларда унинг тугатилиши ҳақида қарор чиқардилар. Оқ гвардиячилар билан сиёсий келишмовчиликлар Алаш Ўрда раҳбарларини аксилинқилобий коалициядан чиқишига олиб келди.

Иттифоқчилардан умид узиш ва Қизил Армия позициясининг мустаҳкамланиши алашордачиларнинг большевиклар билан курашининг пасайишига олиб келди. Алаш Ўрданинг Тўргай бўлимининг раҳбари А. Байтурсинов 1919 йил март ойида комиссар А. Жангелдин билан учрашди ва Москва билан музокараларга рози бўлди. Москвага сафари ва қозоқ совет автономиясини яратишга ваъда берган В. Ленин билан учрашувдан кейин А. Байтурсинов Совет ҳокимияти тарафига ўтди..

«Алаш» партияси ва Алаш Ўрда ҳукуматининг большевиклар билан курашда мағлубиятга учраши. Совет ҳукумати қозоқларга таъсир ўтказиш учун Алаш раҳбарлари билан иттифоқ тузиш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

зарурлигини тушуниб етди. 1919 йил 4 ноябрда Алаш партияси ва Алаш Ўрда аъзоларини амнистия қилиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Алашордачилар Советлар ҳокимиятини тан олганини эълон қилди. Татаристон ва Башкирия миллий озодлик ҳаракати раҳбарлари худди шу тарзда ҳаракат қилдилар. Тўрғай туманида ҳаракат қилаётган Алаш полки Қизил армия таркибига кирди, А. Байтурсинов Қозоғистоннинг бошқа ҳудудларидаги Алаш Ўрда раҳбарияти билан музокараларга киришиб, уларни Оқ гвардиячиларнинг қўллаб-қувватлашидан воз кечишга кўндирди.

1919 йил 13 декабрда Алаш Ўрданинг ғарбий бўлими Советлар томонига ўтиб, оқ гвардиячиларга қарши ҳарбий ҳаракатлар бошлашга қарор қилди. Шу билан бир вақтда, А. Букейханов бошчилигидаги Шарқий бўлим Советлар томонига ўтишни эълон қилди ва ***1920 йил 9 мартда*** «Алаш» ва ҳукуматни ***тарқатиб юбориш тўғрисида фармон чиқди.***

Буни ўйлаб кўринг! Алаш Ўрда ҳукуматини Советлар тарафига ўтишга мажбур қилган сабабларнима эди?

1919 йил ноябрда Кенгаш ҳукуматини тан олган барча сиёсий мухолифларга афв эълон қилинганига қарамасдан, большевиклар билан алашордачиларнинг муносабатлари мураккаб бўлди.

1920 йил бошида А.Букейханов ва Алаш Ўрданинг бошқа бир қатор фаоллари Семейда оқ гвардиячилар билан ҳамкорликда айбланиб ҳибсга олинди ва фақат Кирревком (Казревком) аъзоси А. Байтурсиновнинг аралашуви уларнинг ҳибсдан озод қилинишига олиб келди. 20 йилларнинг биринчи ярмида Алаш раҳбарларини большевиклар давлат, совет ва иқтисодий ишларига фаол жалб эта бошладилар, «Алаш» намояндалари Қозоғистоннинг сиёсий ва иқтисодий ривожланишига катта ҳисса қўшдилар. Бироқ фуқаролар урушидаги уларнинг қаршилиги унутилмади ва 1920 йилларнинг иккинчи ярмида миллий Алаш зиёлиларини қатағон қилиш бошланди. 1937–1938 йиллардаги оммавий қатағонлар даврида барча алашордачилар отиб ташланди.

Шундай қилиб, Алаш Ўрда ҳукумати 1920 йилда тугатилди, Қозоғистон ҳудудида барча кучлар инқилобий қўмиталар (ревкомлар) ва Советлар қўлига ўтди.

Саволларга жавоб беринг.

1. Алаш Ўрда ва большевиклар ўртасида очиқ кураш даври қачон бошланди?
2. Алаш полкларини қуроллантириш ва ўқитишга ким ёрдам берди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3. Сиз нима деб ўйлайсиз, большевикларга қарши курашда «Алаш» партияси нима сабабдан мағлуб бўлди?

Топшириқлар.

1. Қўшимча материаллар асосида 1918—1920 йилларда «Алаш» партияси етакчиларининг фаолияти тўғрисида ҳисобот тайёрланг.
2. Вақт чизиғида «Алаш» партияси ва большевиклар ўртасидаги муносабатларда муҳим воқеалар саналарини белгиланг.

Амнистия — жиноий таъқибдан озод қилиш, жазони ўтаётган шахслардан маҳкумликни бекор қилиш.
Қатағон (репрессия) — босим. Давлат органлари томонидан жазо чораси (қамоқ, сургун, отиш).

21-§. «Ҳарбий коммунизм» сиёсати. 1921 йилдаги қаҳатчилик ва очарчилик

Бугун дарсда:

- «Ҳарбий коммунизм» тушунчасига аниқлик киритамиз;
- «ҳарбий коммунизм» сиёсатининг мақсади ва мазмунини кўрсатамиз.
- Биз ҳарбий коммунизм сиёсатининг натижаларига баҳо берамиз, 1921 йилги очарчилик ва совет ҳокимиятига қарши деҳқонларнинг ғалаёнларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- ҳарбий коммунизм сиёсати
- давлатлаштириш
- деҳқонларнинг норозиликлари

Ер ва саноат корхоналарини давлатлаштириш. «Ҳарбий коммунизм» сиёсати (1918—1921): 1914—1918 йиллардаги Биринчи жаҳон уруши, 1916 йилги исёнлар ва уларнинг бостирилиши, инқилоблар, 1918—1920 йиллардаги фуқаролар уруши нафақат қозоқ халқига, балки бутун Россия халқига кўплаб бахтсизлик келтирди. Корхоналар ўз фаолиятини тўхтатди, бу эса ишчилар сонининг камайишига олиб келди.

Мулкни давлатлаштириш ғояси большевикларнинг асосий мақсади бўлди: саноатни, транспортни ва банкларни давлатлаштириш амалга оширилди. Мамлакат иқтисодиёти режалаштирила бошланди, марказлашган раҳбарият ва маблағлар партия йўриқномалари билан таъминланди, Совет Россиясининг иқтисодига раҳбарлик учун қарор қабул қилиш органи — халқ хўжалигининг Олий Кенгаши (ВСНХ) тузилди Қозоғистонда ВСНХ Кирпромбюро ташкил этилди.

Фуқаролар уруши шароитида мамлакатнинг моддий бойликлари жуда челанган вақтда «*ҳарбий коммунизм*» номи балан танилган иқтисодий сиёсат юзага келди. Уруш йиллари бўлгани учун ва коммунистик мафкурага асосланган ҳолда бу номни олди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

«Ҳарбий коммунизм» сиёсатининг асосий мақсади бетартибликнинг энг қийин шароити ва фуқаролар урушида. *мудофаа учун барча куч ва ресурсларни сафарбар этиш, Қизил Армияни зарур бўлган барча нарсалар билан таъминлаш* эди.

Бу сиёсатнинг асосий элементлари қуйидагилардир:

Катта, ўрта ва кичик саноатни давлатлаштириш;

Ишлаб чиқариш Давлат монополияси;

Товар-пул муносабатларини тўхтатиш ва савдога тақиқ қўйиш;

Моддий товарларни бараварлаштириш ва тақсимлаш, озиқ-овқат карточкаларини жорий этиш;

Меҳнатни ҳарбийлаштириш, умумий меҳнат мажбуриятини жорий этиш;

Озиқ-овқат тақсимотини жорий қилиш..

Совет ҳукумати халқнинг қўлида кун кечириш учун зарур бўлган нарсаларнинг энг оз миқдорини қолдирди, ҳамма нарса армия ва ҳарбий саноат фойдасига ўтиши мажбур эди. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва тақсимлаш бўйича қатъий назорат ўрнатилди, «озиқ-овқат тақсимоти» киритилди — қишлоқлардан ва деҳқонлардан, овуллардан «ортиқча» озиқ-овқат маҳсулотлари давлат томонидан пули тўланмасдан тортиб олинди.

Саноат ва қишлоқ хўжалигида «Ҳарбий коммунизм». Фуқаролар уруши ва чет эл аралашуви шароитида большевиклар «ҳарбий коммунизм» сиёсатининг киритилишини вақтинчалик мажбурийтадбир деб ҳисоблашди. Озиқ-овқат маҳсулотларини тақсимлаш режаси камбағаллар қўмиталари томонидан амалга оширилди. Камбағалларнинг қишлоқ қўмиталари ва қуролланган ишчи отрядлари «инқилоб фойдасига» қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, асосан чорва ва нонни олиб кетишди. Қуролланган озиқ-овқат отрядларига махсус ваколат берилди. Нонни яширганлик учун мол-мулк мусодараси билан 10 йил қамоқ жазоси ва сургун қилиш белгиланди.

Ўлка учун бу энг қийин даврда РСФСР Декрет чиқарди, унга биноан марказий ҳукумат Сибирь ва Қозоғистонда озиқ-овқат тақсимотини оширишни жанговар буйруқ сифатида эълон қилди. Шундай қилиб, ортиқчасини эмас, балки овқатланиш учун зарур бўлган озиқ-овқат, ғалла, жумладан, уруғлик жамғармасини мусодара қилиш бошланди. Қозоғистон чорвачилиги туманлари нафақат чорва моллари, балки нон тақсимоти, бошқа «фавқулодда» йиғимларга ҳам мажбур қилинди. Озиқ-овқат маҳсулотларини тортиб олиш ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта-қайта оммавий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тортиб олишлар бўйича қатъий чора-тадбирлар аҳоли аҳволини кескин ёмонлаштирди.

Оч қолганлар шаҳар кўчаларида

Қозоғистонда «ҳарбий коммунизм» сиёсатининг оқибатлари. 1921 йилги қаҳатчилик ва очарчилик. Шаҳардаги вазият ҳам яхши эмас эди, аввалгидай озиқ-овқат тақчил эди. Ҳосилнинг йўқлиги оқибатлари саноатга ҳам таъсир кўрсатди. Ёқилғи йўқлиги сабабли ёпилган заводларнинг аксарият ишчилари кўчада қолди, баъзилари эса ўзларининг туғилган қишлоқларига озиқ-овқат излаб кетишди. Аммо ҳаммадан кўра қишлоқ аҳолиси озиқ-овқат тақсимотидан кўпроқ зарар кўрди.

Фуқаролар уруши тугаши билан, мамлакат 1921—1922 йилларидаги қаҳратон қиш ва қурғоқчилик бўлган ёзга дучор бўлди, бу узоқ давом этган қиш ва қурғоқчилик ёзига айланди. 1921 йил кузда бутун мамлакат бўйлаб очарчилик бошланди. Очарчилик бўлган жойларнинг аксарияти Қозоғистонда эди.

Қишлоқ хўжалиги инқироз ҳолатида эди. Экин майдонлари ва дон экинлари ҳосилдорлиги камайди, бунинг натижасида нон олиш миқдори кескин қисқарди. Чорвачилик саноати янада ёмон аҳволда эди. Доимий равишда чорва молларини «қизиллар» ва «оқлар» томонидан тортиб олиниши, шунингдек, қаҳатчилик чорва молларининг кескин қисқаришига олиб келди.

Очлик билан курашиш учун қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилди:

— озиқ-овқат пунктлари очилди;

— етимларни болалар уйларига тарқатишди ёки Марказий Россия ҳудудига кўчиришди;

— қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун, яъни экиш учун ғалла ва чорва моли сотиб олиш учун маблағлар ажратилди;

— қозоқ аҳолиси солиқдан озод этилди;

— Совет Туркистони 2 миллион пуд нонни жўнатди.

1921—1922 йилларда очарчилик туфайли кўп қозоқлар республикадан кўчиб кетишган.

Бу оқибатларнинг ҳаммаси аҳолининг «ҳарбий коммунизм» сиёсатидан фаол норозилигига ва деҳқонларнинг ғалаёнларига олиб келди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Буни ўйлаб кўринг! «Ҳарбий коммунизм» сиёсати Қозоғистон халқининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига қандай таъсир кўрсатди? Унинг оқибатлари қандай эди?

Қозоғистонда деҳқонларнинг ғалаёнлари (1920—1922 йиллар). 1918—1921 йиллардаги «ҳарбий коммунизм» сиёсати деҳқонларнинг очиқ ғалаёнларига сабаб бўлди. Ушбу сиёсатни кучайтириш озиқ-овқат қўшинларининг ҳаракатлари билан боғлиқ эди. Дон ва молларни мажбурий равишда тортиб олиш очарчиликка олиб келди ва жойларда совет органлари ва ОГПУнинг ҳисоботларида даъво қилинганидек, «тўдалар» деб аталган алоҳида исёнчилар отрядлари пайдо бўлиши жараёнини тезлаштирди. Бу «тўдалар» дастлаб мамлакатнинг марказида ишлай бошлади, кейин Совет Россиясининг бутун ҳудудига тарқалди.

Буни ўйлаб кўринг! «Ҳарбий коммунизм» сиёсатининг қайси чоралари қишлоқ аҳолисининг алоҳида норозилигини келтириб чиқарди? Ва нима учун 1920—1922 йилларда?

Сибирь ва Қозоғистонда Совет сиёсатига қарши деҳқонларнинг йирик ғалаёнлари бўлиб ўтди. 1920 йил баҳор ва ёз ойларида норозиликлар бошланди ва катта шаҳарларда — Ўскемен, Павлодар, Семей, Петропавл, Қустанай, Кокчетав, Акмола, Атирау, Уралда қуролли қуролли қўзғолонларга айланди. Очиқ чиқишлар Қозоғистон жанубида Чимкент уездларида бўлиб ўтди. Семей вилоятида қўзғолончилар қўшинлари ташкил этила бошланди, Павлодар уездида большевиклар сиёсатига қарши «Озиқ-овқат тақсимоти йўқ қилинсин!», «Большевикларсиз кенгаш учун!», «Эркин савдога йўл!» шиорлари остида 10 минг кишилик тинч намойиш ўтказилди. 1921 йил февралда қўзғолончилар «Сибирь деҳқонлар иттифоқи» бошчилигида исён кўтариб, Ғарбий Сибирь ва Шимолий Қозоғистон ҳудудларини эгаллаб олди. Исёнчилар сони 30 минг кишига етди. Исёнчи гуруҳлар вақтинча Петропавловск ва Кокчетавни қўлга киритдилар.

Исёнчиларнинг ижтимоий базаси маҳсулотни мусодара қилиш учун қаттиқ чоралар кўрган «ҳарбий коммунизм» сиёсатидан ҳаммадан кўп норози бўлган деҳқонлар эди. Уруш даврида нон учун курашни бошлаган ва ҳарбий жиҳатдан ғалаба қозонган ҳолда фуқаролар уруши тугаганидан сўнг, большевиклар бу жангни сиёсий курашда бой беришди. Совет тарихида шафқатсиз тарзда бостирилган 1920—1921 йиллардаги қишлоқ ғалаёнлари салбий маъно касб этди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ҳақиқий маълумот бузиб талқин қилинди ва халқнинг онгидан ўчириб ташланди, манбалар холис талқин қилинмади ва яширилди. Совет тарихчиларининг фикрига кўра, бу ҳаракатлар ва қўзғолонлар «бандитлар гуруҳлари» ва «қулоқ исёнлари» деб баҳоланди.

Саволларга жавоб беринг.

1. «Ҳарбий коммунизм» сиёсатининг салбий оқибатларини аниқланг.
2. Озиқ-овқат тақсимоти ўтказишнинг хусусиятлари нимадан иборат эди?
3. 1921—1922 йиллардаги очарчилик сабабларини кўрсатинг. 1921—1922 йиллардаги очарчилик билан курашиш учун қандай чоралар кўрилди?
4. Ҳарбий коммунизм сиёсатидан нарозиликларнинг сабаби нима эди?

Топшириқлар.

1. «Ҳарбий коммунизм» сиёсатининг моҳияти нимада эди?
2. «Ҳарбий коммунизм» сиёсатидан норозиликларнинг сабаблари нимада?
3. БФК нима? Интернетдан қўшимча материаллар қидиринг.

Жадвал билан ишлаш.
«Қозоғистонда «ҳарбий коммунизм» сиёсати» жадвалини дафтаринизга тўлдиринг.

«Ҳарбий коммунизм» сиёсатининг элементлари	Оқибатлари	Қозоғистон тарихидан мисоллар

Сиёсат — бу ҳокимият манфаатлари учун ички ва ташқи алоқалар соҳасида давлат органларининг фаолияти ҳисобланади.
Иқтисодиётни давлатлаштириш — ҳарбий ташкилотларнинг усулларини фуқаролик муносабатларида қўллаш; иқтисодиётни «ҳарбий рельса» ўтказиш.
Ҳарбий коммунизм — маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва тақсимлаш устидан давлат назоратини кучайтиришни Советлар ўз қўлига олган сиёсатдир.
Озиқ-овқат тақсимоти — армиянинг эҳтиёжи ва шаҳарлар пролетар аҳолиси қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ортиқчасини давлат ихтиёрига олишдир.
Давлатлаштириш — хусусий корхоналарни давлат мулкига айлантириш.
Пролетарлар — капиталистик жамиятдаги ёлланма ишчилар гуруқи.
Бандит тўдалари — доимий равишда ҳаракат қилиб, фуқаролар ва жамоаларга ҳужум қилишни ният қилган тўда.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚИРҒИЗ (ҚОЗОҒИСТОН) АССРНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

22–23-§. Қозоғистон Автоном Совет Социалистик республикасининг ташкил топиши

Бугун дарсда:

- Қозоғистон Автоном Совет Социалистик республикасининг (ҚазАКСР)яратилиш жараёни билан танишамиз.
- Қазревкомнинг Умумқозоғистон съездини тайёрлашива Қозоғистон Автоном Совет Социалистик республикасини ташкил қилиши бўйича фаолиятитўғрисида билиб оламиз.
- Қирғиз (Қозоқ)АССР ишчиларининг ҳуқуқлари декларацияси мазмунини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- Ревком
- Қирревком (Қозревком)
- Совет автономияси
- Кенгашнинг қурултой съезди

Қирғиз (Қозоғистон) совет автономиясини шакллантиришга тайёргарлик. Қазревком Қирғиз(Қозоғистон) ҳудудининг Инқилобий бошқарув қўмитаси ва унинг фаолияти.

Озод қилинган минтақаларда давом этаётган фуқаролик уруши билан Совет сайловларини ўтказиш ва ишларни ташкил этиш мумкин бўлмади. Шунинг учун вақтинчалик бошқарув органлари — вилоятлар, уездлар ва бўлисларни бошқариш бўйича фавқулодда вакилларга эга бўлган инқилобий қўмиталар ташкил этилди.

Ушбу қўмиталар совет тузумининг долзарб вазифаларини ҳал қилишга киришдилар.

Сайловлар ўтказиш мумкин бўлган жойларда овул, қишлоқ ва бўлис Кенгашлари қурилди. Ревкомлар овул ва қишлоқ Кенгашларининг бирикишига, сайловлар ўтказишига кўмаклашди, уезд ва вилоят марказларида махсус тайёргарликдан ўтган инструкторларни тайинлади.

Ўйланг! Инқилобий қўмиталар қандай роль ўйнаган? Улар нима учун ташкил этилди?

Урал вилояти қишлоқлари ва овулларида Кенгаш ҳукуматини ташкил этишда А.Айтиев катта роль ўйнаган. А.Айтиев 1919 йил

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

февраль ойида маҳаллий ҳокимиятларда туман ва шаҳарларда маҳаллий сайловлар ўтказган. Оқ гвардиячилардан озод қилинган ҳудудларда давлат автономияларини йўқотиб, миллий республикаларни қуриш вазифасини қўйган бўлса-да, ўлкага бундай тайёргарлик миллий республикаларни иттифоқ давлатга бириктириш ва ўлка бошқаруви учун ўлкада бир ташкилот зарур эди. 1918 йил май ойида Халқ комиссарлиги ҳузуридаги қирғиз (қозоқ) бўлими Москвада бўлиб, узоқда жойлашганидан маҳаллий муаммоларни ҳал қила олмаган.

РКФСР ХКК 1919 йил 10 июлда В.И. Ленин Қирғиз (Қозоқ) ўлкасини бошқариш учун Қирғиз (Қозоқ) инқилобий комитетини (Казревком) тузиш тўғрисида фармон чиқарди.

Казревкомнинг биринчи гуруҳига: С.Пестковский (раис), А.Байтурсинов, В.Лукашев, А.Жангелдин, М.Тунганшин, С.Мендешев, Б.Қаратаев киришди. Турли даврларда А.Айтиев, С.Аргиншев, А.Авдеев, А.Агибеков, Б.Каралдин ва бошқалар бор эди. Шуни таъкидлаш керакки, таниқли совет арбоблари билан бирга — Жангелдин Б.Қаратаев, С.Мендешевлар билан бир қаторда Алаш партия аъзолари: А.Байтурсинов, Б.Каралдин, А.Агибаев ҳам ревком гуруҳига киришди. Бундан ташқари А.Байтурсинов «Казревком»нинг раис ўринбосари, В.Каралдин эса котиб сифатида хизмат қилган. «Учқун» газетаси Казревкомнинг матбуот газетаси эди.

Казревком таълим соҳаси, ишчи ва деҳқонлар инспекцияси ўлканинг ички ишлари, молия, почта, телеграф, суд, милиция, ижтимоий адолат, ердан фойдаланиш ва ҳарбий иш масалалари билан шуғулланади.

Казревком ташкил топган кундан 15 ой (1919 йил 10 июлдан 1920 йил 10 октябргача) Совет қурувчилар съездининг иш бошлашигача бу ташкилот мавжуд эди. Казревкомнинг иш фаолиятининг ўзига хослиги шундан иборатки, Шарқий Туркистонни ва бошқа фронтларни зарур ҳарбий техника билан таъминлаган ҳамда бошқа масалаларни ҳал қилиш билан шуғулланган.

Совет ҳукумати учун бу нарса икки сабабдан қулай эди: биринчидан алашчиларнинг Кирревкомга жалб қилинганлиги орқали большевикларнинг қозоқ халқини маълум бир қисмини ўзларига қаратиб олдилар ва шу билан миллий иттифоқчиларни кучсизлантиришга эришдилар. Иккинчидан: Қозоғистон ва Туркистон автономияларининг мавжуд эмаслигини намойиш этди. Алаш Ўрданинг таниқли арбобларининг келишувчиликка олиб келиши қуйидаги сабабларга асосланган эди: биринчидан 1918 йил февраль ойида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Туркистон автономияси бекор қилинди; бунинг ўрнига 1918 йилнинг баҳорида Туркистон АССР ташкил топди. У қозоқларнинг Еттисув ва Сирдарё вилоятларини қамраб олди; иккинчидан, оқлар ҳаракати билан иттифоқчиларнинг ўзларини оқламаганлиги аниқ бўлди, иттифоқчиларнинг умидлари пучга чиқди. Умидсизлик А.Байтурсиновни қизиллар лагерига олиб келди, большевиклар билан ҳамкорлик қилиш муқаррар бўлиб қолди. Шу сабабли «Алаш» партиясининг раҳбарлари ўлка ташкилотига киришга рози бўлишди ва қозоқ ўлкасининг бирлигини сақлаб қолиш мақсадида Совет мухториятини тайёрлаш ва тузишга ёрдам бера бошладилар.

Қозревком ўлка иттифоқининг съездини ташкиллаштириш ишлари билаш шуғуланди. Қозревком ҳудудий кенгашлар съездини ўтказишда иштирок этди. Бутун Қозоғистон съездини ўтказиш ва чегараларни аниқлаш бўйича махсус комиссия тузилди. А.Байтурсинов, Б.Каралдин, С.Мендешев, В.Лукашев ва бошқалардан иборат махсус комиссия ташкил этилди. Комиссия аъзоларидан А.Байтурсинов, Б.Каралдин, Мендешевларга депутатларни сайлаш бўйича кўрсатмаларни қозоқ тилида, Лукашевга ва Петровга рус аҳолиси учун рус тилида тайёрлаш вазифаси юклатилди.

Аҳолининг қайси гуруҳлари овоз бериш ҳуқуқига эга эмаслик масаласини муҳокама қилишда биринчи қарама-қаршилик пайдо бўлди. 1920 йил 23 августда Қозревком кўрсатмаларни тасдиқлади. Ушбу ҳужжатга мувофиқ, Совет Иттифоқида овоз бериш ҳуқуқи Урал, Тўрғай, Семей, Ақмўла вилоятларидаги ва туманларидаги социалистик ишчиларга ва Астрахань губерниясида (Бўкей Ўрда) жойлашган қозоқларга овоз бериш ҳуқуқи берилди. Вилоятларда, уездларда, Қозревкомга қарам бўлмаган вилоятларнинг аҳолиси ҳам (Еттисув, Сирдарё, хусусан Туркистон АССР) овоз бериш ҳуқуқига эга бўлишди.

1920 йил сентябрда сайловларнинг якунланишида Бутунқозоғистон съезди арафасида президиум Қозревкомнинг таркибини қайта кўриб чиқди ва тасдиқлади. Қозревком таркибига В.А.Радус-Зенкович, И.Д.Мартинов, В. Покровский, С.Д.Авдеев, А.Байтурсинов, С.Сейфуллин, Х Габбасов ва бошқалар киритилди.

1920 йил 26 августда Совет ҳукумати томонидан Қирғизистон (Қозоғистон) автоном Совет Республикасини (РСФСР) ташкил этиш тўғрисида.

1920 йил 26 августда М.И.Калинин ва В.И.Ленин Қирғиз (Қозоқ) Автоном Совет Социалистик Республикасини ташкил қилиш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тўғрисида»ги Фармонни имзоладилар. 1920 йил 26 августда қабул қилинган қарорда Қозоқ АССРнинг олий органлари, депутатлар, маҳаллий Кенгашлари, Марказий Ижроия қўмитаси ва Халқ комиссарлари кенгаши эканлиги айтилди.

1920 йил сентябрида қўшимча фармон билан Оренбург губернияси ҚозАССР таркибига киритилди. Оренбург республиканинг биринчи пойтахти (1925 йилгача) бўлди.

Қирғиз (Қозоқ) АССР Советларнинг Қурултой съезди. 1920 йил 4—12 октябрьда Оренбургда ишчилар, деҳқонлар, казаклар ва қизил армия депутатларининг таъсис қурултойи бўлди. Қирғиз автоном ССР ташкил қилиниши эълон қилинди. Унда Ақмўла, Семей, Тўрғай, Урал, вилоятлари ва Бўкеев губернияси ҳам бор эди. Унда Қозоғистоннинг барча вилоятларидан депутатлар ва Олтой губернияси дан олтита қозоқ халқининг вакиллари иштирок этишди.

Бу қизиқ! Алаш Ўрданинг таниқли арбоби А.Ермеков, шундай деди: «Съезд очилгунга қадар хоналарнинг бирида съезднинг қозоқ депутатлари– А.Жангелдин, С.Мендешев, А.Бўкейхановнинг ва яна бир қатнашувчининг йиғилиши бўлди. Улар съезднинг кун тартибида кўриладиган масалаларни муҳокама қилишди. Бу муҳокамага А.Ағабаев,А.Айтиев ва С.Садуакасовлар ҳам қатнашишди. Йиғилишда партияга аъзо бўлганлар ва аъзо бўлмаган қозоқларнинг қатнашишлари тўғрисидаги масала муҳокама қилинди ва съезднинг барча масалаларини муҳокама қилишда уларнинг ҳам иштирок этиб, овоз бериш ҳуқуқига эга эканлиги аниқ бўлди.

Съездда: миллий, ижтимоий, иқтисодий масалалар муҳокама қилиниб, масалалар юзасидан тезлик билан қарор қабул қилиниши зарур эди. Съезднинг кун тартибида: президиумни, мандат комиссия ва редакция комиссияларини сайлаш, секцияларни белгилаш, шу билан бирга уларнинг вакилларини сайлаш (халқ таълими, соғликни сақлаш, қонун, ижтимоий хавфсизлик, молия) Қозревком-комиссиясининг маърузасида, қозоқ меҳнаткашларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш Декларацияси, озиқ-овқат, ер, ҳарбий масалалар, ҚозАКСР ХКК сайлови ҳақида айтилди.

Съезд С.Мендешев бошчилик қилган Марказий ижроия қўмитаси билан В.Радус-Зенькович бошчилик қилган Халқ Комиссарлари Кенгашини сайлади.

Ўйланг! Нима учун 1920-1936 йилларда ҚозАКСР Совет Иттифоқи таркибига кириб автономия республика қаторида кирди,нима учун Иттифоқ республикаси бўлиб қурилмади?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қирғизистон (Қозоқ) АКСР меҳнаткашлари ҳуқуқларининг Декларациясини қабул қилиш ва унинг мазмуни.

Декларациянинг ўзи бир ҚозАКСР Конституциясидан бири бўлган давлат ҳокимиятининг шакли деб ҳисобланди. Давлат органлари тасдиқланди, ер, сиёсат, фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисидаги масалалар ҳал қилинди, сайлов тизими яратилди. Унда судни ташкил қилиш ва унинг фаолияти, иқтисодий маданий тузилишининг масалалари муҳокама қилинди. Декларацияда тилларнинг тенг ҳуқуқлилиги ҳамда тил ва она тилининг тенглиги тўғрисида айтилди.

Қўшимча маълумот.

Қирғиз(қозоқ) АКСРишчиларининг 1920 йил 6 октябрдаги ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларацияси

«Қирғизистон Республикаси ҳудудидаги ишчилар, меҳнаткашлар, Қирғизистон халқлари Қозоғистон Республикасива қизил армия депутатларКенгаш Республикаси деб эълон қилинди. ҚирОАК ва ҚозАКСР халқ комиссарлари кенгаши деб эълон қилинди.

ҚазАКСРРКФСР-габириккан Кенгаш республикасининг ҳамдўстликФедерацияси ихтиёрий аъзоси сифатидақўшилди.

«Қозоқ АКСРҳар бир миллатнинг барча давлатмуассасаларидава мактабларда она тилидан фойдаланишҳуқуқига эгалиги ва уларнинг ҳар бирининг миллий ривожланиши эркин ва ҳаққоний ҳуқуққа эга эканлигини таъкидлайди.

Кенгашларни сайлаш ва сайлаш ҳуқуқидан диний эътиқодга ,миллатига ижтимоий мавқеига ва бошқаларга қарамасдан сайлов кунигача 18 ёшга тўлган ва ўзларининг саноат ва ижтимоий-маиший фаолиятларибилан шуғулланадиган,шунингдек, биринчи марта маҳсулдор меҳнатни таъминлайдиганшахслар,уй -хўжалик ишлари билан таъминланган ҳар икки жинсдаги барча шахслар фойдаланади. Сайловга қатнаша олмайдиган ва сайлана олмайдиган шахслар:

а) собиқ полиция ходимлари ва агентлари; б) ақлий ва жисмоний ногиронлиги бўлган шахслар; в) ёрдамга муҳтож шахслар; г) худбинлик ва шафқатсизжиноятлар учун ҳукм қилинганлар, шунингдек; д) фойда кўриш мақсадида ёлланган меҳнатга жалб қилинган меҳнатсиз кун кўрадиган шахслар.

Декларация 1917 йил октябрь инқилобидан кейинги Қозоғистон ишчиларининг эришган ютуқлари хулосаланади:

– конституциявий йўл билан Қозоғистон АССР ташкил этилди ва ҳудудлар чегараларини белгилади;

– давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ташкил этилган;

– марказий ва республика ҳокимиятининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари нисбати белгиланди;

– сайлов тизими ва унинг тамойиллари, жанжалли вазиятларни ҳал қилиш шартлари;

Қирғиз АССР 1925 йил апрелгача сақланиб қолди. 1925 йил 18 апрелда Кенгашнинг V Ўлка съездида қозоқ халқининг тарихий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

номини тиклаш тўғрисида қарор қабул қилинди. 1925 йилдан буён республика Қозоғистон АССР деб номланди.

Қозоқ совет давлатчилигининг эълон қилиниши муҳим тарихий воқеа бўлди.

Қозоғистонда суверен автономияни қуриш илғор прогрессив ҳодиса бўлди. Қозоқ АССР ни ташкил этиш тўғрисидаги Фармон Қозоғистон ҳудудини белгилаб берди. 1920 йил октябрь ойидаги Кенгаш Қурултой съездининг тарихий аҳамияти қозоқлар иштирок этган муҳим ҳужжатни қабул қилишда эди. Бу қозоқ халқининг мустамлакачиликка қарши курашнинг натижаси, миллий келишувга эришишнинг биринчи қадами эди. Қозоғистон халқининг ҳудудий яхлитлиги билан Қозоғистон миллий бирлигини янада мустаҳкамлаш Қозоғистон маданияти ва иқтисодиётини ривожлантириш учун муҳим аҳамият касб этди. Қозоғистон барча ҳудудларини бир республикага бирлаштирилиши қозоқ халқининг тарихида муҳим босқич бўлди ва ўша даврдаги қийинчиликларга қарамай, қозоқ давлатчилигини шакллантиришда жуда муҳим роль ўйнади.

Шу билан бирга совет ҳукумати қозоқ халқининг ҳақиқий мустақиллиги ва автономиясини амалга оширишга қодир эмас эди.

Москва шаҳрида автономия муаммосини муҳокама қилиш ва миллий давлат қурилиши муаммоларини ҳал қилиш масаласи кўриб чиқилди. Шунинг учун Қозоғистон миллий-демократик зиёлилар жамоатчилиги бу нарсадан қониқмади. ҚозоқАКСР нинг ташкил этилиши билан Қозоғистоннинг мустақил давлат бўлишини орзу қилган қозоқ халқининг кўп асрлик орзуси амалга оширилмади деб ҳисобланди.

Соваларга жавоб беринг.

1. Қирғиз (Қозоқ) инқилобий қўмитаси қачон ва нима учун тузилди?
2. Қозревкомнинг таркиби қандай бўлди? Унга Алаш аъзоларидан кимлар киритилди?
3. ҚозАКСР таркибига қайси вилоятлар, уездлар кирди?

Топшириқлар.

Алаш томонидан эълон қилинган автономия ва совет автономиясининг фарқи нимада эканлигини тушунтиринг.

Депутат — ишчи вакиллари Кенгашига сайланган вакиллар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

24-§. Қозоғистон АКСР ҳудудининг шаклланиши. Қозоғистон зиёлиларининг Қозоғистон ерларининг бирлигини тиклашдаги роли

Бугун дарсда:

- Қозоғистон АКСРҳудудининг шаклланишига оид билимларни кенгайтирамиз.
- Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикасининг миллий ҳудудий бўлиниши ҳақида биламиз.

Таянч сўзлар:

- ҚозАКСР ҳудудининг шаклланиши
- Давлатнинг миллий чегараланиши

1920 йилда Қирғиз (Қозоғистон) АССР ҳудуди. Республика ҳудудини шакллантириш жараёни мураккаблашди, ҳудудий масалалар турли томонларда катта баҳс-мунозараларга сабаб бўлди.

Қозоқ ерларини ягона республикага бирлаштириш учун Қозревком келажакда республиканинг чегараларини белгилайдиган махсус комиссия ташкил этди. Қозоғистонга Ақмўла, Семей, Урал вилоятлари қўшилди. Бошқалар Қозоғистон Республика ҳудудига қозоқ ерларинигина эмас, балки Омби вилояти, Марказий Осиёнинг кўп қисмини, Барнаул уезди, Олтой ўлкасини ва бошқаларни ўзига қўшиб олишни талаб этди. Турли миллатларнинг этник, иқтисодий, тарихий ва бошқа хусусиятларини, уларнинг истиқболларини ва маҳаллий ҳокимиятнинг фикрларини ҳисобга олиш керак эди.

Миллат зиёлилари қозоқ заминининг бирлигини ҳимоя қилишда катта роль ўйнади. Қўстанай вилоятини ҚозАССР таркибига киритиш зарурати РКФСР ХКК га берган маълумотларида А.Байтурсинов билан М.Сералин томонидан тасдиқланган.

Ақмўла ва Семей вилоятларини Ғарбий Сибирга маҳаллий Қозоғистон ҳудуди сифатида киритиш осон эмас эди. В.И.Ленин Республикалар ва вилоятларнинг миллий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, турли халқларнинг ишончини қозонишга сабаб бўладиган ҳудудий масалаларни ҳал қилиш ва Қозоғистон Республикасининг фойдасига чегараларни белгилаш зарурлигини исботлаб, уларни Советларда сақлашга интилда. Мунозаралар давомида қозоқ халқи тарихининг атоқли шахслари А.Бўкейханов, А.Ермеков, М.Сералин ва бошқалар бу ерларнинг қозоқ халқига тегишли эканлигини исботлаб берди.

Россия федерацияси раҳбари 1920 йил 26 августдаги фармонига биноан ташкил этилган совет Қозоқ Мухторияти Қирғиз (Қозоқ) АКСРга 4 вилоят (Семей, Ақмўла, Тўрғай, Орал), Манғиқшлоқ уезди, Каспий бўйининг 4 ва 5 Адай бўлислари, Астрахань губерниясининг (илгариги Бўкей Ўрдаси) бир бўлаги кирди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қўшимча маълумот.

Қозоғистон АССР 1920 йиллардаги чегараларида жойлашган таркибида: Павлодар, Семей, Зайсан ва Қарқарали уездлари билан бирга Атбасар, Ақмўла, Кокшетов, Петропавл уездларива Омби уездининг бир қисми бўлган: Ақмўла. вилояти: таркибида Қостанай, Ақтобе, Иргиз ва Тўрғай уездлари бўлган Тўрғай вилояти: таркибига Орал, Илбишин, Темир ва Гурьев уездлари кирадиган Ўрал вилояти; Каспий бўйи ҳудудлари, Астрахань губерниясининг Синеморская бўлиси, Бўкей ордаси билан 1- ва 2-Приморск округларига илгариги ёнма-ён ерлар киритилди.

1920 йил 2 сентябрда Оренбург шаҳри ҚозССР пойтахти деб эълон қилинди. Бошқа автоном республикалар билан таққослаганда, ҚозССР ҳудуди Россия ҳудудининг 10,5% майдонини ташкил қилиб, биринчи ўринни эгаллади. Унинг олдида турган асосий вазифалари 1921 йилги РК(б)П X съездида белгиланди.

Ўйланг! Нега большевиклар Марказий Осиё ва Қозоғистоннинг миллий — ҳудудий бўлиниши тўғрисида қарор қабул қилди?

Марказий Осиё республикаларининг миллий — давлат чегаралари. Еттисув ва Сирдарё вилоятларининг Қирғиз АКСР таркибига кириши.

ҚозоқССР чегараларини лойиҳалашда навбатдаги қадам Марказий Осиё ва Қозоғистон Республикасининг миллий — ҳудудий бўлинишидир. Туркистон АКСР ҳудуди Осиё республикаларга тарқатилди. Туркистон республикаси тарқалиши ва унинг ҳудудларини Осиё республикалари орасида тарқатилишининг сабабларидан бири Қирғизистон вакилларининг ҚОАКга ёзган баёнотида қайд этилган.

Баённомадан бир парча: *Охирги пайтларда Туркистон Республикасининг етакчи халқлари бўлган ўзбеклар, қирғиз(қозоқ) халқларининг миллатлараро кескинликлари ва асосан, ушбу халқларнинг зиддиятли иқтисодий манфаатлари туфайли юзага келган тафовутлар Туркистон Республикасининг масъул расмий кишилар уларни ажратишга мажбур бўлдилар.* Туркистондаги маъмурий-ҳудудий бўлинишини ўзгартириш тўғрисидаги масалада бутун Марказий Осиёнинг ижроия комитети шу қарорга келишга мажбур бўлишди.

Туркистон ҳокимияти ҳудудий бўлинишини ўзгартириш масаласи БОАК ва РКФСР ХКК 1920 йил 26 августда «Қирғиз (Қозоқ) КСР автономияси тўғрисида» фармонида расмий равишда қўйилди. Бунда ҚозАКСРи таркибига Сирдарё ва Еттисув вилоятлари ҳам киритилиши кўзда тутилган эди. ҚозАКСР ҳукумати аризаси бўйича 1922 йили апрелда Москвада ҚозАКСР билан Туркистон АКСР ва-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоқ АССР 1920–1929 йй.

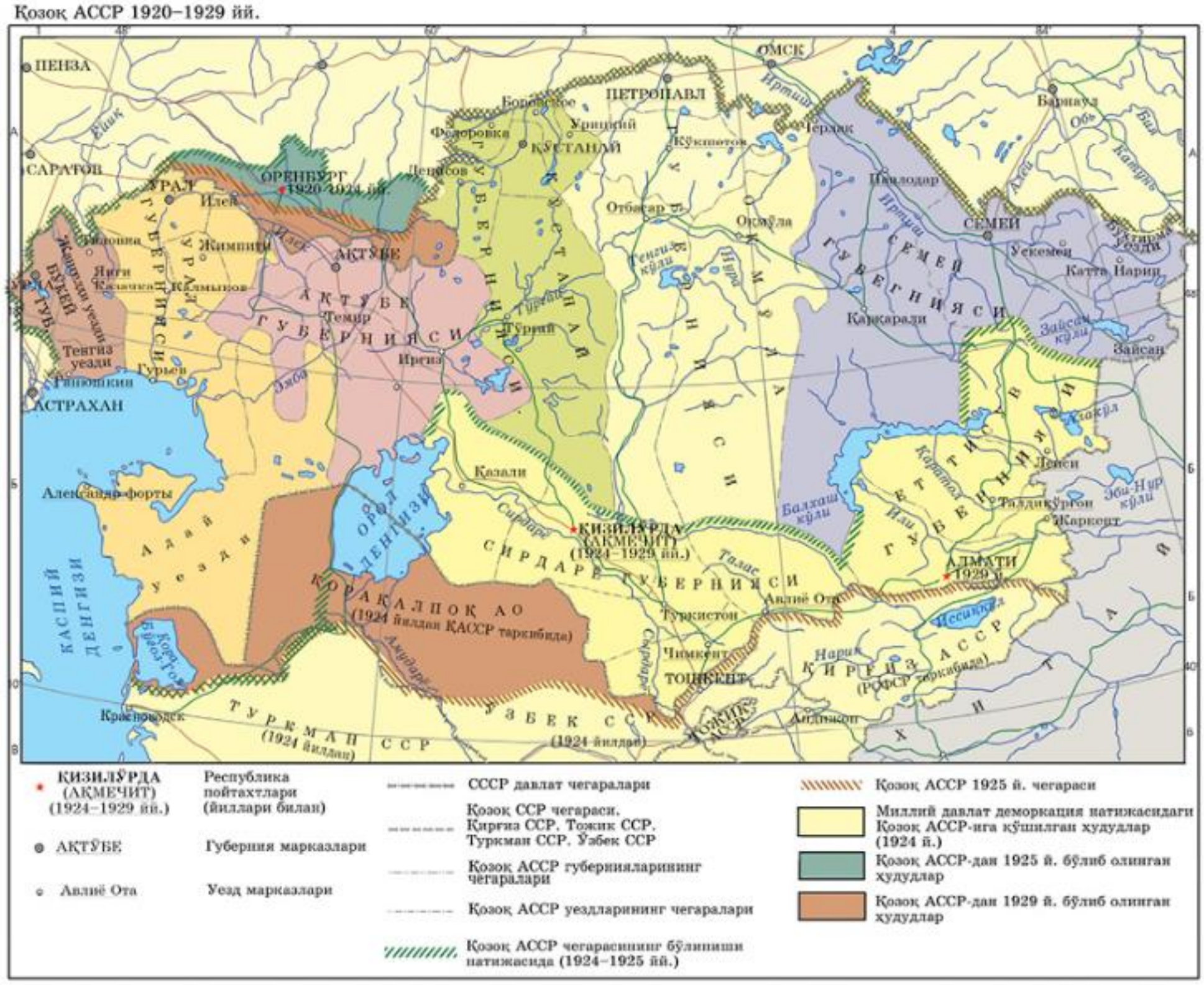

1920—1929 йиллардаги Қозоқ АКСР

килларининг кенгаши бўлиб ўтди. Унда икки Қозоғистон таркибида қолиши тўғрисида қарор қабул қилинди.

1924 йили Қозоғистон РК(б)П ОК «Марказий Осиё республикаларининг миллий-давлатни режалаштириш тўғрисида» қарор қабул қилинди.

Қозоқ АКСР-га:

– Еттисув вилоятининг Алмати, Ёркент, Лепси, Талдиқўрғон уездлари;

– Сирдарё вилояти Қазали, Оқмечит, Туркистон, Шимкент уездлари; Авлиё ота, Тошкент, Мирзачўл уездларининг бир бўлаги;

– Самарқанд вилояти, Жиззах уездининг 6 бўлими;

– Амударё вилоятининг туташ жойи;

– Хоразмнинг Қорақалпоқ автономия вилояти берилди.

1924 йили октябрь ойида қарор қабул қилинди ва совет давлатида Осиё республикаларини шакллантириш жараёни тугади.

Тошкент Ўзбекистон Республикасига берилди. ҚозАКСР таркибида Қорақалпоқ автономия вилояти ташкил қилинди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Марказий Осиё билан Қозоғистон республикасини барпо этиш жараёни 1924 йилда расмий равишда тугатилган бўлса ҳам, минтақада чегара назоратини мустаҳкамлаш ишлари 20-йиллар мобайнида амалга оширилди.

1925 йилда Туркистон миллий-давлатларни белгилаш тугатилди. Бу ерда Ўзбек ССР, Туркман ССР, Ўзбекистон Республикасининг таркибида Тожик ССР, РСФСРдан Қирғиз автоном вилояти; Қозоқ АКСР таркибига кирган Қорақалпоқ автоном республикаси қурилди, Сирдарё ва Еттисув областлари Қозоқ АКСР таркибига кирганди.

Давлат қурилиши жараёнида кейинги босқич 1930 йилда Қозоқ АССРдан Қорақалпоғистон автоном ҳудудини чиқариб, уни Ўзбекистон ССР таркибида автономия республика ҳуқуқларини киритиш бўлди.

Миллий давлат қурилишининг сўнгги босқичи 1936 йилги Конституция билан боғлиқ бўлиб, унда автоном Республиканинг давлат-ҳуқуқий мақоми ўзгартирилди. Қозоғистон автоном республикаси Қозоғистон ССР сифатида қайта ташкил топди. 1937 йил март ойида Алматида бўлиб ўтган. Қозоғистоннинг навбатдан ташқари съездида Қозоғистон ишчи ва деҳқонларининг социалистик давлати деб эълон қилинди.

Саволларга жавоб беринг.

1. Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистоннинг миллий-ҳудудий бўлиниши қандай давом этди?
2. Сирдарё ва Еттисув вилоятлари Қозоғистонга қай ҳолда ва ва қандай вазиятларда кирди?

Топшириқлар.

1. Контур харитадан 1924 йили Қозоғистонга қайси ҳудудлар киритилганини аниқланг.
2. Ўрта Осиё ва Қозоғистонда миллий давлат тузилмаларини шакллантиришдаги қийинчиликларни қўшимча манбалардан фойдаланган ҳолда тушунтиринг.

Чегаралаш – Миллий давлатлар ўртасидаги чегараларни аниқлаш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҲАРБИЙ КОММУНИЗМ СИЁСАТИДАН. ЯНГИ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТГА ЎТИШ

25–26-§. Қозоғистонда Янги иқтисодий сиёсат (1921—1925 йй.)

Бугун дарсда:

- Қозоғистонда ер — сув комитетининг фаолиятибилан танишиш.
- Янги иқтисодий сиёсатгаўтиш сабабларини аниқлаймиз.
- Ишлаб чиқариш саноатида янги иқтисодий сиёсатнинг самарадорлигига баҳо берамиз.

Таянч сўзлар:

- ер-сув ислоҳоти
- Янги иқтисодий сиёсат (НЭП) бозор иқтисодиёти

Ер-сув комитетининг ташкил этилиши ва унинг фаолияти. 1921 йилда ўтказилган ер-сув ислоҳоти. 1921—1922 йилларда Еттисув ва Жанубий Қозоғистонда ер-сув ислоҳоти ўтказилди. Бойларнинг хўжалиги ва камбағалларнинг ердан фойдаланиш даражасига тенглаштириш, казаклардаги иштиёқларни бартараф этиш зарурияти шу туманлардан ер-сувни қайта бўлиш заруриятини келтириб чиқарди.

Юқорида қайд этилган ислоқот айнан шу мақсадда ўтказилди. Ер-сув ислоҳотини ўтказиш ҳақида Туркистон АССРнинг IX қурултойида қарор қабул қилинган эди. Ер-сув ислоҳотини ўтказишда А.Рўзибақив, О. Жандосов ва бошқалар фаол қатнашдилар.

1916 йилдаги кўтарилиш натижасида 460 минг десятина ерлар қозоқ халқига қайтарилиб берилди. Шу билан бир қаторда собиқ офицерлар ва кўчиб келувчилар учун ажратилган бўш ерлар ҳисобидаги Еттисув ва Жанубий Қозоғистондаги қозоқ ва рус аҳолисига ер улушларини бериш учун 1 мил десятинадан кўпроқ майдондаги ер фонди ташкил этилди. Бундай ижобий ўзгаришлар 1916 йилда Хитойга қочиб кетган 300 мингдан ортиқ маҳаллий аҳолининг қайтиб келишига сабаб бўлди.

1921 йилда камбағалларнинг «Қўшчи» уюшмаси ташкил этилди, бу уюшма аъзолари ер ислоҳотини ўтказишда фаол иштирок этдилар. Жанубий Қозоғистондаги «Қўшчи», «Жирли» камбағаллар уюшмасида Жангельдин, Мендешев, Сейфуллин, Тарибаев ва бошқалар фаолият олиб боришди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қўшимча маълумот.

1917 йил февральинқилобидан кейин РоссиядаМуваққат ҳукумат томонидан ер комитети ташкил этилган эди.

Қурултой мажлиси ер масаласиниҳал қилгунга қадар ер ислоҳотини ўтказиш ва орқага суриб бўлмайдиган иш-чораларга тайёрланишучун ер комитетлари тузилди. Октябрь инқилоби ғалабасидансўнг Кенгаш ҳукумати В.И.Лениннинг ер ҳақидаги Декретини ҳаётга татбиқ этиш учун маҳаллий ер комитетларидан фойдаландилар. В.И.Ленин 1917 йил ноябрда «Камбағалларнинг талабларигажавоб»ида ер комитетларининг вазифаларива Муваққат ҳукуматданмусодара қилинган ер масалалари қандай ҳал бўлиши ҳақида тушунтириб берди.

1918 йил баҳорда ер комитети тарқатилди ва Кенгашларнинг ер масалалари бўлимлари ташкил этилди.

Ер бўлимлари Чоризм даврида олиб борилган сиёсатнинг оқибатларини бартарафэтишда муҳим роль ўйнади.

XX аср 1920 йилларда Урал ва Сибирь ҳарбий казаклари учун тортиб олинган ерлар маҳаллий аҳолига қайтарилди. Иртиш ва Уралнинг чап қирғоғи бўйларидаги (10 верст йўллари) 1921 йил 2 февральва 19 апрелдаКАССРЦИКнинг эълон қилинган Декрети бўйича Семей, Оқмўла, Тўрғай, Урал вилоятларидаги чоризм томонидан тортиб олинган ерлар аҳолига қайтарилди. Декрет бўйича қозоқ деҳқонлари Иртиш бўйларидаги 177 минг десятинаданортиқ, Уралнинг чап қирғоғидаги 208 минг десятинаданортиқ ерларни қайтириб олдилар.

Янги иқтисодий сиёсатга ўтиш сабаблари (ЯИС). Қозоғистоннинг иқтисодиёти Биринчи жаҳон уруши, инқилоблар сиёсати фуқаролар уруши «ҳарбий коммунизм» сиёсати ўтказган оқибатларида катта талафотлар кўрди. Фуқаролар уруши даврида озиқ-овқат маҳсулотларининг кўпгина қисми, ёқилғи ва темир заҳиралар уруш майдони эҳтиёжи учун юборилди. Ишлаб чиқариш саноатлари ҳам фақат ҳарбий эҳтиёжлар учун ишлаши натижасида қишлоқ хўжалиги керакли меҳнат қуроллари ва машиналар билан 2-3 баробар кам таъминланди. Ишчи кучининг, меҳнат қуролларининг ва экиш учун уруғликларининг етишмасли экин майдонларини қисқартиришга олиб келди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг йиғим — терими 45% камайиб кетди.

Қозоғистондаги аҳвол жуда оғир бўлди. Қозоғистондаги 307 давлат хусусий мулкчилигига олинган корхоналардан 250 таси тўхтаб қолган эди. 1913 йил билан солиштирганда нефть қазиб чиқариш 4 баробар, кўмир — 5 баробарга қисқарди, мис қазиб чиқариш ишлари бутунлай тўхтаб қолди.

Нефть ишлаб чиқариш ускуналари талон – тарож қилинган эди, йирик корхоналар: Риддер кони, Экибастуз кўмир кони, Спасск фабрикаси ва бошқалар тамоман ишдан чиққан эди. Темирйўллар бузилиб, ёқилғи етишмаслиги туфайли ҳаракатлар тўхтаб қолганди.

Республиканинг қишлоқ хўжалиги ва чорвачилиги ҳам анча зарар кўрган эди. Қорамол сони озайиб, экин майдонлари қисқарган эди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1921 йил бу ҳолат яна ҳам таранглашди, ҳосилнинг камайиши оқибатида очарчилик деярли бутун халқ ичида тарқалди.

Натижада овул ва қишлоқ аҳолиси норозилик билдира бошлади ва бунинг оқибатида 1920—1921 йилларда Қозоғистоннинг кўпгина ҳудудларида деҳқонлар ҳаракати бошланиб кетди. Иқтисодий танглик, очлик, халқ норозилиги ҳукумат олдига иқтисодий сиёсатни зудлик билан ўзгартириш вазифасини қўйди.

Янги иқтисодий сиёсат: мақсад ва мазмуни 1921 йил 8-16 мартда РК(б)П X съезди бўлиб ўтди, унда янги иқтисодий сиёсатга ўтиш ҳақида қарор қабул қилинди. ЯИСнинг асосий мақсади шундан иборат эдики, бутун поймол бўлган хўжаликларни тиклаш, большевиклар томонидан халққа ваъда берилган социализмни қуриш учун моддий — техник ва иқтисодий — маданий асосларни яратиш лозим эди. НЭПнинг моҳияти эса бозор иқтисодиёти ривожлантиришдан иборат эди. НЭПга социализм қуриш учун йўналтирилган вақтинчалик сиёсат деб қаралди.

НЭПнинг ижтимоий вазифаси: ижтимоий ҳолатни юмшатиш, ишчи ва деҳқонлар иттифоқи асосидаги Кенгаш ҳукуматининг ижтимоий базасини мустаҳкамлаш.

НЭПнинг иқтисодий вазифаси:

вайрона – чорвачиликнинг олдини олиш, иқтисодий тангликдан чиқиш ва хўжаликларни қайта тиклаш.

НЭПнинг сиёсий вазифаси:

— жамиятда сиёсий барқарорликни таъминлаш, социализм жамиятини қуриш учун қулай шароитлар яратиш.

НЭПнинг яна бир мақсади:

— ташқи сиёсий муносабатларни йўлга қўйиш, халқаро муносабатларни яхшилаш.

НЭПнинг мазмуни:

«ҳарбий коммунзм» сиёсати натижасида путур етган товар-пул муносабатларини тиклаш;

Бозор иқтисодиёти элементларини иқтисодга татбиқ этиш;

Ишлаб чиқариш саноатлари ва хизмат кўрсатиш корхоналарини тиклаш мақсадида хусусийлаштириш;

Ижарага олиш ва ёлланма меҳнатга рухсат бериш;

Қишлоқ ва овуллардаги озиқ-овқат маҳсулотларини озиқ-овқат солиғи (озиқ-овқат, яъни табиий маҳсулотлар) билан алмаштирилди (70% дон сифатида, 30% солиқ миқдори сифатида олинди).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу жуда муҳим! 1921 йил мартда ВЦИК Бутун Россия Марказий Ижроия қўмитаси "Озиқ-овқат ва хом ашёларни табиий солиқлар билан алмаштириш тўғрисида" Қарор қабул қилди. 1921 йил март – апрель ойларида республикада озиқ-овқат солиқлари табиий маҳсулотлар солиғи билан алмаштирила бошланди. Белгиланган табиий солиқлар ҳажми маҳаллий шароитларни ва қишлоқ хўжалиги фаровонлигини ҳисобга олган ҳолда ҳар бир маҳсулот турлари бўйича баҳорги экиш давригача ўрнатилган эди. Чорвачиликда эса 6 ёки ундан кам бош қорамол хўжаликлари солиқдан озод этилди.

НЭП табиий солиқларни жорий этиш билан чекланмади. Бозор иқтисоди масалаларининг ҳал бўлиши бутун хўжалик механизми қайта қуриш жараёни бошланишига олиб келди. Ерни ижарага бериш масаласи ҳам ҳал этилди. Қишлоқ хўжалик истеъмолчилари, маданият ва савдо кооперативлари ривожлана бошлади.

Кичик ва ўрта саноатни давлат тасарруфидан чиқариш ишлари олиб борилди. Давлат ўз бошқарувида фақат маълум стратегик тармоқлар (металлургия, ёқилғи – энергетик комплекси, транспорт) ва ўз-ўзини молиялаштириш ўрта йирик корхоналарни қолдирди. Бошқа барча корхоналар хусусий шахсларга топширилди. Ёлланма меҳнатдан фойдаланишга рухсат берилди. Хусусий корхоналар очиш учун имкониятлар пайдо бўлди.

Бу корхоналарда ёлланма ишчилар сони чекланган бўлиб, 20 дан ошмаслиги зарур эди. Фуқаролар уруши даврида жорий этилган тенглаштирилган иш ҳақи тўловлари бекор қилинди. Озиқ-овқат маҳсулотларини тақсимлаш карточкалар тизими бекор қилинди. Умумий меҳнат хизмати ва меҳнатга сафарбар этиш бекор қилинди. Коммунал хизматлар, транспорт ва алоқа учун тўловлар тикланди. Товар ва пул муносабатлари тикланди, хусусий савдо рухсат этилди. Катта ярмаркалар қайта ишлашга киришди. Савдо биржалари очилди.

1921—1924 йилларда молиявий ислоҳотлар доирасида банк тизими яратилди. Давтат банки, коорператив банк тизими, Савдо саноат банки, ташқи савдо банки, маҳаллий коммунал банклар тармоғи ва бошқалар. 1921 йилдан пул ислоҳоти бошланди. 1922 йил охирида барқарор валюта муамолага чиқарилди: совет червонлари (10 руб) чиқарилди.

Бу қизиқ! Червон олтин билан, бошқа қадриятлар ва товарлар билан таъминланди. Бир червон инқилобгача бўлган 10 олтин рублга тенг бўлди, жаҳон бозорида эса у 6 доллардай эди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шундай қилиб НЭП(ЯИС) 20-йилларда иқтисодиётни кўтариш ва Россияда иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий масалаларни ҳал қилиш мақсадида киритилди.

Қозоғистонда НЭП. Саноатни жамлаш учун трест ва синдикатдар яратилди. Қозоғистондаги трестлар асосан тоғ – кон саноати билан боғлиқ бўлди. 1923—1925 йиллар иттифоқ қийматига эга бўлган: «Эмбанефть», «Олтой полиметали», «Отбасар рангли металл» трестлари яратилди. Шу билан бир қаторда ҳудуд қийматига эга ҳудуд бирлашмалари: «Қазалтин», «Қазбалиқ», «Қазсаксовултрест», «Петропавлтери» ҳамда мўйна трести ва бошқалар ташкил этилди. Трестга қарашли корхоналар давлат таъминотидан олиниб, ресурсларни бозордан ўзлари харид қилишга киришишди. Айнан шу пайтда (хоз расчёт) хўжалик ҳаражатлари ҳисоби жорий этилиб, корхоналар (давлат бюджетига белгиланган тўловларни ўтказиб бўлганларидан сўнг) маҳсулотларни сотишдан олинган даромадларини ўзлари ишлатиши ҳуқуқига эга бўлдилар. 1928 йил бошларида ишлаб чиқариш саноатининг барча тармоқларида ҳаммаси бўлиб 23 та синдикатлар мавжуд эди, уларнинг диққати улгуржи савдони ривожлантиришга қаратилган эди.

1922 йили Экибастуз ва Риддернинг тоғ – кончилик корхонасининг инглиз ишбилармони Л.Урквартнинг қўлида эди. Корхона шартномасида ноқулай шароитлар ва имтиёзлар туфайли кенгаш ҳукуматидан бу келишув бекор қилинди. 1923 йилда эксплуатацияга берилган Реддер қўрғошин заводи мамлакат бўйича 40% қўрғошинни ишлаб чиқара бошлади. Ғарбий ҳудудлар: Доссор ва Макат нефт тармоқлари корхоналари қайта тикланди. Гурьевдаги тармоқлар билан бирлашши учун темир йўллар қурилди. 1920 йилда эса Чимкентдаги сантонин заводи иш бошлади. 1927 йилда Карсакбай комбинати мис ишлаб чиқара бошлади. 1928 йилга келиб Қозоғистонда ишлаб чиқариш саноатини тиклаш жараёни тўлиқ охирига етди.

Қишлоқ хўжалигида ҳам тикланиш жараёни давом этарди.

Бу соҳада экин майдонлари кенгайтирилиб, ҳосилдорлик ўсди;

Чорвачилик қора моллар сони кўпайди, кўрсаткичлар ўтган йилларга қараганда анча юқори эди.

Деҳқон хўжаликлар сони 2 баробар кўпайди.

Деҳқонлар кооперативи ерга ишлов бериш учун ҳамкорликдан (ТОЗИ, ТСОЗИ товарищество по совместной обработка земли), қишлоқ хўжалиги артели ва коммуналлардан иборат бўлди. Хўжаликнинг асосий қисмини ўрта ҳол деҳқонлар ташкил этарди. Бойқулоқлар хўжалиги эса 2 баробар кўпайиб кетди. НЭП даврида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

савдо тармоқларига рухсат берилди. Хусусий савдо, турли хил савдо операциясига йўл очиб берилди. Каркарали, Баянаул, Отбосар, Унле, Темир, Орда жойларида ярмарка савдо тармоқлари ташкил этилди. Бу ярмаркага Хитой ва Монголия савдогарлари ҳам келиб иштирок этардилар.

Ўйлаб кўринг. Қозоғистон бозор иқтисодиётига ўтиши учун НЭП ни энг яхши ечим дейиш мумкинми?

НЭПнинг тўхтатилиши ва унинг натижалари. НЭПнинг муҳим натижаси иқтисодий ютуқларидир. Саноатда асосий позицияларни давлат трестлари, кредит – молия соҳасида – давлат кооператив банклар, қишлоқ хўжалигида – турли хил ҳамкорлик турлари билан қамраб олинган якка тартибдаги деҳқон хўжаликлари фаолият кўрсатди.

Бироқ 1925 йилдан НЭП парчалана бошлайди. И.В.Сталин ва партиянинг кўпчилик раҳбарлари НЭП га салбий муносабатда бўлиб, капитализмни қайта тиклашга олиб келиши мумкинлигидан хавфсирашди. Совет тоталитар тузуми НЭП нинг бозор мазмуни билан мос келмаслиги муқаррар равишда янги иқтисодий сиёсат ғоясини рад этишга олиб келди. Расмий равишда НЭП 1926—1927 йилларга қадар бекор қилинмаган бўлса-да, у аллақачон қулаган эди. Шундай қилиб, НЭП иқтисодиётнинг тезкор суръатларда янгиланишига олиб келди. Пайдо бўлган иқтисодий манфаатларига қизиққан деҳқонлар тез орада бозорни қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан тўлдириб юборишди ва шу билан ҳарбий коммунизм оқибатидаги очарчиликка барҳам берилди.

Ишбилармонлар орасида нэпманчилар деган янги категория пайдо бўлди, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг моддий шароити ва ҳаёт даражаси кўтарилди. Бироқ тоталитар режим бу бозор иқтисодиёти асосларини қабул қилишни хоҳламади, НЭП тамоман тугатилди.

Саволларга жавоб беринг.

1. 1921 йилда ер-сув ислоҳоти қандай қийматга эга эди?
2. НЭП нинг ютуқларини тушунтириб беринг.
3. Нима учун ва қачон НЭП қулади?

Топшириқлар.

1. НЭПга ўтиш сабабларини аниқланг.
2. Саноатда ва қишлоқ хўжалигида НЭПнинг натижаларини дафтарингизга ёзинг.
3. НЭПнинг Қозоғистондаги ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги соҳасидаги якунларини аниқланг ва дафтарингизга ёзинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Хозрасчёт (хўжалик харажатлари ҳисоби) — ишлаб чиқариш корхоналарининг яна бир фаолият шакли, маҳсулотларини сотишдан олинган даромадларини ўзлари ишлатиш ҳуқуқига эга бўлиши, хўжалик ишлари натижалари учун ўзлари жавобгар бўлиши, худди шундай чиқим ва харажатларини ҳам ўзлари қоплайди.

Коммуна — барча аъзоларининг мол-мулки ва меҳнатлари умумий ҳаётга асосланган шакл.

Қишлоқ хўжалиги артели (колхоз) — қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва сотиш бўйича биргаликданги фаолият учун ихтиёрий аъзолик асосида фуқаролар томонидан яратилган қишлоқ хўжалиги кооперативидир.

Синдикатлар — савдо, таъминот кредитлаш ва ташқи савдо операциялари билан шуғулланадиган трестларнинг ихтиёрий равишдаги ҳамкорлиги.

Ерларга биргаликда ишлов бериш бўйича ҳамкорлик (ТОЗы, ТСОЗы) — бу СССР коллектив бошқарувининг асосий оддий шакли. ТОЗ артел, коммунадан ишлаб чиқариш воситалари даражалари билан фарқланади.

Трестлар — иқтисодий ва молиявий мустақил, бир турдаги ёки бир-бирига боғлиқ бўлган корхоналар уюшмаси.

27-§. XX асрнинг 20-30-йилларидаги сиёсий маъмурий буйруқбозлик тизими

Бугун дарсда:

- Сиёсий маъмурий-буйруқбозлик тизим нима эканлигини билиб олиш;
- Сиёсий маъмурий-буйруқбозлик тизими Совет Иттифоқида қандай шаклланган?
- Ушбу тизимнинг ўзига хос белгилари қандай эканлигини билиб оламиз.

Таянч сўзлар:

- маъмурий - буйруқбозлик тизими
- тоталитаризм
- буйруқбозлик

1920 йилларда маъмурий-буйруқбозлик тизимни шакллантириш. 1920 йилларда КСРО-да давлат жамиятнинг барча соҳаларида мутлақ назоратни амалга оширадиган сиёсий тизим бўлган-бундай давлат тоталитар давлат деб аталган.

Большевикларнинг коммунистик партияси (1918 йилдан буён РК(Б) деб номланган партия 1925 йилдан бошлаб – БК(Б)П деб аталади) давлат тузилмасининг асосига айланди. БК(б)П-дан бошқа барча ташкилотлар, кўплаб барча сиёсий партиялар, кўпгина жамоат ташкилотлари йўқ қилинди. Энг муҳим давлат қарорлари Коммунистик партия раҳбарлари доирасида амалга оширилди. Барча давлат раҳбарлари лавозимларини партия раҳбарияти эгаллади. В.И.Ленин ХКК раиси; М.И. Калинин — БОАК раиси; И.В. Сталин — миллат ишлари бўйича халқ комиссари ва бошқалар эди. В.И. Ленин бетоблиги, кейинчалик унинг 1924 йили вафот этиши партиядаги вазиятни тубдан ўзгартириб юборди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Марказий комитетнинг бош секретари қилиб И.В.Сталин сайланди. Сталин сиёсий душманларини — оппонентларини: Л.Д.Троцкийни 1929 йили СССРдан чиқариб юборди. Л.Б.Каменев, Г.В.Зиновьев ва унинг тарафдорларини 30 йилларда қатағон қилинди. Ўзининг ишончли одамларини керакли ўринларга қўйиб, шундай йўл билан И.В.Сталин Ҳукуматни ўз қўлига олди. Шу даврдан бошлаб Сталин шахсига сиғиниш бошланди.

1930 йилларда маъмурий-буйруқбозлик тизим ва унинг сиёсати. 1930 йилларнинг ўрталарида СССРда маъмурий-буйруқбозлик тизим бошланди. Унинг энг муҳим хусусиятлари қуйидагилар:

– иқтисодий бошқарув тизимини марказлаштириш;
– Сиёсий бошқарувни иқтисодий жиҳатдан бирлаштириш;
– партиянинг давлат томонидан қўлга олиниши
– фуқаролик эркинликларини бузиш;
– ижтимоий ҳаётнинг умумий бошқаруви ва бирлашиши;
– «халқнинг отаси» шахсига сиғиниш бўлди.

1930 йилларда мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида раҳбарлик қилишнинг асосий элементи репрессия ва зўравонлик аппаратига айланди. Ҳукуматнинг маъмурий-буйруқбозлиги кучайди. Куч ишлатиш орқали БТК(ВЧК), кейинроқ БМСБ(ОГПУ) давлат ходимлари, зиёлилар, ишчилар ва деҳқонларнинг — аҳолининг сиёсий аҳволини кузатиб борадилар. Репрессия (қамоқхона ва концлагерлар) нафақат большевик режимининг мухолифларини қамраб олган, балки барча одамларни ва гуруҳларни жазолади. Қийнаб, қонунга зид амалларни бажардилар.

Юқоридаги тилга олинган куч тизимлари ташаббус ва мустақиллик йўли билан қўрқитув орқали жамият марказида ҳам, республикаларда ҳам мутлақ ва тўлиқ бўйсунишга эришди. Маъмурий буйруқбозлик тизимининг ички мантиқи қўрқув тизимини яратишни талаб қилди, ушбу қарорни тушунтириш мажбуриятсиз бошқарувчини исталган вақтда ишдан олиш мумкин эди.

Республика раҳбарлари ҳеч қандай масалани марказнинг рухсатисиз ҳал қилишга қодир эмас эди. Ҳамма масала Москва билан ҳал қилинарди.

Большевиклар ваъда қилган мустақиллик сохта бўлиб чиқди. Мосвадаги марказий ҳокимият Қозоғистон халқининг манфаатлари ва миллий хусусиятларини ҳисобга олмади.

Ўйланг! Нима учун маъмурий-буйруқбозлик тизимида ташаббускорлик, ижодкорлик ва фикрлаш эркинлиги чеклаб қўйилди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Марказий партия ҳокимияти республикалар билан келишмасдан барча масалаларни: республика раҳбарини тайинлашдан бошлаб, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва бошқа масалаларни ўзи ҳал қилди. Тоталитар тузимнинг асосий белгиларидан бири оммавий онгни ягона мафкурани жорий этиш мақсадида жамиятнинг барча маънавий ҳаётини партия-давлат назоратига олиш бўлиб ҳисобланади.

Тоталитар мафкуранинг асосий вазифаси — одамларда уларнинг ҳукмронликларига зарур иш-ҳаракатларни қилишга мажбур этадиган онгни шакллантириш бўлди.

Жамиятнинг, мамлакатнинг ғоялари оила, дўстлар манфаатидан юқори одамнинг ўз шахсий манфаатлари муҳим эмас деб, сингдирилди. Совет кишиларининг ҳаётидаги асосий нарса давлат коммунистик ғоя мафкураси доирасида яшаш эди. 1930 йилларда тоталитар тузум ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларида ўрнатилди.

Қўшимча маълумот.

Совет Иттифоқининг 1936 йилги Конституциясида Совет халқига сиёсий ҳуқуқларнинг кафолатланганлигифақат декларатив эди.

Совет Иттифоқи тарихида 1936 йилги Конституция билан Қозоқ КСРнинг 1937 йилги Конститутцияси биринчи марта барча фуқароларга тенг ҳуқуқларни берганлигини ёзган.

– яширин овоз беришда барчага бирдай ва тўғридан-тўғри сайлаш ҳуқуқи;

– меҳнат қилиш ва дам олиш, қарилик ва касалликдаги моддий таъминланиш, таълим олиш ҳуқуқи(бепул).

– виждон эркинлиги, нутқ, матбуот,учрашувлар ва митинглар, шунингдек, шахсий яхлитлиги ёзишмалар сирини сақлаш эълон қилинди;

Бироқ буларнинг ҳаммаси аслида бажарилмади. Совет халқининг ҳеч бири совет тузумининг репрессив сиёсатидан ҳимоя қилинмаган ва кўпинча 1920 ва 1930 йилларда ҳуқуқий тергов ва демократик суд ўтказилмасдан амалга оширилган.

1937 йил ҚозоқССРнинг Конституциясинда «ҚССРКонституциясининг 14 бобида Қозоқ ССРдавлат ҳокимиятини ўз хоҳишига кўра мустақил ҳуқуқларини тўлиқ сақлаган ҳолда амалга оширади деб ёзилган.

Совет республикаларида ҳақиқий мустақиллик йўқ эди. Чунки ҳукуматнинг ўзи, тўлиқ совет давлатининг маъмурий — буйруқбозлик тизимига амал қиларди.

1937 йилги Конституцияси, шунингдек иқтисодий, сиёсий ҳимоя бўйича ўзаро ёрдамни амалга ошириш мақсадида бошқа тенг республикалар билан эркин бирикиш (13-боб), Қозоқ КСРрозлигисиз ҳудудини ўзгартирмаслиги (16-боб) ва бошқалар белгиланган. Бу қоидаларнинг ҳаммаси сақланиб қолмаган.

Саволларга жавоб беринг.

1. Мамлакатнинг маъмурий-буйруқбозлик тизими нима?
2. Бу тизим жамиятни қандай усуллар билан бошқарган? Мисоллар келтиринг.
3. Бу тузумда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари қандай роль ўйнайди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Топшириқлар.

1. 1920 йилларда Қозоғистонда маъмурий-буйруқбозлик тизимининг шаклланганлигини ўтган мавзулардаги мисоллар билан кўриб чиқинг.
2. Ушбу тизимнинг хусусиятлари қандай? Қозоғистонда ушбу хусусиятларни тасдиқлайдиган қўшимча материал топинг.

Маъмурий буйруқбозлик тизими — давлат мулкига асосланган қаттиқ марказлашув билан тавсифланган жамоатчилик алоқаларини ташкил этишнинг бир йўли.

БК(б)П — Бутуниттифоқ коммунистик (большевиклар) партияси

РК(б)П — Россия коммунистик (большевиклар) партияси.

БМИК — Бутуниттифоқ Марказий ижроия қўмитаси.

Раҳбарга сиғиниш — якка шахсга чексиз боғлиқлик.

Тоталитаризм — бу инсон ҳаётининг барча қирраларини тўла назорат қилишни истаган сиёсий режим.

Бирлаштириш — бу ягона тизим ёки объект.

БТК (ВЧК) — Бутуниттифоқ фавқулодда комитет.

БМСБ (ОГПУ) — Бирлашган давлат сиёсий бошқармаси.

28-§. Совет давлатининг диний сиёсати

Бугун дарсда:

- биз диний сиёсат ва атеизмнинг нима эканлигини биламиз;
- Қозоғистонда 1920—1930 йилларда диний сиёсатнинг босқичларини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- СССР дагидиний сиёсат
- атеизм
- Қозоғистондаги диний сиёсатнинг босқичлари

Қозоғистонда 20—30-йиллардаги диний сиёсатнинг асосий босқичлари. Иттифоқ ташкил топган биринчи кунданоқ дин билан кураша бошлаган. Ҳокимиятнинг асосий вазифаси халқни диндан ва черковдан узоқлаштириш эди, диннинг жамиятга таъсир қилмаслиги учун-унинг вазифаси янги тушунчага эга бўлган — курашувчан атеистни (худога ишонмайдиган) яратиш эди.

Қозоғистондаги турли хил дин вакиллари мавжуд эди. Қозоқ халқи асосан исломни тарқатди. Славян халқларнинг ҳаётида православлар муҳим ўрин эгаллади. 1930 йилларда католиклар ҳам бор эди.

Евангелиялик христианлар билан баптистларнинг дини тарқалди, минтақада қадимги анъаналар, лютерчилар, яҳудийлар, 7-куннинг адвенистлари ва бошқалар бор эди.

СССР даги барча диний жамиятлар ва ташкилотларнинг сони ўша кезда жадаллик билан қисқарди.

Қозоғистонда 20-30 йиллардаги Совет давлатининг диний сиёсатини уч босқичга бўлиш мумкин. 1-босқич – 1917—1923 йилгача,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-босқич — 1923—1929-йилгача — нисбатан «диний эркинлик» даври; 3-босқич — 1929—1941 йиллар-бу диний компанияга қарши курашни кучайтириш даври.

Қозоғистонда 1917—1930 йиллардаги дин тўғрисидаги сиёсат. Бу даврдаги диний сиёсат 1- ва 2 босқичдан иборат.

1-*босқич* — (1917 йилдан 1923 йилгача) большевикларнинг насронийликка фаол босим ўтказиш сиёсати босқичи (католик ва протестант черковлар) бу даврда атеизмнинг диний сиёсатидаги дастлабки қадамлар қўйилди. 1917 йилда Россия Халқлари ҳуқуқлари Декларациясида барча миллий ва диний афзалликлар ва чекловларни бекор қилиш эълон қилинган бўлса-да, христианликка фаол босим ўтказиш; бу босқич православ, католик ва бошқа имонлиларга ва руҳонийларга қарши қаттиқ таъқиб ва репрессия жараёни билан намоён бўлди.

1918 йилда РСФСР Халқ Комиссарлари Кенгашининг махсус фармони черковни давлатдан ва давлат мактабидан ажратди, юридик шахс ва мулк ҳуқуқидан маҳрум бўлиб, дин фуқароларнинг шахсий иши деб эълон қилинди, аммо диннинг жамиятда таъсири ҳали ҳам жуда муҳим эди. Ушбу босқичда 1918 йилдан 1920 йилгача Россияда православ динини таъқиб қилиш учун компания бошланди: проваслав рус черкови қолдиқларини очиш, оммавий забт этиш ва черковларни талон-тарож қилиш, диндорларни отиш бошланди. Баъзи бир маълумотларга қараганда, 1917 йилдан 1921 йиллар оралиғида христианлар ва динга ишонувчилар орасида қурбон бўлганлар сони 25 минг одамни ташкил қилди.

2-*босқич*. (1923 йилдан 1929 йилгача) нисбатан «диний эркинлик» даври. Совет ҳукуматининг дастлабки йиллардаги динга қарши сиёсати муваффақиятли бўлмади, қисман диний тикланиш бошланди. 1923 йилда И.В.Сталин Губкомларга барча черковларни йўқ қилиш ва диндорларни ҳибсга олиш ва жарима солишни таъқиқловчи хат ёзди. 1923—1929 йилларда давлатнинг диний сиёсати нисбатан юмшади.

Мусулмон динининг кучига келсак, фуқаролар уруши тугагандан сўнг, Москва ҳукумати фуқаролик давридан кейин ислом ва мусулмонларга нисбатан толерантлик сиёсатини қабул қилди 1918 йилдан 1928 йилгача бўлган муддат мусулмон динига қарши қаттиқ репрессия чоралари билан тавсифланмаган ва бу ўн йил диний эркинлик даври бўлди. Ҳукуматнинг ислом ва мусулмонларга чидамли муносабати сабаблари қуйидагилар эди: Совет Россиясида 1917 йилдан 1918 йилгача мамлакатнинг миллий ҳудудларида (Туркистон автономияси, «Алаш» мухторияти ва бошқалар) ҳудудий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

автономиялар эълон қилинди; Большевиклар фуқаролар уруши йилларида бирма-бир йиқитиб, уларни тортиб олишга уринганди, ушбу автономияларнинг миллий раҳбарлари ҳамкорлик қилишлари керак эди, чунки уларнинг ёрдамисиз миллий чегаралардаги тарафдорларни қўлга киритиш мумкин эмас эди. Бундай ҳолларда расмийлар бу ҳудудларга диний масалаларни кучайтирмаганлар. Шунинг учун исломга қарши бўлган тизими ва фаол ҳаракатлари йўқ эди.

Қўшимча маълумот.

1920 йил сентябрда Европа, Россия, Сибирь ва Қозоғистон мусулмонлари Марказий диний идораси ташкил этилди. 1920 йилларда Қозоғистон жамиятида диний ҳаёт фаоллашди. Марказий Комитетнинг динга қарши комиссияси муллаларнинг Совет мактабларида ишлашларига рухсат берди ва болалар учун масжидларда таълим беришга рухсат берди. Мусулмон институтлари бутун минтақада ўз фаолиятларини кенгайтирдилар. Қозоқларнинг 90 фоизини диндорлар ва ибодат қилувчиларни ташкил этди. 1924 йил республикада бир неча ўнлаб мадрасамавжуд бўлиб, масжидлар қурилиб, Шариат суди фаоллашди.

3-*босқич*. (1929—1941 йиллар) «диний эркинлик» чекланган вақтда динга қарши курашни кучайтириш босқичи. Динга қарши курашда ташвиқот ва тарғибот аста-секин орқага чекиниб, ўрнини диний ташкилотлар билан очиқ кураш, диндорларга қарши репрессиялар олди. 1932 йилдан 1937 йилгача бўлган даврдаги бу босқич дин тарихида «Худосиз беш йиллик» режаси деб номланди.

Бу қизиқ: 1929 йил апрелда Россия Федерацияси Марказий ижроия қўмитаси ва РСФСР халқ депутатлари кенгашининг »Диний бирлашмалар тўғрисида» қарори чиқарилди. Ўша пайтдан бошлаб кенгашнинг диний сиёсатида асосий ҳуқуқий ҳужжат бўлди. Бу диний хизматчиларнинг хизматини ибодатхоналар, монастирлар, масжидлар шунингдек, диндорларнинг яшаш жойи билан амалиётни чеклади.

Компартия ва Иттифоқ қулагунча СССР дагидиний ҳаёт тартибга солинди. Диний ташкилотлар билан курашишнинг асосий усуллари ибодатхоналар, масжидлар, синагоглар, черковларни давлатрўйхатидан чиқариш , таълим муассасаларива диний адабиётларниёпиш, шунингдек, черков деворларидан ташқарида ҳар қандай фаолият юритишдан маҳрум қилинди.

1929—1930 йиллар бошида диний ташкилотларва руҳонийларнинг ҳуқуқларини жиддий чеклаб қўйган ва маҳаллий ҳукуматларга черковларни ёпиш ҳуқуқи берадиган бир қатор низомлар қабул қилинди. Шундан сўнг диний биноларни ёпиш ва бузиш компанияси кенг тарқалди.

Ушбу босқичда исломни фаол таъқиб қилиш СССРда бошланади. 1928 йилга келиб барча мусулмонлар диний ва бошланғич таълим муассасалари ёпилди.

1932 йилда мусулмон руҳонийлари ва диндорларнинг биринчи қаағони бошланди. Бироқ диндорларнинг катта қисмига босим

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ўтказиш, қатағон чоралари билан йўқ қилишларига, фаол атеистик ташвиқот фаолияти, жумладан, «Жангари атеистлар» уюшмасининг хизматларига қарамай, (1925—1947) дин жамиятнинг маънавий ҳаётида муҳим роль ўйнашда давом этди.

Православлик рус ва қозоқ қишлоқларида, айниқса, катта ва ўрта ёшдаги авлодлар ўз позициясини сақлаб қолди ва шаҳар аҳолиси орасида дин йўқ қилинмади. Ва фақат Комсомол ёшлар тарғиботни ҳақиқат деб билишди ва атеист бўлишди. Октябрятлар, кашшофлар ва комсомоллар сафига фақат атеистларнинг болалари қабул қилинди. Ёш совет авлоди худога ишонмасди.

Улуғ Ватан Урушида диний янгиланиш ва диний сиёсат ўзгариши юз берди. Уруш даврида жамиятни сафарбар этиш, барча заҳиралардан фойдаланиш, уни бирлаштириш давлат диний сиёсатини ижобий қайта кўриб чиқишнинг сабаби ҳисобланади.

Саволларга жавоб беринг.

1. *Дин* ва *атеизм* нима?
2. *Диний сиёсат* нима? 20—30-йилларда Қозоғистонда диний сиёсатга қандай мақсад ва босқичлар хос?
3. Ҳукумат дин билан курашда қандай усуллардан фойдаланди?

Топшириқлар.

Қўшимча материалларни топинг ва аниқланг: Қозоғистонда қайси динлар кенг тарқалган ва улар қайси гуруҳлар учун ўзига хос хусусиятга эга? Жадвални дафтаринизга тўлдиринг.

Миллати ёки ижтимоий гуруҳи	Дини

Дин — дунёқарашларнинг маълум бир эътиқод тизими,ғайритабиийликка бўлган ишонч.

Конфессия — маълум бир диний таълимот чегарасидаги динга эътиқоднинг ўзгачалиги.

Диний сиёсат — дин ва черковга қарши давлат сиёсатининг бир қисми.

Атеизм — Худонинг борлигини инкор этиш, диний эътиқодни рад этиш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XX АСРНИНГ 20-30-ЙИЛАРДА ҚОЗОҒИСТОНДАГИ САНОАТЛАШТИРИШ

29–30-§. Қозоғистондаги социалистик саноатлаштириш (мазмуни ва хусусиятлари)

Бугун дарсда:

- 1920—1930 йилларда сталинча саноатлаштиришнинг қандай амалга ошганини аниқлаймиз;
- Қозоғистонда саноатлаштиришхусусиятлариниўрганамиз?
- Турксиб қурилишининг — саноатлаштиришнинг бошланиши тарихи билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- саноатлаштириш
- саноатлаштириш даври
- янгиланиш
- урбанизация

Қозоғистонда социалистик саноатлаштиришнинг моҳияти ва хусусиятлари. Қозоғистонда саноатни ривожлантириш энг йирик саноатни, биринчи навбатда, оғир саноатни яратиш ва ривожлантириш орқали амалга оширилди. Саноатлаштириш ҳар қандай мамлакатда модернизация даври бўлади.

Бу қизиқ! Совет Иттифоқида саноатлаштириш совет модернизациялашининг учта таркибий қисмларидан бири саналади:саноатлаштириш,қишлоқхўжалигини жамоалаштириш,маданий инқилоб. СоветИттифоқидаги саноатлаштириш(сталинча саноатлаштириш) Совеи Иттифоқининг ишлаб чиқариш потенциалини орттириш билан иқтисоди ривожланган капиталистик мамлакатларданортда қолмаслик учун юзага оширилди.

1920 йилларнинг ўрталари Совет Иттифоқи учун саноатлаштиришнинг сабаблари:

— *Биринчидан*, 1925 йилда тикланиш даври тугатилди. Иттифоқ иқтисоди асосий кўрсаткичлар бўйича урушдан олдинги даражага тўғри келди. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун ишлаб турган заводларни қайта ишлатиш билан бирга янги иш жойларини ҳам қуриш керак бўлди.

— *Иккинчидан*, аввал мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини, жойлаштириш муаммоларини рационал ҳал қилиш вазифаси турган эди. Россия ҳудудининг 3% ини олиб ётган Марказий ишлаб чиқариш ҳудудида маҳсулотнинг 30% и билан ишчилар гуруҳининг 40% и

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тўпланишди. Мамлакат илгаригидай аграр, хўжалик мамлакати бўлиб қолди. Қишлоқда аҳоли кўп бўлди, шаҳарларда ишсизлик кўпайиб, бу ижтимоий зўриқишни кучайтирди.

– *Учинчидан*, саноатлаштиришни тезлатиш учун мамлакатнинг халқаро майдонда иқтисодий ва сиёсий изоляция қилиниши саноатлаштиришни рағбатлантирди. Капиталистик давлатларнинг қуршовида бўлган Совет Иттифоқи доимий уруш хавфи остида эди. Мамлакат олдида мудофаани кучайтириш вазифаси турди.

Саноатлаштиришни бошлаш ҳақидаги қарор 1925 йили декабрь ойида, Бутун Иттифоқ большевиклар партиясининг XIV съездида қабул қилинди. Съездда саноатлаштиришнинг асосий вазифалари хулосаланди: Совет Иттифоқининг мустақиллигини таъминлаш, уни машиналар билан аслаҳаларни олиб кирадиган мамлакат эмас, уларни ишлаб чиқарадиган мамлакатга айлантириш.

Шундай қилиб, саноатлаштиришнинг мақсади Совет Иттифоқини аграр мамлакатдан етакчи саноат державасига айлантириш бўлди.

Саноатлаштиришни юргизиш манбалари Бутун Иттифоқ большевиклар партияси (БК(б)П) апрель (1926 йили) Пленумда айтилди:

– мамлакат корхоналаридан тушадиган фойда;

– халқдаги ички насиялар;

– саноатдаги жуда қатъий ишлаб чиқариш ва исрофгарчиликка йўл қўймаслик;

Бироқ унинг ҳисобидан техник қайта қуроллантиришни юзага оширишнинг вақти келган *қишлоқ хўжалиги* саноатлаштиришнинг энг асосий манбаига айланди.

Сарф – харажатни қишлоқ хўжалигидан ишлаб чиқаришга ўтказиш иқтисоддаги нисбатнинг жиддий бузилишига олиб келди; қишлоқ хўжалиги ривожланиши пасайди; енгил саноат деярли ривожланмади.

Бундан ташқари, оғир саноатнинг ўзида ҳарбий ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган корхоналар устун бўлди. Бу иқтисодни киши эҳтиёжини қондиришга эмас, ҳарбий саноат мажмуасини ривожлантиришга йўналтирилди ва Совет Иттифоқидаги кишиларнинг ҳаёт кечириш даражасининг ўсишига шароит яратмади.

Қозоғистонда социалистик саноатлаштиришнинг бошлашнинг асоси халқ хўжалигини ривожлантиришнинг биринчи 5 йиллик режаси (1928—1932 йиллар)да тасдиқланди. 1929-йилдан бошлаб мамлакат бошчилари саноатлаштиришни тез суръатда жадаллаштиришга чақира бошлади. Сталин «беш йилликни тўрт йилда» деган шиорни илгари сурди. Режалаштирилган топшириқлар юксалтиришга қарата йўналтирилиб, қайта кўриб чиқилди. Мамлакат рангли қора металларни, чўянни, автомобилларни, қишлоқ хўжалик

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

машиналарини ва бошқаларни олдин режалаштирилганидан икки марта кўпроқ ишлаб чиқариши керак эди. И.В.Сталин шундай деди»... жадаллаштиришни пасайтириш – демак ортда қолишдир. Биз олдинги қатордаги эллардан эллик-юз йилга ортда қолдик. Биз бу масофани ўн йилда югуриб ўтишимиз керак. Биз буни ишлашимиз керак, ишламасак бизни янчиб ташлайди».

Москванинг фикрича. Қозоғистон тезлаштирилган саноатлаштиришнинг асосий ҳудудларидан бирига айланиши керак. Иттифоқ Коммунистик большевиклар партияси Марказий комитетининг сиёсатини фаол юргизувчи Ф.И.Голошчёкин *республикада ишлаб чиқариш маҳсулотлари билан хом ашёларни ташиш учун темирйўл транспортини яратишни қўллаб-қувватлади.*

Шунингдек, Совет Иттифоқидаги саноати ривожланган ҳудудларидан Қозоғистон хом ашё базасига айланиши кўзда тутилди. С.Садвакасов бошчилигидаги бир қатор маҳаллий коммунистлар марказ сиёсатига қарши чиқдилар ва ишлаб чиқариш ҳамда енгил саноатни ривожлантиришни таклиф қилдилар, республикани саноатлаштириш даврида манфаатларини ҳисобга олиб, республикани хом ашёси базасига айлантирмасликни таклиф этди.

Бу қизиқ! Қозоғистонда республикадаги саноатлантиришни юзага ошириш бўйича жуда кўп фикр билдиришлар бўлди. БАЪЗИЛАРИ«ТУЯДАНСОЦИАЛИЗМГА» ЎТИШ МУМКИН ЭМАС, ҲАЁТНИНГКЎЧМАНЧИЛИК дастури-бу қозоқ халқи ўзгачалиги, шунинг учун саноатлаштириш унинг «миллий ўзгачалилигига» нуқсон келтиради деб ҳисобланади. Иккинчилар саноатни ривожлантириш, ишчилар гуруҳини тузиш. «Қозоғистон учун амалга ошмайдиган», ортда қолган кўчманчи халқнинг саноатлашимкониятидан ташқари» жадаллашишигачидамайдиган, «қозоқ барибир саноатюритмайди, уни даштўзига тортиб турадиганини «исботлашгаҳаракат қилди. Учинчилар эса, республиканинг Совет Иттифоқи тузумида, бироқ республиканинг ўз мақсадлари эслатилмай,перспектив ривожланиш ғоясини ҳимоя қилди. Улар «партиянинг хом ашё базаси сифатидақишлоқ хўжалиги билан боғлиқ майда саноатини ўстириш билан ишини яхшилашга олган йўналиши, сўзсиз қувватланди. Тўртинчилари, чет ҳудудлар фақат хом ашё базасигина бўлиб қолмаслиги керак ва яна саноатлаштиришни юргизиш вақтида республиканинг хусусиятларини эсда сақлаш кераклигини айтди.

Ўйланг! Саноатлаштиришнинг ривожланишида ўз нуқтаи назарингизни танланг ва уни исботланг, шу билан бирга бошқаларнинг ҳам саноатлаштиришгануқтаи назарларини таҳлилқилинг: 1) «туядансоциализмга – мумкин эмас! Кўчманчилик турмуш тарзининг сақланишини қўллайман».2) «Қозоғистонни саноатлаштиришамалга ошмайди». 3) «Партиянинг саноатни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш учун томон қабул қилган йўналиш албаттатўғри». 4) «Хорижий ҳудудлар нафақатхом ашё базаси, балки саноатлаштиришдаврида республиканинг ўзига хос хусусиятлариниҳам ҳисобга олишлари керак».

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шундай қилиб, 20-30-йилларнинг иккинчи ярмида Қозоғистонда Ф.И.Голошчекин олиб боган йўналиш енгди. У Қозоғистон саноатининг Совет Иттифоқи тарихидаги ундан кейинги бутун Иттифоқнинг кейинги тақдирини олдиндан белгилади.

Қозоғистонда саноатлаштиришнинг хусусиятлари:

1. Қозоғистоннинг умуман Совет Иттифоқи ва алоҳида Иттифоқ республикалари билан саноат ривожланишининг юқори интенсивлиги.

2. Совет Иттифоқидаги энг йирик янги корхоналарининг устунлиги. Бу уларнинг кейинги модернизациялаши муаммосига сабаб бўлди.

3. Оғир саноатнинг ривожланиши: кўмир, нефть ва рангли металлургия республика саноатининг хом ашё йўналишини белгилаб берди.

4. Қозоғистон саноатида машинасозлик қурилиши йўқ эди.Қора металлургия ривожланмади, қурилиш материаллари(цемент, шиша ва бошқалар) озиқ-овқат саноати, енгил саноат ишлаб чиқариш ортда қолди.

Қурилаётган оғир саноат корхоналари фақат иттифоққа бўйсунарди, яъни фақат Москвага бўйсинарди.

Ўйланг! Совет Иттифоқидаги саноатлаштиришўз мақсадларигаэришдими? Саноатлаштиришнатижалари нега бирма-бир баҳоланади?Қозоғистонда саноатлаштириш сиёсатининг номутаносиблиги нимада?

Табиий ресурсларларни ўрганиш ва уларни фаол ўзлаштириш. Қ.Сатпаев. Қозоғистонда саноатнинг ривожланишига тўсқинлик қилган қийинчиликлардан бири унинг ҳудудининг камбағал геологик билими эди. Унинг янги фойдали қазилма конларини қидириш жадал олиб борилди. 1928–1929 йилларда Қозоғистон геологик тадқиқотчилари томонидан 50 дан ортиқ қидирув ва тадқиқотлар олиб борилди. Қозоғистон махсус геология қидируви, «Эмбанефть» Марказий илмий – тадқиқот лабораторияси, «Актюбникель» геология қидирув хизмати ва бошқалар ташкил этилди.

Қўшимча маълумот.

1931 йилда 140 дан ортиқ геологик қидирув ишлари амалга оширилди. Улар қимматбаҳо минерал хом ашёнинг янги турларининг ноёб майдонларини аниқладилар.

Хом ашё заҳиралари бўйича Қозоғистон биринчи ўринни эгаллайди. Мис рудалари (Қўнғират, Бозшекуль, Жезказган), қўрғошин (Олтин Олтой, Қоратов, ва Жунғар Олатови) темир жавҳари (Атасу) хром ва никель рудалари, фосфоритлар (Актобе вилояти) Урал-Эмбаҳудудидаянги нефтьконлари топилган, бунинг устига, Қозоғистоннинг кўмир конида йирик кўмир ҳавзасиборлиги аниқланди. Шу сабабли Қозоғистонда республиканинг янги илмий геологик харитаси яратилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Марказий Қозоғистоннинг минерал хом ашё ресурсларини академик Н.С.Курнаков бошқарган геологлар билан геофизиклар гуруҳи аниқлади, у ўз тадқиқотлари натижасида Қозоғистон республикасининг «Совет Иттифоқини яхлит металлогенлик провинцияси» эканлигини исботлади. Урал-Эмби туманида нефтни ўрганиб, таҳлил қилган академик И.М.Губкин бу кон ўрни – мамлакатдаги жуда бой кон ўринларидан бири деган хулосага келди. Жезказган туманидаги мис кон ўринлари ёш муҳандис – геолог Қ.И.Сатпаев муҳим изланишлар олиб борди.

Турксиб қурилиши. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун биринчи навбатда темирйўл линиялари зарур эди. Алматидан Семейгача Туркистон – Сибирь темирйўл (Турксиб) қурилиши Қозоқ ССРИ даги саноатлаштиришнинг дастлабки ишларидан бири бўлди. Турксиб қурилиши тўғрисидаги қарор 1926 йил 3 декабрь йиғилишида қабул қилинди. Қурилиш бошлиғи қилиб В.Шатов тайинланди. РСФСР ҳукумати томонидан Халқ Кенгаш комитети раисининг ўринбосари Т.Рискулов бошқарган Турксиб қурилишига ёрдам кўрсатадиган алоҳида комитет иш юритди.

Рельслар тоғ дарёлари, қояли тепаликлар ва қумлар орқали 1442 км узоқликда жойлашиши керак эди. Қурилиш 1927 йил апрель ойида бошланган.Семей станциясидан бошланган йўл қурилишининг биринчи бўғини 1927 йили 15 сентябрдан бошланди. Турксиб 8 ой олдин, 1930 йил апрель ойида амалга оширилди ва 1931 йилда ишга туширилди. Йўл Ўрта Осиёни Сибирь туманлари билан бирлаштирди ва мамлакатнинг Шарқий туманларининг иқтисоди билан маданиятининг кўтарилишига таъсир этди.

1927 йили Петропавл-Кўкшетов йўли қурилди. Бу 1931 йили Ақмўла шаҳригача давом эттирилди. 1939 йили Қозоғистондан хом ашё ташиб олиб кетиш учун Ақмўла-Қарағанди, Елек-Урал, Рубцовск-Риддер, 1940 йили эса Қарағанди-Жезқазған йўллари қурилди.

Қозоғистонда оғир саноат йирик корхоналарининг қурилиши.

Темир йўллар қурилиши билан бир пайтда фаолият юритиб турган саноат корхоналарини қайта қуриш билан янгиларини қуриш ишлари олиб борилди. Риддер, Қарсақпай комбинатлари тикланди. «Қарағанди кўмир» трестининг Қарағанди конлари мамлакатдаги учинчи кўмир ҳавзасига айланди. Саноат гигантлари: Балхаш мис эритиш комбинати ва Ашисай полиметалл, Текели полиметалл ва Жезқазған мис эритиш комбинатларининг, Ўскемен қорғошин-рух заводларининг қурилишлари юргизилди. Булар Совет Иттифоқининг рангли металлургиясининг жуда йирик корхоналари бўлди. Шим-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Турксиб. Рассом *А.Кастеев*

кентда, Актўбеда кимё саноат касб ўринларининг қурилиши юргизилди. Электр энергияси ишлаб чиқариш саноати: Қарағанда МЭС, Улби ГЭС. Балхаш мис эритадиган комбинатининг ИЭС шу вақтдаги улкан қурилишлари бўлди. Эмби нефть тумани ривожланди. Қадимги ҳунармандчилик: Қосшағил, Мақат кенгайтирилди; янги кон ўринлари: Қулсари, Сағиз кон ўринлари ўзлаштирилди.

Саноатлаштириш йиллари озиқ-овқат саноатининг йирик корхоналари: Семейда гўшт комбинати, Гурьевда балиқ-консерва заводи, Жамбул, Мерке, Талдиқўрғонда қанд заводлари қурилди.

Ишчилар синфининг ўсиши. Янги туманлар саноатини ривожлантириш меҳнат ресурсларини кўпайтиришни талаб қилади. Саноатлаштириш даврида бу муаммо бир неча жиҳатдан ҳал қилинди:

— Комсомол ва ёшлар кўнгиллиларини беш йиллик қурилишга таклиф қилиш;

— маошга қўшимча ҳақ тўлаш ва қийин вазиятларда ишлаётган шахсларга имтиёзлар бериш;

— махбуслар ва махсус мигрантларнинг мажбурий меҳнатлари.

Иш самарадорлигини орттириш ва меҳнатни такомиллаштириш орқали эришилган ютуқларда стахановчилар ҳаракатининг роли катта. Унинг бошланиши кончи Алексей Стахановнинг рекорди бўлди. У 1935 йил 1 сентябрь куни бир сменада 14 кунлик режани бажарди. Стахановнинг муваффақияти кўпчиликка белгили бўлди ва хўжаликнинг ҳамма соҳаларига тарқалди. Ҳар бир корхонада ўз ста-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

хановчилари пайдо бўлди. **А.Муринбаев, С.Утебаев, М.Сагинбеков, Б.Нурмағамбетов, З.Табилдинова** ва бошқалар ишлаб чиқариш илғорлари бўлди. Стахановчилар ҳаракатининг избосарларидан бири — Қарағандининг кончиси **Т.Кузембаев** бўлди.

Бу қизиқ: Тусип Кузембаев меҳнат фаолиятини 12 ёшидан бошлади.Кончи Т.Кузембаев ўзини Қарағанди ҳавзасини ривожланиши бошланганда кўрсатди. 30-йилларнинг бошларида бу ерда Совет Иттифоқидаги учинчи кўмир ҳавзаси қурилди. «Қарағанди кўмир» №1 конидаги биринчи илғорлар қаторида Т.Кузембаев ҳам бор эди.

1932 йилда унга «биринчи беш йиллик илғори» унвони берилди. Кўп ўтмай кончиларнинг бригадири, Қарағандидаги стахановчиларҳаракатининг ташаббускорига айланди. 1935 йили 25 сентябрда унинг бригадаси тўрт кунлик режани бир кунда бажарди.

Биринчи беш йиллик даври мобайнида ишчи синфлар сони ортди. Ўқитилган кадрлар шакллантирилди. Ишчилар, темирйўлчилар, қурувчилар, техник, йўл ишининг устаси ва бошқа касбларни ўзлаштиришди. Ишчилар билан деҳқонлардан чиққан қозоқ-техник муҳандислар, зиёлилар пайдо бўлди. Ишчи кучларини тўлдириш манбаи махсус аҳоли пунктлари марказий ва Сибирдаги мусодара қилинган жойлар бўлди. 1931 йили Қарағанди шаҳрига 70 мингга яқин киши кўчиб келган. Улар концлагерларга жойлаштирилди. Кўчиб келганлар посёлкалардан чиқиш ҳуқуқига эга эмас эди. Улар шахталарда, темирйўл қурилишларида ишлашди. Ишчиларга кунига 600 грамм нон берилди ва уларнинг назорати остидаги одамлар учун 300 грамм нон берилди. Кўчиб келганларнинг аксарияти очликдан ва касалликдан вафот этди, бироқ уларнинг ўрнига янгиларини олиб келишарди.

Қозоғистондаги саноатлаштиришнинг натижалари. Республика аграр мамлакатдан саноат-аграр мамлакатга айланди ва Совет Иттифоқи саноат ишлаб чиқаришида олдинги қаторларни эгаллади. *Қозоғистон қўрғошин қазиб олиш бўйича Иттифоқда биринчи ўринга, рангли металлар ишлаб чиқариш бўйича иккинчи ўринга, нефть ишлаб чиқариш бўйича учинчи ўринга чиқди, Қарағанди Совет Иттифоқининг учинчи кўмир базасига айланди.* Республикада 120 йирик саноат корхоналари барпо этилди, минг километрдан зиёд янги темирйўллар фойдаланишга топширилди. Саноатнинг ривожланиши, айниқса, урушдан олдинги йиллар сезиларли даражада бўлди.

1940 йили республикада 2,5 мингдан зиёд янги ва реконструкция қилинган корхоналар ташкил этилди. Ишчилар синфи ўсди,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Совет Иттифоқида юқори даражадаги техник-муҳандис зиёлилар шаклланди.

Саноатлаштиришнинг хусусий белгиларидан бири урбанизация (қишлоқларнинг шаҳарларга айланиши) эди. Бир қатор қишлоқлар (Қарағанди, Риддер, Балхаш ва бошқалар) шаҳарларга айланди. Саноат қурилишлари шаҳар аҳолисининг кескин ўсишига шароит яратди.

Бироқ саноатлаштириш салбий оқибатларга олиб келди. Қозоғистон саноатида хом ашё йўналиши мавжуд эди. Нефть, газ, металлар қайта ишлаш заводлари йўқ эди. Машинасозлик, автомобилсозлик, станоксозлик, асбоб-ускуна ишлаб чиқиш ва бошқа корхоналар йўқ бўлди. Қозоғистон мамлакати электр энергия таъминотида, темирйўлларнинг мавжудлиги ва фаолият юритиши билан орқада қолди.

Қозоғистонга кўчиб келишлар оқими ортди. Улар Россия, Украина, Белоруссия ва мамлакатнинг бошқа ҳудудларидан кўчиб келганлар бўлди. 1928—1939 йилларда Қозоғистон аҳолисининг кўчиб юриши натижасида механик ўсиш 1,8 миллион кишини ташкил этди. 1920—1930 йиллардаги очлик ва миграция жараёнлари натижасида Қозоғистон маҳаллий аҳолисининг улуши — 1939 йилда 38 фоизга камайди.

Қишлоқ хўжаликларидан маблағни саноатлаштириш учун етказиб бериш қишлоқ хўжалигининг пасайишига олиб келди Шаҳарларда озиқ-овқат муаммоси ночорлашди ва 1929 йилда рацион (карточка) тузумини жорий этишга олиб келди.

Озиқ-овқат маҳсулотларининг барчасида карточка тизимидан фойдаланилди. Бироқ мол танқислиги қолмади ва уларни сотиб олиш учун навбатда кўп вақтлар туришга тўғри келди.

Саноатлаштириш натижаларини бир ёқлама баҳолаш мумкин эмас. Умуман олганда, Қозоғистон иқтисодиётида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг сезиларли ўсиши ва саноат маҳсулотлари улушининг ўсиши кучайтирилди. Саноатлаштиришнинг юзага оширилишида Қозоғистоннинг тарихи қисқа вақт ичида ортда қолган аграр мамлакатдан аграр-саноатлашган республикага айланди. Иккинчи томондан, урушдан олдинги беш йилликлар Қозоғистон Совет Иттифоқидаги илк хом ашё марказига айланди.

Саволларга жавоб беринг.

1. Совет Иттифоқида саноатлаштириш, социалистик саноатлаштириш нима? Бу тушунчаларда фарқ борми?
2. Саноатлаштиришни амалга оширишда маблағларни излашда қайси манбалар жалб қилинди?
3. Қозоғистонда саноатлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари қандай?
4. Саноатлаштириш жараёнида Қозоғистон жамоатчилик вакиллари ўртасида қандай баҳс-мунозаралар юзага келди?
5. Турксиб темирйўлининг тарихий аҳамияти қандай?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Топшириқлар.

1. Турксиб қурилиш тарихини тавсифлаб эссе ёзинг.
2. Саноатлаштириш вақтида қурилган Қозоғистондаги йирик корхоналар (масалан: Қарағанди кўмир ҳавзаси, Балхаш мис эритиш заводи ёки бошқалар ҳақида материаллар топинг.

Социалистик саноатлаштириш – Совет Иттифоқида саноатининг мажбурий кенгайиши

Янгиланиш – янгиланиш (реконструкция), тезлаштириш учун ижтимоий тузумни янгилаш, қайта қуриш усули.

Урбанизация – шаҳарларнинг ўсиб бориши ва жамиятни ривожлантиришда уларнинг ролини ошириш.

Жадаллаштириш – сураътни (ўзлаштиришни) тезлаштириш.

31-§. Қозоғистондаги «Кичик Октябрь»

Бугун дарсда:

- «Кичик Октябрь»нинг асосий воқеалари ҳақида биламиз;
- Ф.И. Голошчекинга Қозоғистонда кимлар ва нима учун қарши чиққанлигини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- Кичик Октябь
- кенгашлаштириш
- Ҳайдаладиган ҳосилдар ерларни қайта бўлиш
- бой хўжаликларни мусодара қилиш

Қозоғистондаги «Кичик Октябрь»: мазмуни ва уни амалга оширилиши иш тажрибаси. Қозоғистонда тоталитар тизимини мустаҳкамлаш 1925 йилдан БК (б)П қозоқ минтақавий қўмитаси Биринчи котиби Ф.И. Голошчекин билан боғлиқ эди. Ф.И.Голошчекин Қизилордага (Қозоғистон автоном Совет социалистик Республикаси пойтахти) келиши билан қозоқ қишлоғида Совет ҳокимиятининг йўқлиги ҳақида маълумот бериб, овулда «Кичик Октябрь» ўтказиш керак деган хулосага келди. Ф. Голошчекин бошқарган сиёсат (1925–1928 йиллар) «Кичик Октябрь» сиёсати деб ном олди.

«Кичик Октябрь» мақсади – Қозоғистон қишлоқларида социалистик ислоҳотларни амалга ошириш. «Кичик Октябрь»нинг асосий шиорларидан бири, «кўчиб келувчилар қишлоғидаги фуқаролик тотувлик ва қозоқ овулидаги фуқаролар уруши» шиори эди. Бу шиорни Ф.И.Голошчекин қозоқ халқининг ҳаётига кирита ўтириб, қозоқ овулидаги турли гуруҳларни, яъни камбағал ва батракларнинг қарама-қарши бўлишидан фойдаланиб, Қозоғистонда Коммунистик ҳаракатларни амалга оширишга умид қилди.

«Кичик Октябрь» қуйидаги тадбирларни қамраб олади.

· Қозоқ овулининг кенгашлаштириш;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

• Суғориладиган ерларни қайта бўлиш;
• Бой хўжаликларнинг мусодара қилиниши.

Қишлоқни кенгашлаштириш йўналиши. «Кичик Октябрь»нинг асосий вазифаларидан бири: Қозоғистонда овул йиғилиши бўлди. 1925 йилгача Қозоғистон қишлоқларида коммунистларни қўллаб-қувватламаган бой ва иқтисодчиларнинг таъсири кўп бўлди. Кўпгина қозоқ вилоятларида қишлоқ Кенгашлари бўлмаган ёки қишлоқ Кенгашларига бойлар сайланган. Бундай вазиятда Марказ, маҳаллий коммунистларга ҳар қандай топшириқлар бера олмаслиги — бу табиий ҳол. 1926—1927 йилларда қишлоқ кенгашларини тузиш жараёни бошланди. 1927 йилда эса такрорий Кенгашлар сайловлари ўтказилди. Кенгашларда ўз таъсирини мустаҳкамлаш ва коммунист Кенгашларида бойлик кучларининг олдини олиш учун кенгашлар фоизини «тартибга солди»: камбағаллар, батраклар, аёллар ва коммунистлар фоизини оширди. Шунингдек, 1928 йилга келиб бу фоизларни ҳисоблашда овул ва қишлоқ кенгашлари 50-60%га янгиланди. Бундай Кенгашлар осон бошқариладиган аҳволга келди. 1927 йил январь ойида КАЗССР резолюцияси қабул қилинди. Уларга кўра қишлоқ Кенгашлари айрим фуқаролик ва меҳнат масалаларини кўриб чиқиш ва ҳал этиш, жисмоний шахслар, уйлар ва ер жамиятларининг ер ва сувдан фойдаланиш ҳуқуқлари тўғрисидаги низоларни муҳокама қилиш, яйловлар ва пичанзорларга ажратиш тўғрисидаги қарорлар қабул қилиш ҳуқуқига эга.

Бой хўжаликларни мусодора қилиш ва ҳайдаланадиган — ўтлоқ ерларни қайта тақсимлаш. Ҳайдаладиган ва яйлов ерларни тенглик асосида қайта бўлиш. «Қаз ССР»нинг 1926 йил 20 майдаги қарорига биноан амалга оширилди. Бу қайта тақсимлаш 1926—1927 йилларда амалга оширилди. Бой ва бой хонадонлардан 1,360 минг сотихдан ортиқ пичанзорлар ва 1250 минг сотихдан ортиқ ҳайдаладиган ерлар тортиб олиниб, камбағалларга топширилди. Бироқ ернинг оддий қайта тақсимланиши асосий муаммони ҳал қилмади-камбағал уй хўжаликларининг иқтисодий аҳволи яхшиланмади. Чунки улар чорвачиликка асосланган қозоқлар бошқарувининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олмаган. Лекин камбағалларда қорамол, қишлоқ хўжалиги воситалари ва бошқалар йуқ эди. Чорва молларининг етишмаслиги туфайли яйлов ва пичанзорлардан, қишлоқ хўжалиги фондларининг етишмаслиги туфайли ҳайдаланадиган ерлардан унумли фойдаланмаганлар. Шунинг учун камбағал хонадонларнинг кўпчилиги босиб олинган собиқ эгалари-бойлар фойдасига воз кечишга мажбур бўлган. Бу ислоҳот ҳеч қандай натижа бермади.

Партия органларига фақат ернинг қайта тақсимланиши етарли эмаслиги аён бўлди. «Кичик Октябрь»нинг кейинги қадами улар-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

нинг оилалари билан бирга яшайдиган ҳудудлардан ташқарига кўчирилиши ҳамда йирик бойлик-мол-мулк мусодара қилиниши бўлди.

Бу қизиқ! 1928 йил 27 августда ҚазОАК-нинг йирик бой-феодалларининг мол-мулкини мусодара қилиш тўғрисидаги Фармони қабул қилинди. Кўчма майдонларда 400 бошдан ортиқ, ярим кўчманчи ҳудудларда300дан ортиқ, муҳим ҳудудлардаэса 100-150 бошдан ортиқ қорамол мусодара қилинди. Шунингдек, мусодара орасида хонлар ва султонларва собиқ область(волост)ҳукмдори авлодларининг хўжаликлари ҳам бор. 700га яқин қоракўлчилик хўжаликлари мусодара қилиниб, улардан145минг бош қорамол тартиб олинди. Бу қорамолларнинг бир қисми (84,6минг боши) батрак ва камбағалларга бўлиниб, қорамолларнинг катта қисми ер органларига, коммуналарга ва давлатхўжаликларига ўтказилди.

Бу ислоҳотнинг аҳамияти қуйидагича эди: барча қорамоллар мусодара қилингандан кейин уларни ўртача даражага келтириш учун кўпроқ баракали хўжаликка ўтказилиши керак эди. Бироқ у чорва молларни мусодара қилиш ва камбағал уй хўжаликларига топширишга қаратилган. Шунинг учун камбағал уй хўжаликларининг катта қисми чорва молларига улуш бериши мумкин эмас эди. Бу ислоҳот иқтисодий самара бермай, қозоқ қишлоғининг таснифланишига, унинг бўлинишига олиб келди, коммунистлар бунга эришди. Камбағал қозоқ қишлоқлари орасида қишлоқ камбағалларининг муҳим гуруҳи — «фаоллар» тузилиб, Совет ҳукумати энди уларга таяниши мумкин эди.

Ушбу тадбирлар натижасида «Кичик Октябрь»нинг асосий вазифаси ҳал қилинди: Ф.И. Голошчекин ва унинг атрофидагилар қозоқ овулида фуқаролик зиддиятига эришди ва қозоқ овулини учун ижтимоий гуруҳларни яратдилар. Бундан ташқари, Қозоғистон овулидаги бойларнинг таъсирига зарар етказди.

Ф.И. Голошчекин. 1925 йил сентябрда Қозоғистон вилояти Комитетининг биринчи котиби БК(б)П (Казкрайком) қилиб Филипп Исаевич Голошчекин тайинланди. Ф. Голошчекин Қозоғистонга келишидан олдин қатъиятли шахс сифатида ўзини таништирди ва зарур бўлса партия учун ҳар қандай вазифани амалга оширди. Унинг таржимаи ҳолидаги энг машҳур фактлардан бири Ф.И. Голошчекин Екатерингбургда император Николай II ва унинг оиласини отишда иштирок этиши эди. Голошчекин Сталинга содиқ, топшириқларни жуда тезкорлик билан бажарар ва кўзланган мақсад сари танлаган усуллари юзасидан бошқалар билан фикрлашмас, шикоятларни тингламас, меҳрсизлик билан иш олиб борар эди.

Ф.И. Голошчекиннинг 1925 йилдан 1933 йилгача чўзилган минтақа партия ташкилотининг бошқарув даври, биринчи навбатда, «Кичик Октябрь» сиёсати ва кейинги оммавий жамоалаштириш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

билан боғлиқ қозоқ жамияти учун фожиали воқеалар билан белгиланди. Бу тадбирлар маҳаллий коммунистлар томонидан ғазабга сабаб бўлди ва Голошчекин ўз фикрларини қўллаб-қувватламаган сиёсий партия раҳбарлари билан кураш бошлади.

1926—1928 йилларда зиёлиларга қарши қатағонларнинг кучайиши. «Кичик Октябрь» сиёсати миллий зиёлилар ва қозоқ коммунистларининг норозилигига сабаб бўлди.

С. Садувақосов тинчлик даврида, «қозоқ қишлоғида фуқаролик уруши» ялпи хато эканлигини, яъни овулдаги энг муҳим ва иқтисодий жиҳатдан кучли гуруҳларни, бойлар ва ўрта ҳолларни йўқотиш мумкин эмаслигини, анъанавий тизим-таркибий ва кўчманчи жамоаларнинг вайрон бўлишига олиб келишини таъкидлади. Аммо Ф.И. Голошчекин, айниқса, мухолифатга бошқача фикр юритишга тоқат қилмади. 1926 йилда С. Садувақосов, С. Султанов, Кўжанов, Г.Мингбоевлар миллатчи-оғмачи деб айбланди. С. Сейфуллин, М. Мирзағалиев, Н. Нурмақов, С Мендешев ва бошқалар қувғин қилинди. Миллий зиёлиларнинг аксарият аъзолари республикадан чиқарилди ёки жазоланди.

1928 йил сиёсий мухолифлардан бўлган А.Байтурсунов, М.Дулатов, Ж. Аймаутов, М Жумабаевларни ҳибсга олди. XX асрнинг 20 йиллари охири-30 йиллар бошларида Қозоғистонда Алаш зиёлилари вакиллари М.Тинишбоев, Х.Дўсмухамедов, Ж.Дўсмухамедов ва бошқаларни ҳибсга олиш бошланди. Қозоғистонда мухолифатни деярли йўқ қилиб, Ф. Голошчекин оммавий сталингача жамоалаштиришни бошлади.

Саволларга жавоб беринг.

1. «Кичик Октябрь»нинг мақсади нима эди?
2. «Кичик Октябрь» сиёсати доирасида қандай тадбирлар ўтказилди?
3. 1920 йиллар охирида биринчи қатағонлар кимга қарши ва нима учун бошланди?
4. Нима учун қозоқ зиёлилар вакиллари Ф. Голошчекиннинг рақиблари эди?

Топшириқлар.

Ф. Голошчекинга қарши миллий зиёлилар вакиллари: С. Садуакасов, Г. Султанов, С. Кожанов, Г.Минбаев ҳақида қўшимча материаллар топинг. Улардан бири ҳақида тақдимот тайёрланг.

Кенгашлаштириш — кенгашларни энг паст ҳукумат сифатида яратиш.
Мусодара — ҳақ тўламасдан давлат мулкига олиш.
Фаол — Совет даврида қозоқларнинг фаол аҳолиси шундай аталди.
Кулак — ёлланма меҳнатдан фойдаланган бой деҳқонлар.
Ўртача бой — кулаклар ва камбағалларнинг оралиқ мавқеига эгалар.
Милатчилик — республиканинг миллий хусусиятларини ҳимоя қилган большевиклар сиёсатига қарши бўлган барчага айб қўйилган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ЖАМОАЛАШТИРИШ

32–33-§. Қозоғистонда қишлоқ хўжалигини мажбурий жамоалаштириш сиёсати

Бугун дарсда:

- Сталинча модел мажбурий жамоалаштиришнинг Қозоғистон қишлоқ хўжалиги ривожланишига таъсирини муҳокама қиламиз.
- Республиканинг қишлоқ хўжалиги учун жамоалаштириш оқибатларини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- сталинча жамоалаштириш
- дон махсулотларини тайёрлаш
- чорвачилик маҳсулотларини тайёрлаш
- кўчманчилар седентаризациси

Мажбурий жамоалаштиришнинг сталинча модели. XX асрнинг 20—30 йиллари мамлакатда «мажбурлаш» усули иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг асосий сиёсатига айланди. ССРда кенг кўламда олиб борилаётган саноатлаштириш озиқ-овқат ресурслари муаммосини, биринчи навбатда дон масаласини илгари сурди. НЭП дан кейин дон ишлаб чиқараётган кулаклар ва ўрта ҳол хўжаликлар давлатга паст нархларда ғалла сотишдан бош тортдилар. 1927 йилда СССР да дон маҳсулотлари тайёрлаш инқирозга учрайди. Мамлакат халқни нон билан таъминлай олмади. Бундан ташқари, СССР жаҳон бозорида донни экспорт қилиш орқали келаётган катта ҳажмдаги даромадни эса саноатлаштиришга сарфлаётган эди. Аграр секторидан ишлаб чиқариш секторига маблағларни ўтказиш тизими тўхтаб қолди. Шу муносабат билан ҳукумат озиқ-овқат муаммосини ҳал этиш учун мажбурлаш усулини қўллади: жамоалаштириш ишларини олиб боради, яъни давлат режалаштириш вазифаларини бажарадиган колхозлар тузиш.

1927 йил декабрда ВКП(б) нинг XV съездида СССРда қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш қарори қабул қилинди. Жамоалаштиришнинг бу усулини «сталинча», «мажбурий» «ёппасига» модели жамоалаштириш деб айтиш мумкин (ҳамма хўжаликлар бирдай текис, ёппасига колхозга кирдилар).

Деҳқонлар кооперациясининг асосий шакли колхоз (қишлоқ хўжалик артеллари), ҳаммаси умумлаштирилди: хўжалик аъзолари, унинг меҳнати, меҳнат натижалари, қишлоқ хўжалик мулки

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қорамоллари, уруғликлар. СССР даги жамоалаштириш мажбурий бўлгани учун маълум вақт ва зудлик билан амалга оширилиши лозим бўлди. 1928 йилдан бошлаб СССР қишлоқ хўжалиги кенг миқёсда жамоалаштиришга киришди. 1929 йил ноябрда жамоалаштириш вазифалари ҳақида Сталиннинг «Буюк ютуқлар йили» деб номланган мақоласи эълон қилинди. Дархақиқат, 1929 йил СССрда буюк ўзгаришлар йили бўлди, мустақил деҳқоннинг «*ишонган, суянган заҳиралари*» бузилиб, совет колхозчисига, совет тоталитар машинасининг шафқатсиз эксплустация қилинадиган бир винтига айланди.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи халқни ўтроқ ҳаёт кечиришига мажбурлаш.

Қозоқ халқининг кўчманчилик ҳаётини олиб бориши туфайли Қозоғистонда жамоалаштириш ишларини амалга ошириши мумкин эмас эди. 1928 йилга келиб 700 минг қозоқ хўжаликларининг учдан бир қисми кўчманчилик ва ярим кўчманчилик турмуш тарзини сақлаб қолган эдилар. Қозоғистондаги жамоалаштиришнинг ўзига хослиги чорвачилик ва ер хўжалиги билан шуғулланадиган кўчманчи хўжаликларни ўтроқ яшашга мажбурлаш бўлди.

Барча ўтроқ хўжаликлари 100% жамоалаштирилиши лозим эди. Ушбу вазифаларни бажариш мақсадида республика ҳукумати 1930 йилда СНК (Халқ Комиссарлар Кенгаши) қошида КССР алоҳида комитет тузди, унинг вазифаси жадаллик билан кўчманчиликка барҳам беришдан иборат эди. Моддий-техник ва ташкилий жиҳатлар (стационар уй-жойлар, иқтисодий асос, жойлаштириш уруғлар билан таъминлаш, қишлоқ хўжалиги инвентари, кредит ажратиш, МТС ташкил этиш ва бошқалар) ҳали ҳам ўз ечимини топмаган эди. Маъмурият зўравонлик усули билан, мажбурий, ҳеч қандай тайёргарликсиз олиб борилаётган ўтроқлаштириш ҳаракатлари фалокатли оқибатларга олиб келди.

Ўйлаб кўринг. Қозоғистонда жамоалаштиришнинг ўзига хос асослари нимадан иборат? Нима учун жамоа тузиш сиёсати қозоқларни «каттафалокатга» олиб келди.

Қозоғистонда жамоалаштиришнинг жадаллик билан бориши. Москва Қозоғистонда жамоалаштиришни ўтказиш муддатини белгилади: Марказий Комитет кўчманчи ҳаёт тарзини инобатга олган ҳолда жамоалаштиришни асосан, 1932 йил баҳорда тугатиш вазифасини қўйди. Бунга фақат кўчманчи ҳудудлар қўшилмади. Жамоалаштириш ишларини маҳаллий партия ва совет органлари, МТС (машини – трактор станциялари) тамонидан ва уларнинг қошида ташкил этилган сиёий бўлимлар амалга ошира бошладилар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Республикада жамоа тузиш ишларини олиб бораётган кишилар учун «кўчманчи чорвачилик», «ўтроқлашиш» каби тушунчалар мутлақо нотаниш эди. Шу сабабли ўтроқлаштириш ва жамоа тузиш борасидаги ишлари маҳаллий шароитларни ҳисобга олмаган ҳолда кўчманчиликни тақиқлаш, зўравонлик билан ўтроқлаштириш, мажбурий равишда колхозга киритиш ҳаракатлари шафқатсиз жараёнга айланди.

Республикада партия органлари олдига қўйилган вазифаларни белгиланган муддатидан илгари жадал суръатларда бажаришга киришдилар. Чорвачиликка ихтисослашган хўжаликларда тезкор суръат билан колхозлар ташкил этилиб, ёппасига ҳамма хўжаликлар киритила бошлади. Жамоалаштириш ишлари билан бир қаторда «Кичик Октябрь» даврида бошланган деҳқон хўжаликларининг барча табақаларида, айниқса, ўзига тўқ хўжаликлар ҳамда бой қулоқларни йўқотиш ва қатағон қилиш ишлари ҳам олиб борилмоқда эди.

Қўшимча маълумот.

1930 йил 30 январда ЦК ВКП(б) «Жамоалаштирилганҳудудлардан қулоқлар хўжалигини йўқотиш чора – тадбирлари ҳақида "қарор қабул қилинди, бундан қулоқ хўжаликлари тоифаларгабўлинди. Қозоғистондаги биринчи тоифага»фаол аксилинқилобчилар сифатиберилиб, 5-6 минг одам киритилди. Биринчи тоифа вакилларига концентрациявий лагерь ёки отиш жазоси қўлланилди. Иккинчи тоифа аксинқилобчиларини «бой кулаклар ва ярим помешчиклар» ташкил этарди, республикада бу тоифа 10-15 минг одам сонини ташкил этарди. Уларга яшаб турган жойларидан узоқ ерларга кўчиртириб юбориш жазоси қўлланди. Бу қатағонлик сиёсати натижасида 1930 йил бошларида Қозоғистоннинг 60 ғаллакорлик ҳудудларидан 3123 та бой кулак хўжаликлари йўқ қилинди. 1929 йилдан 1933 йилгача, яъни 5 йил ичида ОГПУ ва Каз ССРучлиги томонидан 9805 иш кўрилиб 22933 шахс ҳақида қарор қабул қилинди, шулардан 3386 киши оғир жазо – отиш, 13151 кишини 3 йилдан 10 йилгача бўлган муддатга концентрациявий лагерга қамаш ҳақида ҳукм чиқарилди.

1932 йил 7 августда «Давлат мулки ҳисобидаги корхоналар, колхозлар, кооперативларни ҳимоя қилиш ва жамият мулкини мустаҳкамлаш тўғрисидаги» ёки бунинг иккинчи номи «Беш бошоқ ҳақидаги қонун» қабул қилинди. Бу Қонуннинг иккинчи номини олиш сабаби шундаки, деҳқонларнинг экин майдонидаги дон йиғимидан кейин тўкилиб қолган бошоқларни териб олишлари қаттиқ тазйиқ остига олинди. Бу қонун юқорида қайд этилган иш учун мол мулк мусодара қилиниб, отишга ҳукм қилиниши, 10 йил ва ундан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум этилиши каби оғир жазолар кўрилди. Агар колхоз мулкини ўзлаштириб олинса, 5 йилдан 10 йилгача озодликдан маҳрум этиларди. Биргина 1932 йилнинг ўзида Қозоғистон бўйича 33 мингдан ортиқ одам жазоланди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1928–1930 йиллардаги озиқ-овқат ва гўшт тайёрлаш кампанияси. Қозоғистон йирик хом ашё ва қишлоқ хўжалиги республикаларидан бири бўлди. Қозоғистонда "Кичик Октябрь" билан ва жамоалаштириш билан бир қаторда озиқ-овқат, гўшт, жун ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш кампанияси жадал олиб борилди. "Ҳарбий коммунизм" сиёсати давридаги озиқ-овқат отрядларига ўхшаш катта ваколатларга эга бўлган тайёрловчиларнинг махсус отрядлари ташкил қилинди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлашга берилган режали топшириқлар ҳаддан ташқари оширилиб, "ортиқча маҳсулотларни" олиш учун қувғин-сургун усуллари қўлланилди. Хўжаликлардан уруғлик, заҳираларнинг ҳаммаси олинди. Озиқ-овқат тайёрлаш топшириқлари чорвадор хўжаликларга ҳам берилди. Қувғин-сургундан қутулишга ҳаракат қилган кўчманчи қозоқлар режадаги топшириқларни бажариш учун қорамолларни озиқ-овқатга айирбошлади. 1927 йилда 430 млн пуд, 1928 йилда 300 млн озиқ-овқат тайёрланди. Кенг кўламдаги гўшт ва қорамол тайёрлаш молларни ёппасига сўйишга олиб келди. Қозоғистоннинг бир қатор ҳудудларида 1931—1932 йиллари чорвадорлар давлатга барча мол бошининг 80% ини гўштга топширди. 173 минг бош моли бор Балхаш туманига 297 минг бош қорамол топшириш вазифаси берилди. Ҳукумат ўринларининг бундай ўйланмаган иш-ҳаракатлари халқни очликка, республикани эса иқтисодий ва демографик офатга учратди.

Қозоғистондаги ёппасига жамоалаштиришнинг иқтисодий оқибатлари. Қозоғистон қишлоқ хўжалигидаги жамоа хўжаликларига мажбурий бириктириш, ўтроқлаштириш сиёсати хўжаликнинг кўчманчилик тизимини йўқотишга олиб келди. Якка қишлоқ хўжалигининг ўрнига жамоа хўжаликлари (колхозлар) келди.

Сталинча мажбурий жамоалаштириш ўта оғир оқибатларга олиб келди. Қозоғистонда ўтроқлаштириш ва жамоалаштириш даврида қорамолдан айрилиш (гўшт тайёрлаш, қаҳатчилик, молларнинг қирилиши) халқнинг ёппасига қашшоқлашишига, 1931—1932 йиллари очарчиликка дучор қилиб, қозоқ овулларига оғир йўқотишлар олиб келди.

Саволларга жавоб беринг.

1. ССРИда қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш тўғрисидаги қарор қачон қабул қилинди?
2. Жамоалаштиришнинг қайси тури сталинча намуна дейилади? У қандай тавсифланади?
3. Қозоғистонда ёппасига жамоалаштиришнинг қандай иқтисодий оқибатлари бўлди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Топшириқлар.

1. Қўшимча ахборот манбаларидан Қозоғистондаги жамоалаштириш тўғрисида қўшимча маълумотлар топинг.
2. Қўшимча ахборот манбаларидан Қозоғистондаги жамоалаштириш ва 1931–1933 йиллардаги очарчилик тўғрисида ҳужжатли фильм топиб кўринг.

Кооперациялаштириш – меҳнатни уюштиришнинг алоҳида белгиларини бирлаштириш. Бу ҳолатда одамлар меҳнат жараёнида биргаликда иштирок этишади.

Жамоалаштириш – якка қишлоқ хўжаликларини жамоа хўжаликларига бирлаштириш жараёни.

Жамоа хўжалиги – жамоа хўжалиги, бунда ишлаб чиқариш қуроллари (ер, асбоблар, уруғлик ва бшқ.) умумий мулк ҳисобланади.

Йигирма беш мингчилар – ВКП(б) чақириғи бўйича қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш вақтида жамоалаштиришга отланган ССРИ саноат марказларининг ишчилари.

Седентаризация – кўчманчи ҳаёт тарзидан ўтроқ ҳаёт тарзига ўтиш жараёни.

34–35-§. 1931–1933 йилардаги очарчилик. Қозоғистонда қишлоқ хўжалигини жамоалаштиришнинг демографик натижалари

Бугун дарсда:

- Демографик ўзгаришларнинг сабаблари ва натижалари ҳақида билиб оламиз.
- Қозоқларнинг оммавий кўчишлари ва совет ҳукуматига қарши деҳқонларнинг қуролли қўзғолонлари сабабларини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- 1931–1933-йилларда очарчилик
- қозоқларнинг оммавий кўчишлари
- деҳқонларнинг қуролли қўзғолонлари

Қозоғистоннинг XX асрнинг 30-йилларидаги фожеаси. Жамоалаштириш (уни амалга оширишнинг шакл ва усуллари) 1931–1933-йиллар фожеасига олиб келди, оммавий ўлим ва эпидемияларга олиб келган очарчилик бошланди. 1929–1930-йилларда қаҳатчилик бошланди. Қаҳатчилик вақтида ёки жамоа хўжаликлари фермасида чорва моллари ҳалок бўлган, айни қишда озиқ-овқат заҳираси бўлмаган, энг яқин аҳоли пунктларидан юзлаб ёки минглаб километр масофада бўлган қозоқлар муқаррар ҳалокатга маҳкум эдилар. Юз минглаб одамлар озиқ-овқат қидириб йўлларда вафот этдилар. Қозоқ қишлоғидан оч аҳолининг катта қисми омон қолиш умидида аҳоли пунктларига оқиб келдилар, аммо ҳеч ким шаҳар ва қишлоқларда оч одамларга ёрдам бермади. Ўтроқ аҳоли ҳам ҳам оч эди. На Қазрайком, на республика ҳукумати, на маҳаллий партия ва совет органлари бу фожеанинг олдини олиш ва ҳалок бўлаётган аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш учун ҳеч нарса қилмади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қўшимча маълумот.

Қозоғистон фожеаси ҳақида юзлаб архив ҳужжатлари мавжуд. Улардан бири – сиёсий сургундагилар В.Иогансен, Ю. Подбельский, О.Селиховава бошқаларнинг СССРМарказий Ижроия Қўмитасининг Раёсатигаёзган арзномаси ҳисобланади. Улар шундай деб ёзишган: «Тахминан бир ярим ой давомида Павлодарга туманлардан оч, шишган ва увада кийимдаги одамлар, асосан, қозоқлар оқиб келяпти. Шаҳар улар билан тўлган. Ақл бовар қилмайдиган даражада қашшоқлик юзага келди. Ҳар бир уйга улардан кунига ўнлаб одамлар ташриф буюришади. Барча ёшдаги очлар: ёш, кекса, болалар юришибди. Ахлат тепалар чиқиндиларни териб ва еб юрган оч одамларга тўлиб кетган. Шифо муассасалари очдан ўлаётганлар билан тўлиб кетган. Очлик эпидемияни келтириб чиқарди. Шаҳарга яқин жойда ва шаҳарнинг ўзида музлаган, уйсиз, оч одамларнинг жасадлари доимо топилган ...Биз нон сўраш учун келган оч одамлар йиқилиб ҳалок бўлган уйларни биламиз. Кўпинча номаълум жойларда тентираб юрган, ортидан майда-чуйда нарсаларининг устидан йўлда вафот этган боласининг жасади ётқизилган чаналарни судраб юрган қозоқларнинг оиласини кўплаб учратиш мумкин. Оч, ярим музлаб қолган болалармуассасаларгаташланмоқда.Болаларуйлари тўлиб тошиб кетган ва уларни қабул қилмайди. Шаҳарда ҳар куни ўнлаб ташландиқ, музлаган, чарчаган, очликдан шишган ҳар қандай ёшдаги болалар бор. Уларнинг одатдаги жавоби: «Отам ўлди, онам ўлди, уй йўқ, нон йўқ ...».

Хорижий ва қозоқ муаллифларининг кўплаб тадқиқотларида Совет ҳукумати томонидан амалга оширилган жамоалаштиришни геноцид (аҳолини қиришга қаратилган сиёсат) деб атади. 1931–1933 йиллардаги очарчилик Қозоғистон тарихига «Буюк қаҳатчилик йиллари» ва катта миқёсдаги «Қозоғистон фожеаси» сифатида кирди.

Қозоғистонда қишлоқ хўжалигини жамоалаштиришнинг демографик оқибатлари. 1926 ва 1939 йилларда Қозоғистон аҳолисининг камайишини ҳисоблаш учун ишлатилиши мумкин бўлган СССР ва Қозоғистонда аҳолини рўйхатга олиш ўтказилди. 1926 йилда қозоқларнинг сони 3 миллион 628 минг кишини ташкил этди. 1939 йилда қозоқларнинг сони 1 миллион 321 минг кишини ташкил қилди. Қозоқ аҳолисининг сони 36,7 фоизга камайди. 1930 йилда очликдан 313 минг киши ўлди, 1931 йилда ўлим даражаси 755 мингни ташкил этди. Академик М.Козибаев ва бошқалар очарчилик, совуқ ва эпидемиялар (тиф, вабо ва бошқалар) оқибатида Қозоғистонда жами қозоқ аҳолисининг 49 фоизини ташкил этган 2 миллион 100 минг қозоқ ҳалок бўлганини қайд этди. Қозоғистондан юз минглаб қозоқлар кўчиб кетишди. Ушбу фожеа натижасида Қозоғистон АССР аҳолисининг этник таркиби ўзгарган, қозоқлар ўз ерларида этник озчиликка айланди ва 1939 йилги аҳолини рўйхатга олинганига кўра республика аҳолисининг учдан бир қисмини ташкил этди. Қозоқлар фақат 1969 йилдагина ўз сонларини (жамоалаштиришдан аввалгидай) тиклашга муваффақ бўлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоқларнинг республикадан ташқарига оммавий кўчишлари. Очлик ва қатағонлар билан таъқиб қилинаётган қозоқ халқининг бир қисми республика ва мамлакат ташқарисига бутун овуллари билан кўчиб кетишган. ОГПУ маълумотларига кўра, СССР таркибидаги қозоқ аҳолиси Сибирь, Марказий Волгабўйи, Қалмиқистон, Марказий Осиё республикалари (Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркманистон, Тожикистон) га кетишди. Юз минглаб одамлар СССРдан ташқарига кўчиб ўтганлар: Мўғулистон, Хитой, Афғонистон, Эрон, Ирок, Туркияга. Қозоқ дашти жунгарлар босқинчилигида ҳам бундай йўқотишлар ва оммавий кўчишларни билмаган эди.

Қозоғистон деҳқонларининг қуролли қўзғолонлари Совет ҳокимиятининг жазо сиёсати. Қозоғистон ҳукумати сиёсатига норозиликнинг дастлабки белгилари 1928 йилда ҳукуматнинг мусодара сиёсати пайтида пайдо бўлди, аммо тўлиқ жамоалаштириш кампаниясининг бошланиши билан асосий ҳаракатлантирувчи куч бой, ўрта ва камбағал деҳқонлар бўлган фаол қаршиликлар бошланди. Деҳқонларнинг қаршиликлари турли шаклларда намоён бўлди: шаҳарга кўчиш; туман ёки республика ташқарисига кўчиб кетиш; фаоллар ёки партия ишчиларини ўлдириш; қаршиликнинг энг юқори шакли исён бўлди.

Сирдарёнинг Бўстонлиқ туманидаги қўзғолон шафқатсиз тус олди. 1929-йил сентабрь ойида қўзғолон бутун туманга тарқалди, қўзғолончилар сони деярли 500 кишига етди, уларнинг орасида қозоқлар, ўзбеклар, қирғизлар ва тожиклар бор эди. 1929 йилнинг кузида Қустанай округининг Батпаққара туманида қўзғолон кўтарилди. Бунга тайёрлаш органлари, солиқ инспекторларининг фаолияти сабаб бўлди. Уларнинг тақдимотига кўра бир йил ичида 188 киши солиқ тўлашдан бўйин товлаш ва мусодарага қаршилик кўрсатиш айби билан ҳибсга олинган. 1929 йил ноябрь ойида 400 га яқин исёнчилар туман марказини эгаллашга юриш қилдилар, уни бир ҳафта давомида ушлаб турдилар. Исёнчилар ҳибсга олинганларни озод этишди, партия-совет органлари, прокуратура, суд ва полиция ҳужжатларини ёқишди. ОГПУ отрядлари даштга жўнатилди, исёнчилар мағлуб бўлди ва исён бостирилди. 200 га яқин одам ҳибсга олинди ва Қустанайга жўнатилди.

Агар 1929 йилда исёнлар алоҳида қаршиликлардан иборат бўлган бўлса, 1930 йилдан бошлаб, ҳукуматнинг жазо ҳаракатларига қарамай, деҳқонларнинг исёнлари оммавий тус олди. 1930 йилнинг баҳорида Қозоғистонда исёнчилар ҳаракати кучайиб кетди. Сирдарё округининг Сўзоқ туманида йирик қаршилик бўлиб ўтди. 1930 йил 7 февралда Сўзоқда исён кўтарилди. Қисқа вақт ичида маҳаллий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

милиция қуролсизлантирилиб, ҳукумат амалдорлари ва фаоллари ўлдирилди ва тахминан 20 киши ҳибсга олинди. Қўзғолонни Султанбек Шолақов бошқарди. Қуролли қўзғолон хабарларини олганидан сўнг, ҳокимият Сўзоқ атрофидаги қўшинларни тўплай бошлади, жазо чоралари натижасида 200 дан ортиқ киши қўлга олинди, 400 га яқин деҳқон ҳалок бўлди. Исёнчиларнинг қолдиқлари Чу дарёсининг қуйи оқимига кетдилар.

Сарису, Шаян ва бошқа туманларда ҳам қўзғолонлар кўтарилди, улар ҳам шафқатсизларча бостирилди. Энг қатъий қўзғолон Актюбинск, Қустанай ва Қизилўрда округларининг кенг ҳудудларини қамраб олган Ғарбий Қозоғистонда бўлди.

Ҳукумат сиёсатидан норозилик Шарқий Қозоғистонда қуролли ғалаён тусини олди. 1930 йил 20 февралда Зирянов туманининг деҳқонлари кўтарилди. Исёнчилар, «Йўқолсин Совет ҳокимияти, яшасин эркин меҳнат!» шиорини ўртага ташладилар. Бир неча кун ичида қўшни қишлоқлар исёнчиларга қўшилди. Қўзғолон раҳбари Толстоухов ҳибсга олинди, исёнчиларнинг бир қисми Хитойга кетишга ҳаракат қилишди.

1930 йилнинг баҳорида Қаратал туманида «Кичик октябрь» ва жамоалаштириш сиёсатига қарши исёнлар ўз ўрнига эга бўлди. Охирги йирик ғалаёнлардан бири 1931 йилнинг баҳор ва ёзида Манғишлақда содир бўлди. 1930 йил охирига келиб, қўзғолон округнинг бешта туманини қамраб олди. 1931 йилнинг баҳорида қозоқларнинг табин ва адай уруғлари жамоалаштириш ва гўшт тайёрлашдан қочиб, Туркманистон, Қорақалпоғистон ва Кавказга оммавий кўчишни бошладилар. 1931 йилнинг июль-август ойларида қўзғолон ўзининг энг катта кўламига эга бўлди. Август-сентябрь ойларида адаевчилар ва табинчиларнинг асосий кучлари мағлубиятга учради ва қуролсизлантирилди. Қўзғолон раҳбарлари Б. Чуланов, К. Ембердиев, Р. Бокмашев, Д. Аужанов ва бошқалар отиб ташланди. Исёнчиларнинг бир қисми оилалари билан Туркманистон, Афғонистон ва Эронга йўл олди.

Шундай қилиб, 1929–1931 йиллардаги барча деҳқон ғалаёнлари мағлубиятга учради. Ушбу мағлубиятнинг асосий сабаби ёмон қурол-яроғлар, исёнчиларнинг етарли даражада уюшмаганлигида эди. Совет давлат машинасининг бутун кучи деҳқончиликка қарши чиқди. 1931–1932 йилларда бошланаётган очарчилик исённи камайтиришда ўрин тутди. Кучсизланган, оч қолган кўчманчилар қўлда қурол билан ўз манфаатларини ҳимоя қила олмадилар ва 1931 йилдан бошлаб норозиликнинг асосий шакли Қозоғистондан ташқарига кўчиб кетиш бўлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Миллий зиёлиларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари ва уларнинг жамоалаштириш усулларига муносабатлари. «Кичик октябрь» давридаги таъқибларга қарамасдан, миллий зиёлилар, тўлиқ жамоалаштириш шакллари ва усулларидан норозиликларини ифода этишда давом этдилар. Ф.Голошчекинни ҳам, Қазрайкомни ҳам, мамлакатнинг марказий раҳбариятини ҳам қозоқ қишлоғида юзага келаётган фожеадан огоҳлантирганлар орасида С.Садвақасов, С.Ходжанов, С.Сейфуллин, Н.Нурмаков, С.Мендешов, Т.Рисқулов ва бошқалар бор эди.

«Бешлар хати». 1932 йил июнда Қазрайкомга бешлар: ***Ғ.Мусрепов, М.Гатауллин, М. Давлетгалиев, Е. Алтинбеков, К. Куанишевларнинг*** машҳур хати келди, унда республикада қишлоқ хўжалигини бошқаришда раҳбариятдаги қўпол хато ва ҳаддан ошишларни кескин танқид остига олишди. Хатда жамоалаштиришни амалга ошириш жараёнида, деҳқонларни колхозларга киритишдаги ихтиёрийлик тамойили бузилди, ўлканинг миллий хусусияти, кўчманчи тарзда бошқарганлиги ҳисобга олинмади, шунинг учун қозоқ овулининг асосий қатлами бўлган ўрта деҳқонларни йўқ қилиш катта хато бўлганлиги айтилди.

Хатда партиянинг Марказий Қўмитаси, маҳаллий партия органлари қозоқ овулида содир бўлган фалокатда очиқ айбландилар, бу жасорат ва ватанпарварликнинг ҳақиқий намунаси эди.

Бу қизиқ! ВКП(б) Марказий Қўмитаси республика аҳолисининг оғир аҳволидан хабардор эди, чунки уларга ёрдам беришни, юзага келган вазиятни ҳал қилишни сўраб шикоятлар, хатлар жўнатилаётган эди. Т. Рисқуловнинг И.В. Сталинга ёзилган 1932 йил 29 сентябрь ва 1933 йил 31 январга оид иккита; 1933 йил 9 мартда Л. Мирзоянга мактуби маълум. Катта фуқаролик жасорат эгаси бўлган Т. Рисқулов И. Сталинга мактуб орқали очиқ ёзди: «Мен сиздан бу ҳақиқий хатбилан танишиб чиқиб, бу ишга аралашишингизни, очликдан ўлимга маҳкум бўлган кўп одамларнинг ҳаётини сақлаб қолишингизни сўрайман». Мактубда чорва сонининг ҳалокатли тарзда камайиб кетганлиги, оммавий кўчишлар ва қозоқ овулидаги фожеаларнинг кўлами ҳақида айтилган. Қозоғистон СНК раиси У.Усаевтомонидан имзоланган 1932 йил майида ёзилган расмий ҳукумат хати маълум, бунда у Ф. И. Голошчекинни Қозоғистоннинг биринчи партия етакчиси лавозимидан олиб ташлашни таклиф қилди. На Қазрайком, на Москва яқинлашиб келаётган фожеа ҳақидаги бу сигналларга жавоб бермади.

Қўшимча маълумот.

«Қозоғистонда саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳасидаги улкан ютуқларга қарамасдан, чорвачилик соҳасида биз Қозоғистонни асосий чорвачилик базасидан иккинчи даражалиларнинг бирига айлантирадиган чуқур ўпирилишимиз бор ...

...Чорвачилик соҳасида Қозоғистонда қорамол боши ҳалокатли тарзда қисқартириляпти: 1930 йилда қорамолнинг 1/8 қисми қолди (5.000.000- 40 млн.дан).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ҳайвонларнинг мисли кўрилмаган қирғин қилинишидан кўрилган зарар нафақат бойлар ва қулоқлар, ўрта деҳқон ва камбағаллар – хусусий мулк эгалари орасида, балки асосан колхозлар ва колхозчиларнинг (қисман совет хўжаликларида) умумлаштирилган подаларида содир бўлган.

Чорва молларининг бундай фалокатлитарздакамайиб кетиши, молларга лоқайд ва зараркунандачилик муносабатидабўлиш фақатбойлар томонидан эмас, бойлар ташвиқотидан келиб чиққан чорвадорларнинг кенг оммаси томонидан эмас, балки Марказий Қўмитанинг қарор ва директиваларини ҳаётгататбиқ қилувчи «сўлларча» эгилувчан йўлидан келиб чиққан эмасми...».

Қозрайком раҳбариятининг «бешлар хати» га бўлган муносабати жуда салбий эди. Миллий зиёлилар сталинча жамоалаштиришни ва деҳқончиликка нисбатан қатағонларни тўхтатиб қололмади. Қозоғистон даштида юз берадиган фожеа ҳақида гапирганларнинг ҳаммаси, очарчилик ва қозоқ аҳолиси орасидаги демографик йўқотишлар ҳақида ёзган миллий зиёлиларнинг вакиллари 1937—1938-йилларда сталинча қатағондан азият чекдилар.

Саволларга жавоб беринг.

1. Қозоғистонда 1931–1933-йиллардаги очарчиликка нима сабаб бўлди?
2. Қозоғистонда мажбурий жамоалаштиришнинг демографик оқибатлари қандай бўлди?
3. Нима сабабдан Совет ҳукуматига қарши оммавий қўзғолонлар бошланди?
4. Берилган мавзу асосида Совет ҳукуматининг жазолаш хусусиятини мисоллар билан исботланг.

Топшириқлар.

1. Қўшимча материаллар асосида И.Сталинга Т.Рисқуловнинг мактуби ва «бешлар хати» ҳақида маълумот тайёрланнг.
2. Қўшимча адабиётлардан фойдаланиб, нега бу воқеалар «Қозоғистон фожеаси» ёки «Буюк қаҳатчилик» деб аталганлигини тушунтиринг.

Геноцид – ирқий, миллий ёки диний сабабларга кўра аҳолининг айрим гуруҳларини йўқ қилишдир.
Демография – аҳолининг ўзгриш қонуниятлари ҳақидаги фан.
Кўчиш (миграция) – одамларнинг катта гуруҳларларда ва узоқ масофаларга бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтиши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XX АСРНИНГ 20–30-ЙИЛЛАРИДАГИ СИЁСИЙ ҚАТАҒОНЛАР

36-§. 20–30-йилларда Қозоғистондаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Сталин қатағонлари

Бугун дарсда:

- Қозоғистонда 20–30-йиллардагиижтимоий-сиёсий жараёнлар ҳақида билиб оламиз.
- Қозоғистонда миллий зиёлиларга қарши қатағон сиёсатининг оқибатлари ва қуламини тадқиқ қиламиз.

Таянч сўзлар:

- ижтимоий-сиёсий жараёнлар
- *оммавий Сталин қатағонлари
- қулоқлар мулкини мусодара қилиш

Қулоқликнинг йўқ қилиниши ва деҳқонларга қарши сталинча қатағон. 20-йиллар охиридан то 1953 йилларгача СССРда бўлиб ўтган оммавий қатағонларни шу даврда мамлакат раҳбари бўлган И.В.Сталин номи билан боғлашади. Қатағон қишлоқ хўжалигини мажбурий жамоалаштириш ва жадал саноатлаштиришнинг бошланиши билан оммавий тус олди. 1937—1938 йилларда у ўз чўққисига чиқди.

Ўйлаб кўринг! 20—30-йиллардамамлакатдагиоммавий қатағонлар сабаблардан бошланди? Нима учун Совет давлати «лагерлар мамлакати» деб номланган? Нима учун Сталинрежими зиёлилар вакилларини «халқ душмани» деб атади?

Сталин қатағонларининг мафкуравий асослари («синф душманлар» нинг йўқ қилиниши, «миллатчиликка қарши» кураш ва бошқалар) фуқаролар уруши йилларидаёқ шаклланган. 1928 йил июль ойида ВКП(б) Марказий Пленумида «синфий курашни кучайтириш социализм қурилишини тугатиш чоралари» тушунчаси И. Сталин томонидан ишлаб чиқилган.

Қулоқлар мулкини мусодара қилиш — бу 1930 йил 30 январдаги «Қулоқларни синф сифатида йўқ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ВКП (б) МК қарори асосида маҳаллий ижро этувчи органлар томонидан қулоқларга маъмурий қўлланилган сиёсий қувғин чораси. Қулоқларни тугатиш зўравонлик ва судсиз ёлланма меҳнатдан фойдаланадиган бой деҳқонларни ишлаб чиқаришнинг барча воситаларидан, ердан, фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум қилишни ва мамлакатимизнинг чекка ҳудудларига сургун қилишни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кўзда тутган эди. 1928—1932-йилларда СССРда қишлоқ хўжалигини мажбурий жамоалаштириш жараёнида давлат сиёсатининг йўналишларидан бири деҳқонларнинг советларга қарши исёнларини бостириш ва бунга боғлиқ равишда «қулоқларни синф сифатида тугатиш» эди.

1928 йилда республикада куч ишлатиш йўли билан сиқувга олишнинг кескинлашувини Марказий Ижроия Қўмитаси ва Қозоғистоннинг СНК «Йирик бой хўжаликлари ва ярим феодалларни мусодара қилиш ва сургун қилиш тўғрисида»ги қарори белгилаб берди. Ҳокимият органлари «мулк ва ижтимоий таъсири билан (бойлар) овулни советлаштиришга тўсқинлик қилади» деб ҳисоблаганлари учун, уларни мусодара қилиш, яшаш жойларидан кўчиришга рухсат берилди.

Деҳқонларнинг жамоалаштиришга қарши норозилиги давлат томонидан «қулоқ аксилинқилобининг» кўриниши сифатида қабул қилинди.

ОГПУ органларига қулоқларни кўчиришни ташкил этиш ва янги яшаш жойида уларнинг меҳнатидан фойдаланиш, махсус кўчириш жойларидаги қулоқлар ғалаёнини бостириш, кўчириш жойларидан қочиб кетганларни қидириш вазифалари топширилди.

Миллий зиёлиларнинг сиёсий қатағони. Тоталитар ҳукмронликнинг ўрнатилиши натижасида республикаларда қатағон машиналари кучайтирилди. Марказ сиёсатининг тўғрилигига шубҳа билдирган «Алаш» партияси аъзоларининг сиёсий қатағонга учради. «Алаш» партиясининг собиқ аъзолари эълон қилинган сиёсий амнистиясига қарамай, 20-йилларда бир неча бор қатағон қилинишди. Ҳибсга олинганларидан кейин уларга Совет ҳукуматига қарши уни ағдариб ташлаш мақсадида қуролли курашда иштирок этиш, миллатчилик ташвиқотини олиб бориш ва СССРга қарши курашаётган хорижий давлатлар билан алоқа қилиш айбловлари эълон қилинди. 1930 йил апрелида кўпчиликни турли муддатларга озодликдан маҳрум этишга, отишга ҳукм қилишди. Улар орасида Аҳмет Байтурсинов, Мир-Яқуб Дўлатов, Мирзағали Есполов, Газимбек Биримжанов ва бошқалар бор эди.

Қўшимча маълумот.

Миллий зиёлиларнинг тақдири фожеалиэди. А. Байтурсинов ҳибсга олинганидан сўнг Бутирка қамоқхонасига кўчирилди. Унга аксилинқилобий фаолият,Қозоғистон чўлида қуролли қўзғолонни тайёрлаш айблари қўйилди. А. Байтурсинов отишга ҳукм қилинди. 1931 йил февралида,ҳукм 10 йил лагерларга, 1932 йил ноябрда — Архангельскка уч йиллик сургун билан алмаштирилди.1934 йилда эрта озод қилинди ва Алматига қайтиб келди. 1937 йилда А. Байтурсинов яна ҳибсга олинди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қамоқда бўлганида, терговчиларнинг саволига у шундай жавоб берди: «Менинг ғоям – қозоқ халқи фаровонлигини, маданиятини имкон қадар юқори кўтариш бу иш бошланиш босқичида экан, менгинг истагимни бажарган ҳукумат олдида бошимни эгиб таъзим қиламан. «1938 йилда А.Байтурсинов отиб ташланди.

М. Дўлатовни отиш ҳукми ҳам 10 йил лагерларга алмаштирилди. У Соловкига сургун қилинди ва у ерда оғир касал бўлиб, 1935 йил 5 октабрда вафотэтди. Ҳалел, Жаханжа Досмухамедов, Мағжан Жумабаев, Элдес Омаров, Ибрагим Сатбаев, Абуали Адилов, Абдолла Узакбаевларсургунга жўнатилди. Ҳ. Досмухамедов 5 йилга Воронежга сургун қилинган. 1938 йил 26 июлда уни сохта сиёсий айбловлар билан иккинчи марта ҳибсга олишди. 1939 йил 24 апрелда Х. Досмухамедов отишга ҳукм қилинди. У Алма-аташаҳридаги қамоқ шифохонасидавафотэтди. М.Жумабаев 1938 йил март ойида отиб ташланган.

Мухтор Ауезов, Валихон Омаров, Билал Сулеев, Алимхон Ермеков, Даниал Искаковлар тергов остида эдилар. Ф.Голошчекиннинг «социалистик ўзгаришлари» билан келиша олмаганлар турли баҳоналар билан ташғарига чиқариб юборилди. 1937 йилда ҳибсга олинган ва отиб ўлдирилган Н. Нурмаков Голошчекиннинг «Кичик октябрь инқилоби» ғоясига қарши чиқан эди. Т. Рисқулов Голошчекин ғоясига қарши очиқчасига гапирди. У Сталинга тўлиқ жамоатлаштириш оқибатларини бартараф этиш ва очликдан Қозоғистон аҳолисини қутқаришнинг аниқ чора-тадбирларни таклиф қилди. 1937 йилда Т. Рисқулов «пантуркизм»да айбланиб ҳибсга олинди, халқ душмани деб эълон қилинди ва 1938 йилда отиб ташланди.

Магул Садвақосов мажбурий жамоалаштиришга қарши чиқиб, Қозоғистонни хомашё базасига айлантиришни тўхтатишни талаб қилди, бунинг учун қувғин ва таъқибларга учради. Садвакасов тарафдорлари (С.Козанов, З.Минбаев ва бошқалар) Қозоғистондаги Марказ сиёсатига нисбатан мухолифатчилар эдилар. С. Садвақасов «ўнг оғиш» етакчиси деб тан олинди, коммунистлар партияси сафидаги миллатчилар ва «алашордачилар»нинг илҳомчиси бўлди. Қозоғистондан чиқариб юборилганлиги боис у расмий фикрларга кўра қорин тифи билан касалланиб вафот этди.

1920 йиллар охирида «душманлар»ни қидириш бошланди, шахталардаги тасодифий бахтсиз ҳодисалар уларнинг қидирувлари сифатида тушунтирилди, жиноят ишлари уюштирилди ва партия ташкилотларида тозалаш амалга оширилди. Қатағон машинаси тезлашди. «Миллий оғиш»да айбланган партия намояндалари қатағонга учрадилар. Улар орасида — О.Исаев, С.Сейфуллин, О.Жандосов, Т.Жургенов, А.Тоқжанов, А.Икрамов, Г.Ортиқов, А.Каримов ва бошқалар бор эди.

Сакен Сейфуллин 30-йилларда адабий ҳаётнинг ўткир муаммолари бўйича мунозараларда қатнашди, Қозоғистон ёзувчиларининг

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1 съездида сўзга чиқди. У Менат Қизил Байроқ орденига сазовор бўлган биринчи қозоқ ёзувчиси бўлди, аммо бу уни қатағондан қутқариб қололмади. 1938 йилда С.Сейфуллин «буржуа миллатчиси» сифатида ҳибсга олинди ва Алма-атанинг НКВД бўлими деворларида отиб ташланди.

1937–1938-йиллардаги оммавий қатағонлар. 1937 йилнинг бошида оммавий сиёсий қатағон бутун мамлакатни қамраб олди. Бу муддат Ички шлар Халқ комиссари лавозимида ишлаган Н.Ежов номи билан боғлиқ. Адабиётда бу қатағонлар «Буюк террор» деб аталади ва совет давридаги қатағонларнинг чўққиси «*ежовщина*» номини олди.

1936—1938 йилларда Москвада «Москва судлари» деб номланган ғарбий разведка билан ҳамкорликда, зараркунандаликда ва бошқаларда айбланган йирик партия ходимлари устидан учта йирик суд жараёни ўтказилди. Ишлар уюштирилган, аммо барча айбланувчилар судландилар ва вафот этдилар.

Қозоғистонда «Москва судлари» га ўхшаш тарзда, жойларда очиқ суд мажлислари ўтказилди, унда судланувчилардан ноқонуний усуллар билан иқрор бўлган кўрсатмаларни олишга ҳаракат қилдилар. Энг машҳур суд жараёнларидан бири 1937 йилнинг ноябрь ойида Қарағанди шаҳрида ўтказилган собиқ Қарқарали округининг раҳбар партия-совет ишчилари А.Асилбеков, Н. Нурсеитов, М.Гатаулин ва бошқалар устидан бўлган эди.

1930 йиллардаги сиёсий қатағонлар қурбонларига ёдгорлик. Алмати вилояти

Уюштирилган ишлар бўйича айбланган республиканинг деярли барча партия ва совет ишчилари раҳбарлари сиёсий қатағон қурбонлари бўлдилар. Айбловларнинг тутуриқсизлиги кўриниб турарди, лекин бундай ҳолатлар бу каби ишларни уюштирганларни хижолат қилмади.

Маҳкумларнинг оила аъзолари ҳам таъқиб қилинди. «Советларга қарши фаол ҳаракатларга қодир бўлган» оилалар лагерларда ёки меҳнат посёлкаларида «ватан хоинларининг оила аъзолари фуқаролик ҳудудидан айрилганлар сифатида қамоққа олиниши керак эди. Қамоққа олинмаган оила аъзоларини олий ўқув юртларига қабул қилиш, ишга қабул қилиш, Қизил Армияга

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҳарбий хизматга чақиришда бир қатор бошқа чекловларга дуч келишди. Кўпинча овоз бериш ҳуқуқи билан чекланишган (улар фуқаролик ҳуқуқидан айрилганлар деб номланишган). Бундай камситишлар билан боғлиқ равишда кўпчилик таржимаи ҳолидаги баъзи маълумотларни яширишга мажбур бўлдилар. 20–30-йиллардаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар жамиятнинг барча табақаларига нисбатан оммавий сиёсий қатағонлар хусусияти билан ажралиб туради.

Бироқ энг катта зарба миллий зиёлилар ва партия-совет аппаратига берилди. Қозоғистоннинг ушбу даврдаги ижтимоий ва сиёсий ҳаётининг фожеали хусусияти миллий зиёлиларнинг кўзга кўринган вакилларининг жисмонан йўқ қилиниши эди. 1930-йилларнинг охирларида тоталитар тузум ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларида ўзини намоён қилди.

Саволларга жавоб беринг.

1. Оммавий қатағонлар нимага асосланган эди?
2. Аҳоли ва ижтимоий гуруҳларнинг қайси қатламлари қатағонга учраган ва нима учун?
3. Нима учун асосий зарба зиёлиларнинг вакилларига берилди?
4. XX асрнинг 20-30 йилларида қатағонга учраган миллий зиёлилар вакилларини айтинг. Уларнинг тақдирлари ҳақида нима биласиз?

Топшириқлар.

Қўшимча манбалардан фойдаланиб қатағон қилинган Қозоғистоннинг миллий зиёлилари вакиллари ҳақида тақдимот тайёрланг.

37–38-§. Қозоғистон ҳудудида совет ахлоқ тузатиш меҳнат лагерлари

Бугун дарсда:

- Қозоғистон ҳудудида лагерлар ташкил этилиши тарихини ўрганамиз.
- Қозоғистонда қатағон сиёсатининг миқёсини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- ГУЛАГ
- КарЛАГ
- Степлаг
- АЛЖИР

ГУЛАГ. Совет республикаси ҳудудида биринчи лагерлар 1918 йил ёзда фуқаролар уруши даврида пайдо бўлди. Ҳукуматнинг қарори синфий душманларга қарши «шафқатсиз оммавий террор» ўтказиш, «шубҳалиларни» концентрацион лагерларга жўнатиш буйруғи бўлди. Янги жазо муассасаларининг расмий равишда пайдо бўлишига 1918 йил 5 сентябрдаги РСФСР ХКК Декрети сабаб бўлди. Большевикларнинг сиёсий мухолифларга қарши террори бошқача фикр ва қаршиликларнинг ҳар қандай уринишларининг

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

олдини олишга қаратилган эди. 1930 йил апрель ойида лагерлар Бош бошқармаси (ГУЛАГ) пайдо бўлди.

Қарор билан барча ахлоқ тузатиш меҳнат лагерлари (ИТЛ) НКВД дан ГУЛАГга ўтказилиши керак эди. Бундай лагерларнинг асосий мақсади — табиий ресурсларни эркинликдан маҳрум бўлган кишиларнинг меҳнатлари ҳисобидан ривожлантириш. Лагерларда сиёсий сабабларга кўра қамалганлар — сиёсий маҳбуслар ва 12 ёшдан катта болалар бор эди. Тартибга риоя қилмаган маҳбуслар отиб ташланар эди.

Маҳбуслар Узоқ Шимол, Узоқ Шарқ ва бошқа ҳудудларда каналлар, йўллар, саноат ва бошқа объектлар қурилишида бепул ишлардилар. Очлик, касаллик ва оғир ишлардан ўлим даражаси жуда юқори эди. ГУЛАГнинг лагерь тизими мамлакатнинг кўпгина ҳудудларини — шимолий, Сибирь, Ўрта Осиё, Узоқ Шарқни қамраб олди. Совет ҳукумати Қозоғистон ҳудудида — Қарлаг, Степлаг, АЛЖИР каби катта лагерларни ва, шунингдек, ГУЛАГнинг бошқа тузилмаларини жойлаштирди.

Ўйлаб кўринг! Иқтисодиётнинг қайси соҳаларида кўпроқ қайси лагерлардаги маҳбусларнинг меҳнатидан фойдаланилди?

Карлаг (Қарағанди ахлоқ тузатиш меҳнат лагери) – Қозоғистоннинг Қарағанди вилоятида жойлашган ГУЛАГнинг энг катта ахлоқ тузатиш меҳнат лагерларидан бири. 1930 йил 19 декабрда Марказий Қозоғистонда ГУЛАГнинг филиалларидан бирини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилинди, кейинчалик «ОГПУнинг ахлоқ тузатиш-меҳнат лагери» деб номланди. Лагернинг маркази Қарағанди шаҳридан 45 км узоқликдаги Долинка қишлоғида жойлашган. Карлагни ташкил қилишнинг асосий мақсадларидан бири Марказий Қозоғистонда кўмир-металлургия саноатини ривожлантириш учун йирик озиқ-овқат ва ишлаб чиқариш базасини яратиш (Қарағанди кўмир ҳавзаси, Жезқазған ва Балхаш мис эритиш заводлари). Ушбу мақсадга эришиш учун иккита асосий вазифани ҳал қилиш талаб қилинди:

1) ишчи кучи манбаини топиш (имкон қадар арзон);
2) иш ва яшаш учун шароитларни таъминлаш.

Марказий Қозоғистонга одамларнинг оммавий жойлашиши ва саноат марказларини ташкил этиш Россиянинг марказий ҳудудлари билан темир йўл алоқасини яратишни талаб қилди. Карлаг маҳбусларининг биринчи гуруҳи Акмолинскдан бўлғуси Қарағандига қадар темир йўл қурилиши учун юборилди. Йўл рекорд даражада қисқа

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ГУЛАГ тарихидан кўриниш

вақтда қуриб битрилди. Лагерда қурол, транспорт воситалари, почта, телеграф бор эди. Маҳбусларнинг аҳволига қарамасдан, Карлагда хўжалик гуллаб яшнади. Барча мавжуд йиллар давомида қарийб 1 миллион маҳбус Карлаг орқали ўтди.

1959 йил 27 июлда Қарағанди ахлоқ тузатиш-меҳнат лагери ёпилди. Лагерь ёпилганда, деярли сиёсий моддалар билан қамалган маҳбуслар йўқ эди.

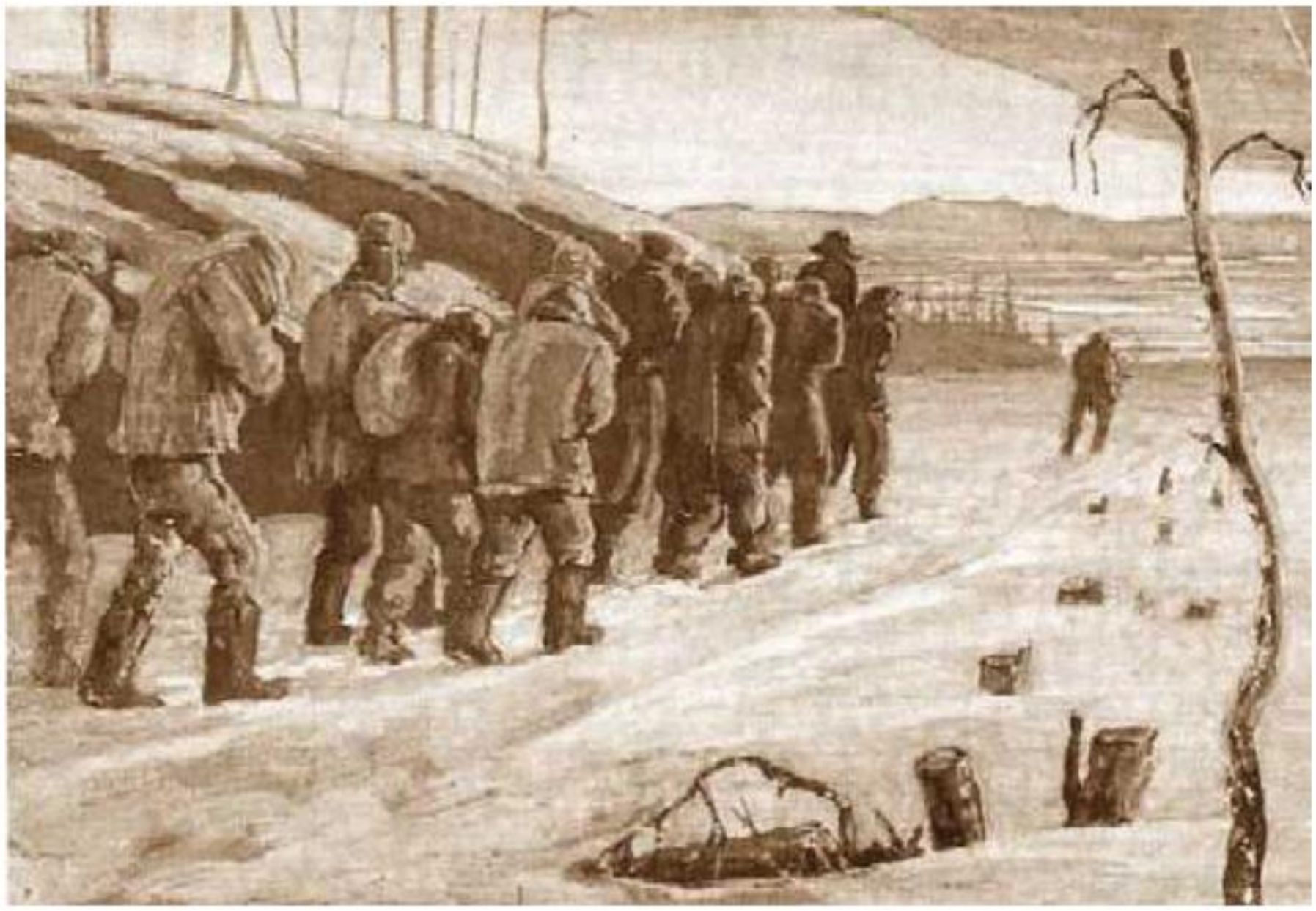

Лагерь ҳаётининг бир кўриниши рассомлар ижодида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қўшимча маълумот.

Карлагда дунёга машҳур олимлар, ҳарбий раҳбарлар, маданият арбоблари, сиёсатчилар,руҳонийлар, роҳиблар ҳибсда сақланар эди. КарлагдаК.Е.Циолковский-нинг сафдоши ва дўсти, олим А.Л.Чижевский, вазнсизлик шароитидаги қоннинг назарияси бўйича ноёб асар муаллифи;таниқли селекциячи, академик, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони В.С.Пустовой,радиация генетикаси асосчиси Н.В. Тимофеев-Ресовский; иссиқлик техникаси бўйича йирик мутахассис профессор В.Л. Пржецлавский, академик С.П. Королевнинг сафдоши;Архитектура академиясининг мухбир аъзоси Т.М. Людвиг ва кўплаб бошқалар узоқ йиллар азобландилар.

Степлаг (Дашт лагери) – Қарағанди вилоятининг Жезқазған шаҳрида жойлашган ГУЛАГ тизимидаги маҳбуслар учун лагерь.

Маҳбусларнинг биринчи гуруҳи 1940 йилнинг баҳорида уларнинг ўзлари томонидан Қарағандидан Балхашгача қурилган темир йўл орқали лагерга келиб тушдилар.

Уруш даврида янги конларни қуриш ҳамда Балхаш ва Уральскка жўнатиладиган рудаларни қазиб олишни кўпайтиришга алоҳида эътибор қаратилди. Урушдан сўнг лагерь маҳбуслари томонидан бойитиш объекти, иссиқлик электр станцияси, Кенгир сув омбори тўғони ва Жезқазған шаҳри қурилган. Лагерь Рангли металлургия вазирлигининг Жезқазған мис комбинатига хизмат кўрсатган. Маҳбуслар кўмир шахталарида ишлашди, марганец конларида қазиш ишлари билан шуғулланишган. Лагерь объектига очиқ тош конлари, ғишт заводи, қурилишлар ва бошқа бир қатор саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши кирган. 1956 йилда Степлаг тугатилди, аммо маҳбуслар мажбурий яшаш жойида қолиб, мунтазам равишда милицияда белгилатиб туришлари керак эди.

АЛЖИР (Ақмола Ватан хоинларининг хотинлари лагери). Номи СССР НКВД текор буйруғи билан қатағон қилинган «ЧСИР» — «Ватан хоинларинг оила аъзолари» деб аталадиган маҳбуслар таркиби билан боғлиқ. Лагерь 1938 йил бошида Тонкерис (Малиновка) қишлоғидаги 26-сонли аҳоли пунктидаги меҳнат қишлоғи негизида ахлоқ тузатиш-меҳнат лагери сифатида очилди. 1939 йил 29 декабрдан бошлаб у Карлаг таркибига «Қарағанди ахлоқ тузатиш-меҳнат лагерининг Ақмола бўлими» сифатида расмий равишда киритилган.

АЛЖИРдаги асир аёллар

Карлаг лагерларининг кўпчилигидан фарқли ўлароқ, бўлим

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бир неча қатор тиканли симлар билан ўраб олинди, қўриқчилар миноралари ўрнатилди. «Махсус лагер бўлинмаси» нинг мавжуд тизими маҳбусларга қўшимча чекловлар қўйди: хат ёзиш тақиқланди, посилкаларни қабул қилиш тақиқланди, мутахассислик бўйича ишларга тақиқ қўйилди. Маҳбуслар қишлоқ хўжалиги далаларида ва қурилишда ёрдамчи ишчи сифатида ишладилар. Тикув машиналари ва тикувчилик фабрикаларида беморлар, қувватсизлар, кексалар ва болалар меҳнат қилди.

Бу қизиқ! Улуғ Ватануруши пайтида 8 мингдан зиёд аёллар АЛЖИР дасақланган. Улар орасида маршал М.Н.Тухачевскийнинг синглиси, А.С.Енукидзенинг хотини ва қизи, С.Сейфуллин Б.Майлин, Т.Рисқулов, С.Кожанов, Т.Жургенов, Н.Нурмаков, С.Асфендияров ва бошқаларнинг хотинлари бор эди. 50-йилларнинг бошида лагерь тугатилди.

Совет Иттифоқида мавжуд бўлган тоталитар тузуми ГУЛАГ даҳшатли тизимини яратди, у ерда мамлакат аҳолисининг аксар қисми қилмаган жиноятлари учун уюштирилган ишлар бўйича қамоқ муддатини ўтадилар. Ва бу Сталин тузумининг Инсонга қарши катта жиноятидир. Ушбу ҳодисалар одамлар хотираси, музейлар ва китобларда сақланмоқда.

Қўшимча маълумот.

I. «Маҳбусларга қуйидаги турдаги жарималар қўлланди: 3 ойгача озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олиш ҳуқуқидан маҳрум этиш; бир йилгача қариндошлари билан ёзишма ҳуқуқидан маҳрум этиш; 15 сутка жазо карцерига чиқариш, тартиб қайта бузилганидаикки ой давомидажарима тартибигаўтказиш. Баракдатақиқланган нарсалар топилган вақтда (уларнинг эгалари аниқланмаган бўлса) ҳибсдаги барча маҳбуслар ишга чиққанлари ҳолда беш кунлик озиқ-овқат жаримасига тортилди. Жарима режимига ўтказилган шахслар 10-15 кишидан иборат камерада сақланган. Улар камералардан чиқиш ҳуқуқига эга эмас эдилар, чекиш, посилка олишлари тақиқланган. Хавфсизликниқўллаш чоралари маҳбусларни ишга кишанларда конвой билан олиб бориб олиб келиш кўринишида бўлган.

II. ... Маҳбуслар қамоқдаги турли хил тартиб-қоидалар бузилганлиги учун қаттиқ жазоланишган ва баъзан уларга қарши тўғридан-тўғри зўравонлик бўлар эди. Қарлагда оператив бўлими собиқ терговчиси Н.Поповнинг гувоҳлигига кўра, маҳбуслар лагерда ҳибсга олинган. Ҳар бир ҳолатда, лагерь маҳкамаси янги ҳукмлар чиқарган ва отиб ўлдиришлар бўлган. Кўп йиллар давомида Қарағандида яшаган, Дужан лагерь судининг собиқ раиси Дужанский ҳам Поповнинг сўзларини тасдиқлади. Қатл асосий бинодан алоҳида, лагерь қурилиши учун хос бўлган турар-жой бинолари типидаги барак типидаги бир қаватли бинода жойлашган Карлаг оперчекист бўлимида бўлиб ўтарди. У ер энди деярли бутунлай йўқ қилинди. У ерда терговчиларнинг хоналари ва ўлимга маҳнум қилинганларнинг ералардадеразалар йўқ эди ва улар зулматда ўзларининг тақдирини кутишарди. Одатда, уларни қатл қилиш учун эрталаб олиб кетишган. Поповнинг сўзларига кўра, соат 6-7 ёки ҳатто

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ундан олдин. Улар Долинскийга, чуқурлар қазилган сув айиргичларга олиб боришарди. Жараёнда прокурор, шифокор ва терговчи иштирок этган.

Айниқса, кўплаб отишмалар 1937-1938 йилларда амалга оширилди. Карлагда уруш даврида камроқ ўқ узилган, аммо урушдан кейин ҳатто ўлим жазоси расман бекор қилинган йилларда ҳам отиш давом этган.

Долинский ва «Қарағанда» совхози ўртасида лагерь туғруқхонаси мавжуд эди. Ўша ерга, яқин жойда болалар қабристони ҳам бор эди, у «Аналар» деб номланган. Лагерда туғилган болалар ва лагерда ўлганлар ўша ерга кўмилган.

Қозоғистон тарихи. Қадим замонлардан ҳозирги кунгача.
5 жилдда. 4-жилд Атамура, 2010, Алмати

Сўроқларга жавоб беринг.

1. ГУЛАГ нимани англатади?
2. Фуқаролар уруши даврида концентрацион лагерлар қайси мақсадда ташкил этилган эди?
3. Совет ҳукумати нима учун 30-йилларда лагерлар қурган?
4. Сталин лагеридаги маҳбусларнинг шароитлари ҳақида нимани биласиз?

Топшириқлар.

1. Қўшимча манбалардан фойдаланиб Карлаг, Степлаг ва АЛЖИРнинг маҳбуслари тақдири ҳақида ахборот тайёрланг.
2. Жадвал билан ишлаш. «Карлаг ва АЛЖИР тарихидан» жадвалини тўлдиринг.

Қарлаг. Маҳбуслар таркиби, машҳур маҳбусларидан бирининг тақдири	АЛЖИР. Маҳбуслар таркиби, баъзи маҳбусларидан бирининг тақдири

ГУЛАГ – ахлоқ тузатиш – меҳнат лагерлари, меҳнат қишлоқлари ва қамоқ жойлари Бош бошқармаси, НКВД, СССР Ички ишлар вазирлиги бўлими, СССРдаги сиёсий қатағон тизимининг энг муҳим органи.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

А. БАЙТУРСИНОВ – «МИЛЛАТ УСТОЗИ»

39–40-§. А. Байтурсиновнинг қозоқ лингвистикасининг ривожига қўшган ҳиссаси

Бугун дарсда:

- ҚАССРнингсовет маориф комиссари (халқ комиссари) бўлишига қарамасдан нима сабабдан Ахмет Байтурсиновнинг қатағонга учраганини аниқлаймиз.
- Унинг қозоқ тили ва саводхонлигини шакллантиришдаги ўрнини таҳлил қиламиз.
- 20-йилларда Қозоғистонда педагогик ғояларнинг ривожланиши ҳақида билиб оламиз.
- А.Байтурсиновнинг қозоқ лингвистикаси асосчиси ва жамоат арбоб сифатидаги фаолиятигабаҳо берамиз.

Таянч сўзлар:

- миллат устози
- «Қазақ» газетаси

Ахмет Байтурсинов (1873—1937) — машҳур тилшунос, шоир, маърифатпарвар,адабиётшунос, таржимон, педагог ва жамоат арбоби. Болалигида у отасиз ўсган, отаси ҳокимият томонидан сургунга жўнатилган. Бошланғич таълимни у овул мулласидан ўрганган. Рус-қозоқ мактабини тугатгач, Оренбург шаҳридаги қозоқ ўқитувчилари мактабига ўқишга кирди. Кейинги йилларда у Ақтобе, Қустанай ва Қарқарали мактабларида ўқитувчилик қилди. Ахмет Байтурсинов Қозоғистон тарихига таниқли сиёсатчи сифатида кирди: Қозоғистонда миллий ҳаракатнинг асосий ғояларини эълон қилган дастур ҳужжати — «Қарқарали петицияси» нинг муаллифларидан бири. «Алаш» партияси ва Алаш Ўрда ҳукуматининг ва асосчиларидан бири. А. Байтурсинов қисқа ва ёрқин, азоблар ва курашларга тўла ҳаёт кечирди. 1929 йил 2 июнда Алматида Алаш Ўрданинг бошқа аъзолари билан бирга ҳибсга олинди ва Москва Бутирка қамоқхонасига кўчирилди. Бир йил ўтиб, 4 апрель куни унга аксилинқилобий фаолият, Қозоғистон чўлларидаги қуролли қўзғолонга тайёргарлик айблари қўйилди. Ахмет Байтурсинов отишга ҳукм қилинди. 1931 йилнинг февралида ҳукм 10 йил лагерларда ишлаш, 1932 йил ноябрда — Архангелскка уч йиллик сургун

А. Байтурсинов

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

билан алмаштирилди. 1934 йилда — Ахмет Байтурсинов Максим Горькийнинг хотини Екатерина Пешкова илтимосига биноан озод қилинди. Бир неча йиллар давомида Ахмет Байтурсинов оиласи билан Алматида яшади. 1937 йилда у яна ҳибсга олинди, НКВДнинг уч аъзоси уни ўлимга ҳукм қилди. 1938 йил 8 декабрда ҳукм ижро этилди. Фақатгина 1988 йилда, 50 йил ўтиб А. Байтурсинов оқланди ва унинг бебаҳо ижоди халққа қайтарилди.

2000 йил 15 сентябрда Қостанай шаҳрида миллий ёзув ислоҳотчисининг ҳайкали очилишида Давлат раҳбари Н.Назарбаев А. Байтурсиновни *«миллат устози»* деб атади.

Ўйлаб кўринг! Нима учун Элбоши Н.Назарбаев А.Байтурсиновни миллат устози деб атади?

Қўшимча маълумот.

Бир аср аввал Ахмет Байтурсинов араб ҳарфлариўрнига қозоқ ёзуви «төтежазу (лар)»ишлаб чиқди, у ўз ичига 26 ҳарфва 1юмшатиш белгисини олади. Қозоқ тилида мавжуд бўлган сингармонизм қонунига асосланиб,бу юмшатиш белгиси 26 та ҳарф билан чеклаш имконини беради, кириллица асосидагизамонавий қозоқ алифбосида 42та ҳарф мавжуд. Ҳозиргача бу алифбо Хитой, Афғонистон ва Эронда яшовчи қозоқлар томонидан қўлланилмоқда. А. Байтурсиновнинг машаққатли меҳнати қозоқ адабиётива саводхонлигини ошириб, миллий мактаб ва қозоқ адабиётиучун мустаҳкам пойдевор яратди.

Қозоқ адабий тилининг шаклланиши. А. Байтурсинов адабий қозоқ тилини шакллантириш ва арабча ҳарфларни ислоҳ қилиш учун жуда кўп ишлар қилди. 1920—1921 йилларда Қозоғистон Автоном Совет

А.Байтурсинўғли ҳайкали. Қўстанай ш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Социалистик Республикасининг ташкил этилишидан сўнг маориф халқ комиссари бўлди. 1922—1925-йилларда ҚАССР Маориф халқ комиссарлиги илмий-адабий комиссиясини бошқарди. Давлат хизмати билан бир қаторда А. Байтурсинов педагогик фаолият билан ҳам шуғулланди: 1921—1928-йилларда халқ таълими муассасаларида қозоқ тили ва адабиёти, маданият тарихидан дарс берди. А. Байтурсинов — тилшунослик ва адабиётшунослик бўйича бир қатор ишлар муаллифи. У биринчи қозоқ алифбосини ёзган. Шунингдек, у «Она тилидан қўлланма» ни ёзган. У қозоқ тили ўқитиш методикасининг асосчиси ҳисобланади, унинг томонидан методик китоблар (ўқитувчилар учун амалий қўлланма), мажмуа ва бошқалар ёзилган.

Байтурсиновнинг ижтимоий, адабий ва педагогик фаолияти. Ахмет Байтурсинов ўзи ишлаб чиққан «тоте жазуы» деб номланган қозоқ алифбосида чоп этилган «Қазақ» газетасининг муҳаррири эди, маориф фаолияти билан шуғулланди.

1917 йилда ўзининг ҳамфикрлари билан, Қозоқ вилоятлари учун автономиялар яратиш, президентлик институтларини, парламентаризмни, судларнинг мустақиллигини яратиш ва воқеликдан анча илгарилаб кетган ва бугунги кунда ҳам долзарблигини йўқотмаган бошқа ғояларни кўзда тутган Партия дастурини ишлаб чиқди.

20-йилларда Қозоғистонда илғор педагогик ғояларни ишлаб чиқиш Ахмет Байтурсиновнинг номи билан боғлиқ. Педагогик матбуотнинг ўрни, бошланғич мактаб муаммолари, олий таълим тизими, таълим бериш мазмуни, шакллари ва услубларини такомиллаштириш, ёш авлодни маънавий-эстетик тарбиялаш — А. Байтурсинов асарларида муҳокама қилинган муаммоларнинг тўлиқ рўйхати эмас.

«Қозоқча таълим» мақоласида у» *халқнинг ҳаётини яхшилашни айнан болаларни ўқитиш ишлари билан бошлаш керак, ҳокимият, бошқариш, халқ фақат таҳлим билан тўғирланади.* Унинг сўзлари авлодларига огоҳлантиришдай янграйди: «Таълим олишни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

А.Байтурсинўғлининг уй-музейи. Алмати ш.

истамайдиган одамлар қанча бойликка эга бўлишидан қатъи назар, вақт ўтиб, унинг бойлиги ривожланган халқларнинг қўлига ўтади».

Ахмет Байтурсинов қозоқ тилшунослиги асосларини, қозоқ грамматикасини аниқлаш учун илмий атамаларни ишлаб чиқди ва биринчи қозоқ алифбосининг муаллифи. Олимнинг номи шарафига «Байтурсинов алифбоси» деб аталган янги қозоқ алифбоси ёзув ислоҳотларини ўтказишда барча туркий халқлар учун яхши намуна бўлди. У яратган ва унинг номи билан номланган ҳарфлар тизими саводсизликни тезроқ йўқ қилиш ва қозоқларнинг ёзма маданиятини ошириш имконини берди. 2000 йил 15 сентябрда Елбаси Қостанай шаҳрида А. Байтурсинов ёдгорлигининг очилиш маросимида шундай деди: *«У — маданиятимиз ва халқимиз виждонининг ўчмас нуридир, унинг гоявий меросидан замонавий фан, санъат, маданият, таълим, Қозоғистоннинг давлат тизими ва ижтимоий қурилишининг барча артерия ва тўқималари мустаҳкамланади».*

Саволларга жавоб беринг.

1. Қўшимча материаллардан фойдаланиб, саволга жавоб беринг: «тоте жазуы» тўғрисида материаллар изланг. У қандай ёзув эди?
2. А. Байтурсиновнинг тилшуносликнинг ривожланишидаги хизматлари нимадан иборат?
3. А. Байтурсиновнинг қайси ишларида ёш авлоднинг маънавий-эстетик тарбияси ўз аксини топган? Мисоллар келтиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тадқиқот саволи: А. Байтурсиновнинг илмий мероси ҳақида нималарни биласиз?

Топшириқлар.

1. А. Байтурсиновнинг таржимаи ҳолини айтинг.
2. «А. Байтурсиновнинг фаолияти» схемасини тўлдиринг, ижтимоий, адабий ва педагогик фаолиятига 2 тадан мисол келтиринг. А. Байтурсиновнинг XX асрнинг бошларида Қозоғистонда таълимнинг ривожига қўшган ҳиссаси ҳақида хулоса қилинг.

3. «Нима учун А.Байтурсинов қозоқ миллий давлати ғоясининг «отаси» ҳисобланади?» мавзусида эссе ёзинг. НАМН формуласидан фойдаланинг.
Менинг фикримча,... ....
Сабаби мен уни .... тушунтираман.
Мен уни қуйидаги далиллар, мисоллар билан исботлайман ... .
Шунга биноан .... деган хулосага келдим.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XX АСРНИНГ 20–30-ЙИЛЛАРИДА ФАН ВА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ

41–42-§. Қазақстанда халқ маорифи ишлари

Бугун дарсда:

- Ягона меҳнат мактабини шакллантириш жараёни ва катталар саводсизлигини йўқотиш билан танишамиз.
- XX асрнинг биринчи ярмида мактаб ва олий таълим соҳасидаги ўзгаришларни таҳлил қиламиз.

Таянч сўзлар:

- оммавий саводсизликни йўқ қилиш
- халқ таълими
- алифбо
- лотин ёзуви
- араб графикаси

Халқ таълими. 20–30-йиллардаги энг муҳим вазифалардан бири аҳоли ўртасида саводхонликнинг тарқалиши ва умумий мажбурий бошланғич таълимни жорий этиш бўлди. Оммавий саводсизликни бартарф қилиш ва 1917 йил октябрда Қозоғистонда саводсизликни бартараф қилиш ва халқ таълими тизимини ривожлантириш ўзгаришларнинг асосий йўналишига айланди. 1918 йил 16 октябрдаги Марказий Ижроия Қўмитасининг тизимининг «Ягона Меҳнат мактаби тўғрисида»ги Низоми ривожланиши ва РСФСР Маориф халқ комиссарлигининг 1918 йил 31 октябрдаги «Миллий озчилик мактаблари тўғрисида» қарори, шунингдек, В.И.Ленин томонидан ҳарфлари.

1919 йил 26 декабрда имзоланган «РСФСР аҳолиси ўртасида саводсизликни бартараф қилиш тўғрисида» Декрети бу ишга давлат аҳамиятини берди.

Ўйланг! Мактаб учун ҳукуматнинг ушбу қарор ва декретларининг аҳамияти қандай эди?

Тикланиш даври ва 20-йилларнинг ўрталарида иқтисоднинг жонланиши 1925—1927 йилларда халқ таълимининг бюджетини икки баробарга ошириш имконини берди. Бу йиллар давомида барча турдаги мактаблар тармоғи ортди ва ўқувчилар сони ўсди. Қозоқ тилидаги китобларнинг нашр этилиши ҳар йили ошиб борди. 20-йилларда Қозоғистоннинг бошланғич ва ўрта мактаблари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

учун дарсликлар чоп этилди, уларнинг муаллифлари Букейханов, Қ.Сатпаев, Ж.Аймаутов, М.Дулатов, М. Жумабаев ва бошқалар эди. Саводсизликни бартараф этиш маблағларнинг кескин танқислиги, дарсликлар, қўлланмалар ва мактаб биноларининг етишмаслиги шароитида рўй берди.

Бу қизиқ! 1919 йилда нашр этилган ва ўша давр учун долзарб шиорлар билан тўлдирилган китоб биринчи совет алифбоси ҳисобланади. Алифбо Россияда оммавий равишда саводсизлик йўқ қилинаётган пайтда ўша давр рамзи бўлган «Биз қуллар эмас, қуллар биз эмас» ибораси туфайлимаълум. Унинг муаллифи— дарслик тузувчи Александр Яковлевич Шнеер. Қизил армия жангчилари учун махсус «Ҳарбий алифбо» ва «Қизил армия алифбоси» чоп этилди. Улардаги тасвирлар ташвиқот плакатларига ўхшайди ва муаллифларнинг ниятига кўра, улар нафақат ўқишни ўргатибгина қолмасдан, балки жангчиларга инқилобий руҳни ҳам сингдиришлари керак эди.

Дастлабки беш йилликнинг (1928—1932) маданий тараққиёт соҳасидаги ***асосий вазифаси*** *саводсизнликни бартараф қилиш, мажбурий умумий таълим ва кадрлар тайёрлаш эди*. 1930 йил 27 августда Қозоғистон АССРнинг Марказий Ижроия Қўмитаси ва ХККнинг умумий мажбурий таълимни жорий этиш тўғрисидаги қарори қабул қилинди. ВКП (б) Қазрайкоми шаҳарда болаларнинг 100 фоизини, 80 фоизи — қишлоқ жойларида таъминлашга қарор қилди. Саводсизликни йўқ қилиш шаҳарларда уч йил ичида, қишлоқда эса беш йил ичида якунланиши керак эди.

Ўйланг! 20–40-йиллардаги мамлакат маданий ҳаётидаги ўзгаришларни маданий инқилоб деб аташ мумкинми? Қозоқ тили ва ёзувининг бир неча марта ислоҳ қилиниши Қозоғистон маданиятининг ривожланишида қандай акс этди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Эслабқолинг! СССРдагитаълим тамойиллари:

1. СССРхалқларининг барчаси ирқи, миллати, жинси, динга муносабати, мулкий ва ижтимоий мавқейидан қатъи назар таълим олишда тенглиги.
2. Барча болалар ва ўсмирлар учун таълимнинг мажбурийлиги.
3. Барча таълим муассасаларинингдавлатва жамоат табиати.
4. Таълимтилини танлашэркинлиги; она тилидаёки СССРдагибошқа халқларининг тилида таълим олиш.
5. Таълимнинг барча турлари бепул, ўқувчилар бир қисмининг давлатмаблағлари ҳисобидан таъминланиши.
6. Халқтаълимитизимининг бирлиги ва таълимтизимининг барча турларининг узлуксизлиги, яъни таълимнинг қуйи даражасиданюқори даражагаўтиш имкониятининг таъминланиши.
7. Таълимва коммунистик тарбиянинг бирлиги.
8. Болаларва ёшлар тарбиясидамактаб, оила ва жамоатчилик ҳамкорлиги; ўсиб келаётган ёш авлодни ҳаёт билан, коммунистик қурилиш амалиёти билан боғлиқ равишда ўқитиш ва тарбиялаш.
9. Таълимнинг илмий табиати, фан, техника ва маданиятнинг сўнгги ютуқлари асосида доимий такомиллаштириш; таълим ва тарбиянинг инсоний ва ахлоқий хусусиятларинитаъминлаш;диний таъсирдан ташқари дунёвий таълим мазмуни.

Иккинчи беш йилликда (1933—1937) халқ таълими ривожига катта моддий ва молиявий ресурслар ажратилди. Мактабларнинг барча турлари деярли икки баробарга ўсди, ўқувчилар сони 4 баробар ошди, ўқитувчилар сони 6 баробар ошди.

Шундай қилиб, 1930 йилда ялпи мажбурий бошланғич таълимга ўтиш эълон қилинса-да, Қозоғистонда бу жараённи амалга ошириш анча узоқ муддатга чўзилди.

Катта ёшли аҳолининг саводсизлигини бартараф қилиш. Қозоғистонда маҳаллий таълим бўлимларида саводсизликни бартараф этиш бўйича фавқулодда комиссиялар ташкил этилди. Саводсизликни рўйхатга олишни ташкил этишдан ташқари, улар саводсизликни йўқотиш учун пунктлар ташкил қилиш, ўқитувчиларни тайёрлаш, мактаблар ва курсларни ташкил қилиш, дарсликлар нашр қилиш билан шуғулландилар.

Фуқаролар уруши тугаганидан сўнг, янги ҳукуматнинг саъй-ҳаракатларига қарамай, таълим соҳаси молиявий ва моддий ресурсларнинг тақчиллигини бошдан кечирди. А.Байтурсинов халқни, вилоят ижроия қўмиталарини, волост ва овул ҳокимиятларини мактабларни очиш, уларни таъмирлаш харажатларини қоплаш ва энг камбағал оилалар фарзандларини бепул ўқитишни кўзда тутишга даъват қилди. Олисдаги ва кам аҳолили туманларда мактаб-интернатлар ва мактаб бўлимларини очишни тавсия қилди.

1923 йилдан бошлаб чаласаводлар учун мактаблар очила бошлади. Саводсизликни бартарф қилиш ва маорифнинг асосий ўчоғи *қизил ўтов* бўлиб, у тахминан Ўқув уйи вазифасини бажарарди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қўшимча маълумот.

1924 йил апрелда «Йўқолсин саводсизлик» Жамияти Қозоғистон бўлими иш бошлади. Жамият ишининг биринчи йилида саводсизликни йўқ қилиш учун 114 та пункт ва чаласаводларучун 8 та мактаб очилди. Жамият 1925 йилда 77,800 аъзодан иборат 882 бўлимдан ташкил топди. Саводсизларнинг ҳаммаси ҳам ўқишнинг зарурлигини дарҳол тушуниб етмади, кўпчилик саводхонликни тугатиш бўлимларига истамай борар эди. 1925 йилда таътилларнинг ягона тизими ва ўқув йилининг бошланиши белгиланди. Биринчи марта машҳур олимлар ёзган қозоқ тилидаги дарсликлар пайдо бўлди. 1921—1927-йилларда. республикада 200 мингга яқин одам саводхонликка ўргатилди. 1926 йил Бутуниттифоқ аҳолини рўйхатга олишда саводсизликни бартарафэтиш ишларининг натижаларини қайд қилди: қозоқ аҳолиси ўртасида саводхонлик даражаси 6,9%, русларда — 36%, бошқаларда — 33,4% га етди. Умумий даража 17,8% ни ташкил этди. 1939 йилга келиб саводхонларнинг сони кескин ошди ва 84% ни ташкил етди. 10 йил давомида қозоқлар орасидаги саводхонлар 40 фоиз бўлиб, уларнинг 50 фоизи аёлларэди.

Диаграммадан 30-йиллардаги ўрта таълим ривожининг тавсифи учун матнда фойдаланинг.

Республикадагибошланғич, тўлиқсизва ўрта мактабларни битирувчисинфўқувчиларнингсони

Ўрта таълим. 1920 ва 1930-йиллар Совет ҳокимиятининг фаол хизматлари подшо Россиясининг собиқ чеккаларида иқтисодий ва ижтимоий, шу жумладан, таълим соҳасида ҳам кенг кўламли ўзгаришлар дастурини бошлагани билан боғлиқдир. Аввало, саводсизлар учун мактаблар иш бошлади. Республикада аллақачон мавжуд бўлган мактаблар совет ягона меҳнат мактабларига айлантирилди.

20-йилларнинг иккинчи ярмида Қозоғистонда умумий бошланғич таълимни жорий этиш учун пойдевор қўйилди.

1929 йилда қозоқлар орасида ёзувни ўзгартириш бўйича биринчи совет ислоҳотлари амалга оширилди. Кўпгина баҳс-мунозаралардан кейин қозоқ алифбоси лотин ёзувига ўтказилди (лотинлаштириш). Газета ва журналлар лотин ҳарфларида босиб чиқарилди, лотин алифбоси мактабларга киритилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қўшимча маълумот.

Қозоқ ёзуви тарихи. Ислом тарқалишидан олдин Қозоғистон ҳудудидаги туркий аҳоли туркий рун ёзувидан фойдаланган.IX—Хасрлардаматнларни ёзиш учун улар араб ҳарфларидан фойдаландилар.Ва 1917 йил инқилобгача ҳамда Совет ҳокимиятининг дастлабки ўн йилида (1929 йилгача) қозоқ ёзуви араб ҳарфлари асосида ишлаб чиқилди. Қозоқ тилидаги барча китоблар, даврий нашрлар араб ёзувидачоп этилди.Ушбу алифбоқозоқ тилининг фонетик хусусиятлариниҳисобга олган ҳолда,А.Байтурсиновтомонидан қулайлаштирилиб»тотежазуы» («Аниқ ёзув) номини олди; янги алифбоўша пайтда «Жана-емле»(«Янги имло») деб аталарди.

Эслаб қолинг! Тилшунослар инсоният ёзувининг ривожланишини қуйидаги босқичларга ажратадилар:

предметлар ёзуви (хабарларнинг мазмуни предметлар орқали етказиб берилди);
пиктографик ёзув (тасвир-пиктограммалар);
иероглиф ёзуви;
бўғинли ёзув;
алифбоёзуви.

1

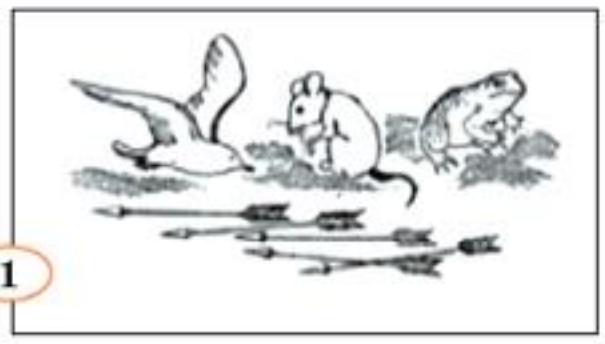

2

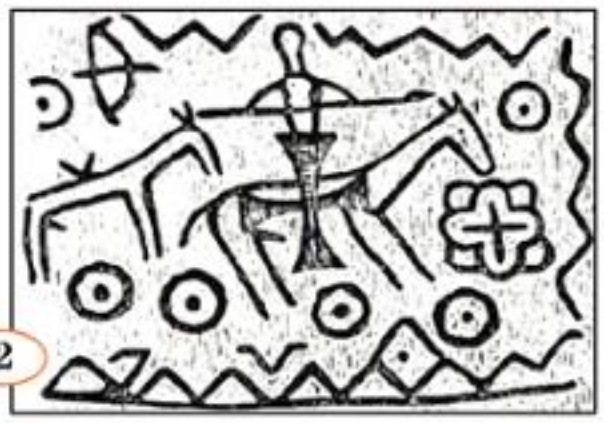

3

4

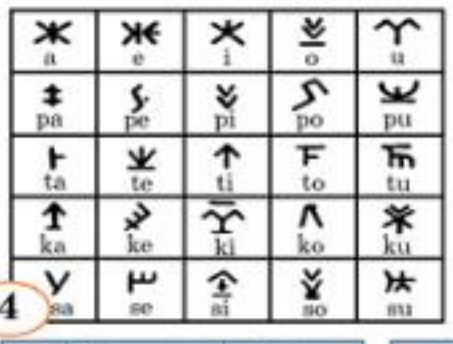

5

№	Жазылуы	Дыбыс
1	A a	[а]
2	A' a'	[ә]
3	B b	[б]
4	D d	[д]
5	E e	[е]
6	F f	[ф]
7	G g	[г]
8	G' g'	[ғ]
9	H h	[х], [h]
10	I i	[і]
11	Г' ғ'	[ғ], [ғ]
12	J j	[ж]
13	K k	[к]
14	L l	[л]
15	M m	[м]
16	N n	[н]

№		Дыбыс
17	N' n'	[ң], [нг]
18	O o	[о]
19	O' o'	[ө]
20	P p	[п]
21	Q q	[қ]
22	R r	[р]
23	S s	[с]
24	S' s'	[ш]
25	C' c'	[ч]
26	T t	[т]
27	U u	[ұ]
28	U' u'	[ү]
29	V v	[в]
30	Y y	[ы]
31	Y' y'	[у]
32	Z z	[з]

Вазифани бажаринг! Инсониятда ёзувнинг ривожланиш босқичларини хронологик тартибда ажратиб кўрсатинг. Қандай тарихий воқеалар ёзувнинг ривожланишига имкон яратди?

Ўйлаб кўринг! Нима деб ўйлайсиз, совет ҳукумати араб ҳарфларигаасосланган қозоқ ёзувидан нега воз кечишга уринган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Рус ҳарфлари асосида янги алифбони жорий қилиш. Қозоғистонда саводсизликни йўқотиш жараёнида қозоқ тилининг имло ва алифбоси билан боғлиқ муаммолар юзага келди. Таълим тизимига оғир зарба қозоқ тилини араб ёзувидан лотинчага, янада оғирроғи — кириллицага ўтиши бўлди. Қозоқ ёзувини ислоҳ қилиш натижасида бир кишининг ўзи уч марта бошланғич саводхонликни ўрганишга мажбур бўлди.

Буни ўйлаб кўринг! «Қозоқ халқи ўзларининг маънавий илдизларидан узилди» деган иборани қандай тушунасиз?

Эслабқолинг! 1926 йил февраль-мартойларида Бакуда Биринчи Умумиттифоқ туркологлар съезди бўлиб ўтди. 1927 йилга келиб бир хиллаштирилган умумтуркий лотинча «Яналиф»«Янги алифбо» тасдиқланди.

Қўшимча маълумот.

2017 йил 12 апрелда Н. Назарбаевнинг «Келажакка назар: ижтимоий онгни модернизация қилиш» мақоласи чоп этилди. Унда Қозоғистон Президенти қозоқ тилини лотин алифбосига ўтказиш масаласига атрофлича тўхталди. «2025 йилга бориб, иш юритиш, даврий нашрлар, дарсликлар ва бошқа ҳамма нарсани биз лотин ёзувида нашр қилишни бошлаймиз, — хабар қилинади Президентнинг расмий сайтида, — Ҳозир тайёргарликка киришамиз. Ҳукуматга қозоқ тилини лотин алифбосигаўтказишнинг аниқ муддати керак. Менимча, 2017 йил охиригача олимлар ва кенг жамоатчилик ёрдамида янги ҳарфлардаги қозоқ алифбосининг ягона стандарт вариантини қабул қилиш зарур. 2018 йилдан бошлаб — олдиндан янги алифбони ўргатиш ва ўрта мактаблар учун дарсликлар тайёрлашни бошлаш керак. Албатта,кирилл алифбосиҳам маълум вақт мослашиш даврида қўлланилади».

Қўшимча маълумот.

Қозоқ тили учун лотин ёзуви 1940 йилгача қўлланилган. 1940 йилнинг ноябридан бошлаб СССРдагиқозоқ ёзуви тўлиғича кириллчага ўтди. Тилшунос С.Аманжолов томонидан ишлаб чиқилган ва рус тили алифбосиасосида яратилган қозоқ кирилл ёзуви 42 та ҳарфданиборат. Қозоқ тилшунослари ҳаракатлари туфайли грамматика ва имло асосларииишлаб чиқилди, қозоқ кирилл алифбосиқозоқ тилининг фонетик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда яратилди.

Шундай қилиб, 1917 йилдан 1940 йилгача совет ҳокимияти қозоқ халқининг миллий манфаатлари билан ҳисоблашмасдан, қозоқларнинг ёзувини уч марта ўзгартирди: *1929 йилгача араб ёзувидан фойдаланилди, 1929 йилда араб ёзувидан лотин алифбосига, 1940 йилда эса лотин алифбосидан кирилл алифбосига ўтказилди.*

Қўшимча маълумот.

Таъкидлаш керакки, лотин алифбоси жорий қилинганидан кейин бир неча йиллар давомида араб алифбосидан фойдаланишга рухсат этилди. Қозоғистонда мактабларда ва олий таълим муассасаларидаўқитиш дарҳол жорий этилди, лотин алифбосигаасосланганиш юритиш эса бир неча йиллар давомида жорий қилинди. Аста-секин, қозоқ халқининг ҳаётигалотин алифбоситаълим, илм-фан ва маданият соҳасидабутунлай кирди. 1940 йил охирида «Қозоқ ёзувини лотинчадан рус графикасига асосланган янги алифбогаўтказиш тўғрисида» ги Қонун қабул қилинди. Рус

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

графикасигаўтиш ҳам бир неча йиллар давомида амалга оширилди. Қозоғистоннинг даврий матбуоти, шу жумладан «Социалистік Қазақстан» газетаси бир неча йил давомида бир саҳифадакириллча ва лотинчада материалларни чоп этди.

Соваллларга жавоб беринг.

1. Қозоғистонда саводсизликни йўқ қилиш қандай амалга оширилди? Қўшимча маълумотлардан фойдаланинг.
2. Сизнинг назарингизда, ёши катталар орасидаги саводсизликни йўқ қилиш жараёнида қандай қийинчиликлар ва ютуқлар бўлган?
3. Алифбони ўзгартиришга нима сабаб бўлди?
4. Умумтуркий лотинча қандай номланган эди?
5. Яқин келажакда қозоқ ёзувида қандай ўзгаришлар бўлади? Жавобингизни асосланг.

Топшириқлар.

1. СССР таълим сиёсатининг тамойилларини сананг, тартибланг (тартибга солиш, мазмунни, ҳодисаларни одамларни ва бошқаларни муаййян тартибда жойлаштириб чиқиш).
2. Қуйида берилган мисоллардан фақат маданий ривожланиш соҳасида биринчи беш йилликнинг асосий вазифалари билан боғлиқ бўлганларини танланг: *саводсизликни йўқотиш, мажбурий умумий таълим, мутахассисларни тайёрлаш, асарларни қозоқ тилига таржима қилиш, кечки мактабларни очиш, ёзувни ислоҳ қилиш.*
3. Расмдаги ким? Унинг халқ таълими ишига қандай ҳисса қўшганлигини айтинг. У ҳақда қисқача ахборот таёрланг.

Кирилл графикасидаги қозоқ Алифбоси

Аа	Әә	Бб	Вв	Гг	Ғғ	Дд	Ее	Ёё
Жж	Зз	Ии	Йй	Кк	Ққ	Лл	Мм	
Нн	Ңң	Оо	Өө	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу
Ұұ	Үү	Фф	Һһ	Цц	Чч	Шш	Щщ	
Ъъ	Ыы	Іі	Ьь	Ээ	Юю	Яя		

4. Қозоғистонда алифбо алмашинишини вақт тасмасида белгиланг.

5. «Қозоқ ёзуви ислоҳотларининг оқибатлари» схемасини тўлдиринг. Жавобингизни асосланг.

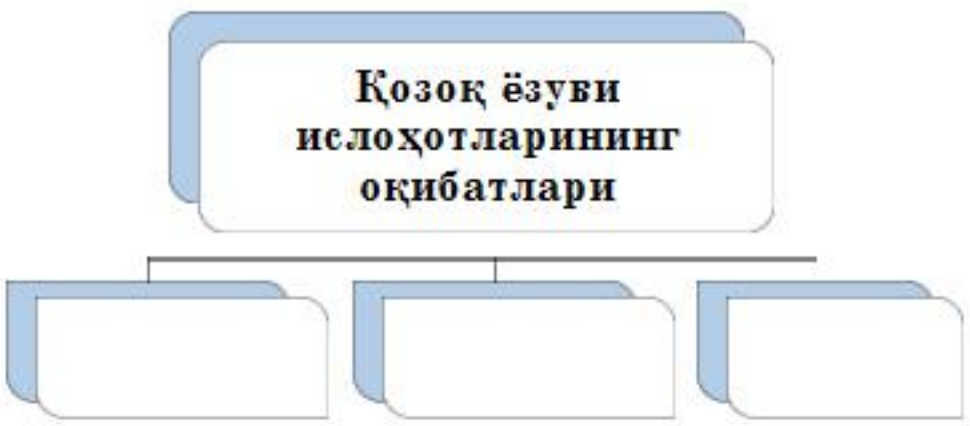

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6. Мувофиқлаштириш вазифасини бажаринг:

Сана	Воқеалар
1918 йил 16 октябрь	«Ягона меҳнат мактаби ҳақида» низом қабул қилинди
1919 йил 26 декабрь	«Умумий таълим ҳақида» ҚазАССР Декрети
1930 йил 27 август	«Йўқолсин саводсизлик» Жамиятининг Қозоғистон бўлими фаолиятини бошлади
1918 йил 31 октябрь	«Миллий озчилик мактаблари ҳақида» қарор қабул қилинди
1924 йил апрель	ҚазАССР МХК ва Марказий Ижроия Қўмитасининг мажбурий умумтаълимни киритиш тўғрисида қарори қабул қилинди
1930 йил 27 август	«РСФСР аҳолиси ўртасида саводсизликни бартараф қилиш тўғрисида» Декрет қабул қилинди.

Маданий инқилоб — кенг ишчилар оммасининг маданиятни ўзлаштириш жараёни

Ликбез — саводсизликни бартараф қилиш.

Всеобуч — умумий таълим.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚАНИШ САТПАЕВ — УНИВЕРСАЛ ОЛИМ

43–44-§. СССР ФАнинг Қозоғистон бўлимининг ташкил қилиниши. Қ.Сатпаевнинг Қозоғистон илм-фани ривожидаги ўрни

Бугун дарсда:

- Қ. Сатпаев бошчилигида ҚазССР миллий Фанлар академияси қандай ташкил қилинганлигини билиб оламиз.
- Ушбу таниқли олимнинг Қозоғистонда илм-фан ва саноатни ривожлантиришдаги фаолиятининг роли ва аҳамиятини аниқлаймиз

Таянч сўзлар:

- СССРФАнинг Қозоқ филиали
- Қаниш Сатпаев
- геология фани

Қозоғистонда олий таълим муассасаларининг яратилиши. Ўқитувчи мутахассисларни тайёрлаш олий мактаб тизимини яратишни талаб қилди. Қозоғистонда олий ўқув юртлари тизими Совет ҳокимияти даврида ривожлана бошлади. Қозоғистондаги биринчи олий ўқув юрти — 1928 йилда Алмати шаҳрида очилган **Абай номидаги Педагогика институти** (ҳозирги Абай номидаги ҚазНПУ). Унинг яратилиш тарихи қуйидагичадир. Биринчи олий ўқув юрти — Қозоқ маориф институти (Казпедвуз) 1926 йилда Тошкентда очилган. Қизиғи шундаки, Казпедвузнинг биринчи ректори қилиб САГУда (Совет Марказий Осиёсидаги биринчи университет, Ўрта Осиё давлат университети) ўқиётган талаба **Темирбек Жургенов тайинланди.** 1928 йилда институт Алма-Ата шаҳрига кўчирилиб, маҳаллий олий ўқув юртлари орасида биринчиси — Қозоқ педагогика институти бўлиб, 1935 йилда Абай Қунанбоев номи билан аталди.

Кетма-кет Алматида қуйидаги учта олий ўқув юртлари — ветеринария ва зоотехника (1929), қишлоқ хўжалиги (1930) ва тиббиёт (1931) институтлари очилди. 1934 йилда пойтахтда (1929 йилда пойтахт Қизил Ўрдадан Алмати шаҳрига кўчирилди) Республикада муҳандис-техник ходимларни тайёрлаш учун биринчи университет — Тоғ-металлургия институтининг (ҳозирги Қ.Сатпаев номидаги Қозоқ миллий техника университети) очилиш маросими бўлди.

1934 йилда республикада **биринчи университет** — С.М. Киров номидаги Қозоқ давлат университети (ҳозирги кунда — Ал Форобий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

номидаги КазНУ) пайдо бўлди. КазНУда иккита: физика-математика ва биология кафедраларида машғулот бошланди, у ерда: бор-йўғи 54 нафар талаба ўқиган, машғулотларни 5 нафар профессор ва 10 та доцент олиб борди.

Қўшимча маълумот.

Техникумлар сони ортди. XX асрнинг 30 йилларида ўрта махсус ва олий ўқув юртларида 20 мингга яқин қозоғистонлик ёшлар таълимолдилар. Шу вақтнинг ўзида Уральск, Семей, Актобе, Петропав, Чимкент ва Қустанай шаҳарларида педагогика ва ўқитувчилар институтлари очилди. Уруш арафасида 20та олий ўқув юрти ва 118 та ўрта махсусўқув муассасасимавжуд бўлиб, унда 40 мингдан ортиқ талабатаҳсил олди.

Уруш пайтида республика олий ўқув юртларининг сони ортиб борди. Учта факультетларибилан Алма-ата чет тиллар институти (1941), Чимкент қурилиш материалларитехнологияларииинститути (1943), Қозоғистон давлатконсерваторияси ва Хотин-қизлар педагогика институти (1944), Жисмоний тарбия институти (1945) очилди. Ушбу олий ўқув юртлари Совет Осиёси учун мутахассислартайёрлашди.

Урушдан кейинги даврда Қарағанди тиббиёт институти (1950), Семей зооветеринария институти (1951) ва Қарағанди кончилик институти (1953) пайдо бўлди. Бу олий ўқув юртларининг илмий-педагогик ходимлари эвакуация қилинган қатағонга учраган олимлар ва педагоглар ҳисобидан тўлдирилди.

Ёш республикадаги олий таълим тизими умумий муаммолардан қочиб қутулмади: малакали миллий ходимлар етишмаслиги, чекланган моддий-техника базаси, ҳукмрон партия томонидан таълим тизимини қатъий мафкуравий назорат қилиш, 30-йиллар қатағони пайтида ҚССРфанва таълимтизимида миллий зиёлилар орасидаги катта йўқотишлар ва бошқалар. Аммо Қозоғистонда 20-30 йиллардаги барча қийинчиликларга ва салбий томонларга қарамасдан, жамоатчиликнинг кенг қатламини саводхонликка жалб қилиш, олий ўқув юртларини очиш, олий ва ўрта махсус таълим тизимини ривожлантириш Қозоғистон Совет маданиятининг шаклланишида ижобий натижалар бўлди.

Қўшимча маълумот.

СССРФанлар академиясининг Қозоғистон филиали. XXасрнинг 30-йилларида. Қозоғистонда академик илмий тузилма шаклланади ва илмий фанлар ривожлана бошлайди. 1932 йил 14 мартда СССРФАнинг Қозоғистон базаси ташкил қилинади. Раис — академик А.Н. Самойлович. Қозоғистон базаси тузилишида ботаника ва зоология, ботаника боғи, сейсмик станция, тарихий-археологик комиссия ва қозоқ тили комиссияси фаолият юритди, кимёвий лаборатория, тажриба тадқиқотлари комиссияси, илмий кутубхона очилди. Қозоғистон олимларининг илмий-тадқиқот ишлари Қозоғистонда СССРФанлар академияси базасини яратишга шароит яратди. Илмий-тадқиқот институтлари тармоқлари — Миллий маданият институти (1933), Илмий-педагогика институти (1933) вужудга келди. 1932 йилда республикада жами 12 та илмий-тадқиқот институтлари, 15 та тажриба станциялари, 186 та лаборатория ва метеорология станцияларининг таянч пунктлари иш олиб бораётган эди.

1933 йил 21 октябрь куни Алма-ата шаҳрида Қозоғистоннинг ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш бўйича СССРФанлар академиясининг Қозоғистон Республикаси базаси биринчи сессияси очилди. Унда Москва, Ленинград, Алма-ата олимла-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ри, саноат ва қишлоқ хўжалиги ишчилари иштирок этдилар. 1938 йилда Совет ҳукуматининг қарори билан СССРФанлар академиясининг Қозоғистон базаси СССР Фанлар академиясининг Қозоғистон филиалигаайлантирилиши катта аҳамиятгаэга бўлди. Филиал президиумини академик А.Д. Архангельский бошқарди. Филиалнинг илмий кенгаши таркибига академиклар А. Самойлович, А.Е. Ферсман, И.Губкин, Б.А.Келлер ва бошқалар кирдилар.

Қ.И. Сатпаев

Қозоғистон Фанлар академияси зарур бўлинмалар ва институтлар билан катта илмий базани яратди. Дастлаб Қозоғистон ССР Фанлар академиясининг базаси фақат иккита соҳадан иборат эди: зоология ва ботаника, шунингдек, Алма-ата Ботаника боғи. 1935 йилда геология ва тарих соҳалари ташки қилинди. Янги академия институтлари очилди: ядро физикаси, математика ва механика, гидрогеология ва гидрофизика, кимё, нефть ва табиий тузлар, кимёметаллургия, тоғ-кон металлургияси, ихтиология ва балиқчилик хўжалиги, экспериментал биология, иқтисодиёт, фалсафа ва ҳуқуқ, адабиёт ва санъат, тилшунослик. Қозоқ тили ва адабиёти соҳаларини ўз ичига олган Қозоқ миллий маданияти илмий-тадқиқот институти СССР Фанлар Академияси базаси билан бирлашди. **1946 йил 1 июнь** Қозоғистон ССР Олий Совети Президиуми, Вазирлар Кенгаши ва Қозоғистон КП Марказий Қўмитасининг қўшма қарори билан ***Қозоғистон ССР Фанлар академияси*** СССР Фанлар академиясининг мавжуд филиали негизида таъсис этилди. Академиянинг биринчи таркибига 14 та академик ва 16 нафар мухбир аъзолар, жумладан, Қозоғистоннинг таниқли фан, техника ва маданият арбоблари кирди. Қозоғистон Фанлар академиясининг биринчи президенти этиб *Қ.И. Сатпаев* сайланди.

Бу қизиқ! 50-йилларда Фанлар академияси биология ихтисослигининг илмий муассасаларикомиссиялар ва текширувларнинг катта оқимини бошдан кечирди. Бундан ташқари, Академия «Шифокорлар иши» доирасидаги катта текширувларга дучор бўлди. 1951 йилда олимлар Х.Джумалиев, Е.Исмаилов,ёзувчи М.О.Авезов ва бастакор А.Қ.Жубановлар миллатчиликда айбланишди. К.Сатпаевгабу одамларни ишдан бўшатиш зарурлиги ҳақида айтилди.Сатпаевшундай деган эди: «Мана менинг жавобим: менга ишониб топширилган илмий институтларнинг ҳеч бирида бундай ноҳақ тозалашгарози бўлмайман, ҳеч бўлмаганда мен уларни бошқараётганимда». Ўша 1952 йилнинг ўзида Қ.Сатпаевнинг ўзи ҳам кескин танқидга учраган. Уни партияга қарши чиққанликда, миллатчиларга ҳомийликда, 1917 йилда «Алаш-Ўрда» партиясининг ташвиқотчиси бўлганликда айблашди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кейин Қозоғистон Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг Бюроси 1951 йил 23 ноябрдаги қарорига биноан уни Қозоғистон ССРФанлар академияси раиси лавозими ва аъзолигидан олиб ташлади.СатпаевҚозоғистон ССРФанлар акадамияси раҳбарлигидан бўшатилганидан сўнг, унга СССРФанлар академиясининг Урал бўлими раиси лавозимини таклифқилинди. Аммо Қаниш Имантаевич рад жавобини берди ва АлматидаГеология институти директори сифатидақолишни афзалбилди.

Қозоғистон фанининг шаклланиши жараёни муаммолар ва қийинчиликлар билан тўла эди. Миллий ходимлар етишмасди, қозоқ олимлари сони кўп эмас эди. Жумладан, 1936 йилда ҚозДУнинг 42 нафар ўқитувчиларидан 8 нафари қозоқ эди. Худди шу ҳолат СССР Фанлар академиясининг Қозоғистон базаси (филиали) нинг бошқа университетлари ва тадқиқот институтларида ҳам бўлган. Ушбу вазиятнинг сабабларидан бири — 1930-йилларда миллий зиёлиларга қарши сиёсий қатағонлар бўлди.

Қаниш Сатпаев (1899—1964). Совет геолог олими, Қозоғистон металлогения мактаби асосчиси, геология-минералогия фанлари доктори, профессор. Қ.Сатпаев Семей вилоятининг Павлодар уезди Аққелин бўлисининг №4 овулида туғилган. 1909 йилдан 1911 йилгача Қаниш Сатпаев овул мактабида ўқиди. 1911 йилда у Павлодардаги рус-қирғиз билим юртига ўқишга кирди, у ерни 1914 йилда аъло баҳоларга тугатди. Билим юртини битирганидан сўнг отаси Имантайнинг эътирозига қарамай, Семейдаги ўқитувчилар семинариясига ўқиш учун жўнайди, у ерда касаллиги учун қийинчиликларга дуч келади, аммо у 1918 йилда имтиҳонларини экстерн тарзда топшириб семинарияни тугатганлик ҳақида диплом олди.

Қаниш Имантаевич олий маълумот олиш мақсадида ўқишни давом эттиришни хоҳлаган эди, аммо семинария аттестати билан ўша пайтларда олий ўқув юртига фақат математика ва битта хорижий тилдан имтиҳон топшириш шарти билан қабул қилинар эди. Кейинги бир ярим йил ичида Қ.Сатпаев Томск технология институтига кириш учун тайёрланди. Ўқиш билан бир қаторда Семей икки йиллик педагогика курсларида табиий фанлар ўқитувчиси бўлиб ишлади. Бироқ иш ва машғулотлар сил касаллигининг кучайиши сабабли кейинга қолдирилди ва деярли бир йил давомида Сатпаев ўз она қишлоғида даволаниб, кучини тиклади. Баянаулда даволанаётган Қаниш Сатпаев қозоқ мактаблари учун алгебра дарслигини тузишни бошлади ва уни **1924 йилда тугатди.** Ушбу дарслик ***қозоқ тилида алгебрадан биринчи мактаб дарслиги бўлди***. 1926 йилда Қ. Сатпаев Томск Технология институтини муваффақиятли тамомлаб, кончилик

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

муҳандис-геолог дипломига эга бўлган биринчи қозоқ бўлди, Халқ хўжалиги Марказий Кенгаши ихтиёрига юборилди. 1941 йилда Қ. Сатпаев СССР Фанлар академияси Қозоқ филиалининг Геология институти директори этиб тайинланди ва бир йил ўтиб республиканинг ушбу бўлинмасига — келажакдаги Фанлар академиясига раҳбар бўлди.

Қозоғистоннинг ер ости бойликларини ўрганишнинг энг ёрқин саҳифаларидан бири ва мамлакатдаги металлургия базасини яратиш учун кенг кўламли геологик тадқиқотларни ташкил этиш Қ.И.Сатпаев номи билан боғлиқ. У Жезқазган мис конини топди. Унинг ташаббуси билан Манғишлак, Муғалжар ва Тўрғай минерал ресурслари ўрганилди. Унинг асосий илмий ишлари: «Жезқазған мис-рудали участкаси ва унинг минерал заҳиралари», «Қозоғистоннинг минерал ресурслари ва уларни 20 йил ичида ўзлаштириш», «Қозоғистон ССРнинг 20 йил ичида геологик жиҳатдан ўрганишдаги муваффақиятлар».

Буни ўйлаб кўринг! Қозоғистон фанини ривожлантиришда К.И.Сатпаевқандай рол ўйнади?

Геология-минералогия фанлари доктори, профессор, СССР Фанлар академияси Қозоғистон филиали Геология институтининг биринчи директори, СССР Фанлар академияси академиги ва Қозоғистон ССР Фанлар академияси ташкилотчиси ва биринчи директори, Давлат ва Ленин мукофоти лауреати Қ.Сатпаев геология фанига ҳисса қўшди. У Қозоғистон металлогения мактабига тамал тошини қўйган, совет металлогения фанлари асосчиларидан бири ҳисобланади. Академик К.И. Сатпаев 1964 йилнинг 31 январида вафот этди, Алмати шаҳрида дафн этилган. Шу кунларда Қозоқ ССР Фанлар академиясининг академиги А.Х.Маргулан у ҳақда шундай деб ёзган эди: «*Бу ажойиб одамнинг ҳаёти эрта тугади, илм-фан ва онгнинг машъаласи, кўпларнинг дўсти ва ўртоғи эди. У ўз халқининг ғурури эди, унинг фаровонлиги учун яшади, меҳнат қилди. У одамларга хизмат қилишни ҳаётининг энг олий идеали деб ҳисоблади ...*».

Академик К. Сатпаевнинг қизиқишлари доираси ғайриоддий кенг эди ва табиий фанлар чегарасидан ташқарига чиққан эди. У Қозоғистон тарихи, адабиёти, маданияти, этнографияси, мусиқаси ва фольклорининг улкан билимдони эди, Марказий Қозоғистон ҳудудида олиб борган археологик тадқиқотлари, педагогика ва адабиёт соҳасидаги ишлари кўп, М.Авезовнинг «Абай йўли» рома-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

нига биринчи бўлиб баҳо берди, фольклор тўпловчи А.Затаевичга 25 та халқ қўшиғини берди, театр, санъат, маданият, ёшлар тарбияси тўғрисидаги асарлари беқиёсдир.

Бугун республикада юзлаб кўчалар, қирқдан ортиқ мактаб Сатпаев номида, Қозоғистоннинг кўплаб шаҳарларида унга ёдгорликлар ўрнатилди. Қозоғистон Фанлар академиясининг геология институти, сайёра, «Сатпаевит» маъдани, Сатпаев шаҳри, Алмати Қозоқ миллий техника университети унинг номи билан аталган.

Саволларга жавоб беринг.

1. Биринчи олий таълим муассасаларининг нима учун асосан Алма-атада очилди? Гапириб беринг.
2. Қўшимча материаллардан фойдаланиб, Қозоғистоннинг биринчи олий ўқув юртларидан бирининг тарихи ҳақида кичик маъруза (1-2 бет) тайёрланг.
3. Урушгача ва урушдан кейинги йилларда Қозоғистонда қандай олий ўқув юртлари очилди?
4. Қ. И.Сатпаевнинг таржимаи ҳолини айтинг.

Топшириқлар.

1. «Қозоғистонда академик фанларнинг шаклланиши ва ривожланишининг асосий босқичлари» схемасини тўлдиринг. Ҳар бир босқич ҳақида гапириб беринг.

2. Қўшимча манбалар асосида Қ.Сатпаевнинг илм-фаннинг турли соҳаларига қўшган ҳиссасини баҳоланг
3. «Қ.И. Сатпаевнинг фавқулодда қобилияти нимада?» Ушбу мавзу бўйича эссе ёзинг.

Жадвал билан ишлаш.

1. Мувофиқликка эришиш учун топшириқни бажаринг.

Ташкил этилган сана	Олий ўқув юртлари
1953 йил	Абай номидаги педагогика институти
1950 йил	Ветеринар-зоотехника институти
1931 йил	Алмати тиббиёт институти
1928 йил	С.Киров номидаги Қозоқ давлат университети (ҳозирги Ал Форобий номидаги ҚазМУ)
1944 йил	Қарағанди тиббиёт институти
1929 йил	Аёллар педагогика институти
1951 йил	Семей зооветеринария институти
1934 йил	Қарағанди кончилик институти

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. «Қозоғистон илмини ривожлантиришда Қ.И. Сатпаевнинг роли» мавзусидаги матн ва қўшимча адабиётларни ўқиб чиқинг, жадвални тўлдиринг ва К.Сатпаевнинг Қозоғистонда илм-фанни шакллантиришдаги ҳиссаси ҳақида хулоса қилинг.

Қ.И.Сатпаевнинг илмий фаолияти	Амалий фойдаси
Хулоса:	

45–46-§. Қозоғистон олимлари ва уларнинг илмий ютуқлари

Бугун дарсда:

- XX асрнинг биринчи ярмида фан соҳасидаги ўзгаришларни таҳлил қиламиз.
- Қозоғистон олимларининг эришган ютуқлари ва уларнинг илмий тадқиқотлари билан танишамиз.
- Амалий илмнинг ривожланиши жараёни билан танишиб чиқамиз.
- Таниқли олимларнинг фаолиятини баҳолаймиз.

Таянч сўзлар:

- фан
- илмий-тадқиқот институти
- лабораториялар

Қозоғистонда фаннинг тикланиши. Совет ҳокимиятининг биринчи йилларидан Қозоғистон илми босқичма-босқич шакллана бошлади. Ушбу жараён илмий-тадқиқот ташкилотлари тузилмасининг йўқлиги, маблағ етишмовчилиги ва тайёрланган илмий ходимларнинг камлиги сабабли мураккаблашди.

Қозоғистон зиёлилари сон жиҳатдан жуда оз эди.

Қозоқ зиёлилирининг ўзагини ташкил этувчи кўпгина қозоқ жамоат арбоблари — алашчилар совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида давлат хизматига жалб қилинган эдилар, аммо бу ҳукуматга мухолифатда бўлиб, 1930-йилларда қатағон қилиндилар.

Ўйлаб кўринг! Қандай ўйлайсиз, Қозоғистонда олий таълим тизимини ташкил этиш пайтида қозоқ зиёлилари нима сабабдан кам сонли эди?

1918 йилда Тошкентда Туркистон шарқшунослик институти ташкил этилди. 1920 йилда *Қозоғистон ўлкасини ўрганиш Жамиятига* Россия география жамиятининг Оренбург бўлими ва Оренбург илмий архив комиссиясининг вориси сифатида асос солинди. 20-йилларда Жамият аъзолари *А. Чулошников, Ф. Рязанов, А. Диваев, М.Тинишпаев, М. Дулатовларнинг* илмий асарлари дунё юзини кўрди. 1924 йилда жамият 84 нафар олимни ўз ичига олган эди.

Инқилобгача бўлган Қозоғистонда фан давлат сиёсатининг объекти ва ташвишлари эмас эди. Бу кўпроқ ижтимоий тўгаракларда,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бўлимларда, қўмиталарда ёки қизиқишлари бўйича жамиятга бирлашган ташаббускорларнинг кичик гуруҳи фаолияти туфайли шаклланди. Мисол учун 1919-йилда рус география жамиятининг (РГС) Оренбург бўлимида ишлаган ўлкашунослар гуруҳи қозоқ ҳарбий комиссариатининг штаби қошидаги тарих-статистика бўлимида тарихий, этнографик ва табиий-географик бўлимни ташкил этди. Кейинчалик ушбу бўлимларга яна бири — археология қўшилди.

1921 йилда Марказий ўлка архивининг ташкил қилиниши ўлканинг илмий ҳаётида сезиларли кўриниш бўлди. 1922 йилда кимёвий-бактериологик лаборатория, 1925 йилда эса илмий-тадқиқот санитария-бактериология институти очилди.

1924—1926 йилларда ўлка ўсимликларни ҳимоя қилиш станцияси, ветеринария-бактериология институти, ҚАССР Ер Халқ комиссарлиги қошида уғитлар ва қишлоқ хўжалиги тупроқшунослиги институтлари ташкил қилинди.

20-йиллардаги Қозоғистон фани ривожининг характерли хусусияти ўлкашунослик йўналишлари ва инсонпарварлик тадқиқотлари кучайди. Тарих, адабиёт, тил ва санъат соҳасида жиддий асарлар чоп этилди, техника ва табиий фанлар бўйича тадқиқотлар ҳақида бундай деб бўлмайди.

1925 йилда чоп этилган А.В.Затаевичнинг «Қозоқ халқининг 1000 та қўшиғи» номли китоби халқаро эътирофга сазовор бўлди. А. Байтурсинов адабиётшунослик ва тилшуносликнинг ривожига улкан ҳисса қўшди.

1926 ва 1928-йилларда чоп этилган «Янги алифбо», «Тил восита», «Адабиётга кириш» асарларида қозоқ тили фонетикаси, морфологияси ва грамматикасининг, қозоқ адабиётининг назарияси ва тарихининг энг долзарб муаммоларини ишлаб чиқди. А. Байтурсинов адабий концепциясининг янада ривожланиши 1927 йилда ёш олим М.Авезов томонидан «Адабиёт тарихи» (1927) монографиясида давом эттирилди.

20-йилларда Ж. Аймаутов педагогика ва психологияга оид, Т. Рисқулов, С. Асфендияров, С. Садвакасов — Қозоғистон ва Марказий Осиё тарихи ҳақида бир қатор асарларини нашр эттирдилар. Иқтисодиётчи олимлар Т. Шонанов, М. Сириус ва бошқалар республиканинг аграр иқтисодиётидаги ўзгаришларга бағишланган мақола ва монографияларни чоп эттирдилар.

Санжар Асфендияров (1889—1938) Тошкент шаҳридаги реал билим юртини ва Санкт-Петербург ҳарбий тиббиёт академиясини тамомлади. 1919 йилдан Туркистон Республикаси Соғлиқни сақлаш халқ комиссари, қишлоқ хўжалиги халқ комиссари, Туркистон республикасининг Москвадаги доимий вакили бўлди. С.Асфендияров

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўрта Осиё бюроси, Туркистон Коммунистик партияси Марказий Комитети, Бутун Россия Марказий Ижроия Қўмитаси Раёсатида масъул лавозимларда фаолият олиб борган, Биринчи Москва Давлат Университетининг профессори, Қозоғистон ССР Соғлиқни сақлаш халқ комиссари, СССР Фанлар Академиясининг Қозоқ базаси (филиали) раисининг ўринбосари бўлган. У Алматида педагогика ва тиббиёт институтини ташкил қилиш ташаббускорларидан бири ва ушбу олий ўқув юртларининг биринчи ректори эди. Прфессионал врач бўлиши билан бирга қозоқлар тарихининг билимдони ҳам бўлган ва бунга қизиққан, 1935 йилда С. Асфендияров бир қатор йирик тарихий асарлар нашр эттирган: «Қозоғистон тарихи», «Қозоғистоннинг ўтмиши манбалар ва материалларда». 1938 йилда у қатағон қилинди, 1958 йилда оқланди.

С.Асфендияров

Бу қизиқ! Биринчи тарих профессори С.АсфендияровУрал вилоятининг султон авлодидан келиб чиққан, 1889 йилда туғилган. Отаси Жаъфар Асфендияров узоқ вақт мобайнида ҳарбий таржимон сифатидахизмат қилган ва истеъфогакетиши олдидан генерал-майор унвонини олган. Бироқ молиявий қийинчиликлар туфайлиТошкент реал билим юртини тамомлаб,Петербургдаги ҳарбий-тиббиёт академиясидатаҳсилолаётган Санжарни таъминлайолмасэди. С.АсфендияровҲарбий-денгиз вазирлик стипендиясида таҳсил олди. Шу муносабат билан у келгусида ҳарбий хизмат юкини кўтаришга мажбур бўлди: аввал олис Термизда, сўнгра Туркистон полкининг ҳарбий шифокори сифатидафронтдабўлди. С.Асфендияровга уруш йилларининг қайғу ва изтиробларига гувоҳ бўлишига тўғри келди. Лодзь остида у полк билан немисларга асирликка тушди, бир йил ҳарбий асирлар лазаретидаишлади, Швеция орқали ҳарбий асирлар алмашиниши натижасида 1916 йилнинг бошида ўз ватанига қайтиб келди. Уруш ва асирликнинг даҳшатлари, афтидан, беҳуда кетмади ва унинг урушга қарши фикрларининг шаклланишига олиб келди.

Россия олимлари ёш Қозоғистон фанига беқиёс ёрдам кўрсатдилар. 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб республикада кўплаб стационар ва мавсумий экспедициялар тузилди. Академиклар А.Е. Ферсман, А.Н. Самойлович, профессорлар. А.А.Григорьев, С.Руденко ва бошқалар раҳбарлигида иш олиб бораётган ушбу гуруҳлар Қозоғистоннинг ер ости бойлигини, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини ўрганишда, қозоқ халқининг антропологияси ва этнографиясини тадқиқ қилишда жиддий натижаларга эришдилар.

Изланинг! 1920–1940 йиллардаги қозоғистонлик олимлардан бири ҳақида эссе ёзинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1926—1927 йилларда ўша пайтда Ленинград ва Шарқ институтлари талабаси бўлган, кейинчалик Қозоғистон ССР Фанлар академиясининг академиги А.Х.Маргулан иттифоқ ва автоном республикаларни ўрганиш бўйича махсус қўмитасининг Қозоғистон ва Олтой экспедициялари ишида иштирок этди. А.Х.Маргуланнинг экспедициянинг антропология бўлими фаолиятидаги иштироки натижасида қозоқ халқининг найман ва адай каби этник гуруҳларини тасвирлайдиган биринчи илмий мақолалари нашр этилди.

1926 йилда профессор С.С. Неустроев бошчилигидаги СССР ФАнинг илмий экспедицияси Қозоғистон ғарбидаги тупроқ-ботаника тадқиқотини ўтказди. Илмий муассасалар тармоғининг кенгайиши ва илмий тадқиқот ишлари ҳажми 1932 йилда СССР Фанлар Академиясининг Қозоғистон базасини ташкил этишга имкон берди. Мавжудлигининг биринчи йилидаёқ ботаника, зоология ва география тармоқлари, экспедиция тадқиқотлари комиссияси, тарихий-археологик комиссия, луғат бўйича комиссия ва базанинг бошқа таркибий бўлинмалари ўз фаолиятини кенгайтирди. Академик А.Н. Самойлович СССР Фанлар академиясининг Қозоғистон базаси раёсатининг раиси бўлди.

1938 йилда Қозоғистон базаси СССР Фанлар академиясининг Қозоғистон филиалига айлантирилди. Қозоғистон базасининг, кейин СССР Фанлар Академияси филиалининг яратилиши билан, илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш ва мувофиқлаштириш яхшиланди. Тарихий, тилшунослик, геология, кимё ва бошқалар каби илм-фан соҳалари улкан муваффақиятларга эришди, профессор Д. Д. Асфендияров миллий-озодлик ҳаракатларининг тарихидан монографик тадқиқотларини, «Қозоғистон тарихи (қадим замонлардан буён)» тўпламининг биринчи жилдини, «Қозоғистоннинг ўтмиши манбалар ва материалларда» деб номланган 2-жилдли (профессор П. А. Кунт билан бирга) асарини эълон қилди.

Профессор К.Жубанов самарали ишлади. Унинг нашрларида («Қозоқ тили грамматикаси», «Ёрдамчи феъллар ҳақида эслатмалар», ва бошқалар) қозоқ тилининг грамматикаси ва тарихининг энг мураккаб муаммоларини ишлаб чиқди.

Изланинг! Қ. Жубанов ҳақида қўшимча маълумотлартопинг ва сўзлаб беринг.

Атоқли геолог К.И. Сатпаев Марказий Қозоғистонда қадимги металлургия ўчоқларини кашф этди, ўрта аср тарихий ва маданий ёдгорликларини ўрганиб чиқди. 1927 йилда ёш муҳандис К.И. Сатпаев сўз бошиси билан XIV асрнинг қаҳрамонлик достони «Ер Едіге» Москвада нашр этилди. 30-йилларда У.М. Ахметсафин Д.В. Соколский — кейинчалик Социалистик меҳнат Қаҳрамони, ҚазССР

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Фанлар академияси академиклари Н. О. Базанова, А.Б. Бектуров, А. П. Полосухин, Н.Т.Сауранбаевларнинг илмий-ижодий фаолиятлари бошланди. Улар республикада кимё, гидрогеология, тиббиёт, тилшунослик ва физиология фанларини ривожлантиришнинг энг муҳим йўналишларини белгилаб беришди.

1940 йилда Қозоғистонда 57 та илмий муассасалар (университетларни қўшганда) мавжуд бўлиб, 17 та илмий-тадқиқот институтлари, уларнинг филиаллари ва бўлимлари мавжуд бўлган. Уларда 1772 илмий ходим, шу жумладан 10 нафар фан доктори ва 50 нафар фан номзодлари ишлаган.

Республикада фанни ривожлантириш ҳам жиддий қийинчиликларга дуч келди. Илмий муассасаларнинг моддий-техник базаси аста-секин мустаҳкамланди. Керакли материаллар ва ускуналар етишмаслиги тўпланган илмий маълумотларни қайта ишлашни қийинлаштирди. Илмий ходимлардан ҳар доим ҳам мувофиқ равишда фойдаланилмади. Худди шу олимлар турли мавзуларга жалб қилинган, натижада, иш режалари бажарилмаган ёки йилдан йилга ўтказиб борилган. 30-йилларда Сталин қатағонида З. Аумаутов, С. Д. Асфендияров, А.Байтурсинов, Ҳ. Досмухамедов, К.Жубанов, А.Н.Самойлович ва бошқалар ҳалок бўлдилар.

Топшириқлар.

1. Синфдошлар билан «давра суҳбати» шаклида совет Қозоғистони фанининг ижтимоий-гуманитар ва табиий-математик тадқиқотлар йўналишидаги ютуқ ва камчиликларини муҳокама қилинг.
2. С. Асфендияровнинг олим сифатидаги тарихий портрет тузинг. Камида 3 та мисол келтириб, унинг фаолиятига баҳо беринг.
3. Қозоғистон илмий маркази қачон ташкил этилган? Унинг аъзолари ҳақида гапиринг. Қўлингизда мавжуд бўлган ахборот ва қўшимча манбаларга суяниб (мозаикадан фойдаланиб) Қозоғистоннинг машҳур олимлари ҳақида гапиринг.

Тадқиқот саволи. Фан ва таълим соҳасидаги ютуқлар ва камчиликлар қандай?

Жадвал билан ишлаш. Матн асосида «Қозоғистонда 20 ва 30-йилларда илм-фаннинг ривожланиши» жадвалини тўлдиринг.

Ўрганиш соҳаси	Олимлар	Ўрганиш объекти	Тадқиқотларнинг амалий фойдаси
Геология			
Археология			
Тарих			
Тилшунослик			

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XX АСРНИНГ 20–30-ЙИЛАРИДА ҚОЗОҚ АДАБИЁТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

47–48-§. 20–30 йилларда Қозоғистон адабиётининг ривожланиши

Бугун дарсда:

- Қозоқ адабиётининг 20–30 йиллардаги ривожланиш жараёнини умумлаштирамиз;
- Қозоқ ёзувчилари ва шоирларинг ижодий мероси ҳамда фаолиятини таҳлил қиламиз.
- Қозоқ адабиётида социалистик реализмнинг ўзига хос хусусиятларини ва унинг ижтимоий онгга таъсирини баҳолаймиз.

Таянч сўзлар:

- назм
- наср
- драматургия
- қозоқ адабиёти
- социалистик реализм

Адабиёт. XX асрнинг бошларида Қозоқ ёзма адабиётининг ривожланиш жараёни бўлиб ўтди. Ўз асарларида умуминсоний қадриятлар, инсонпарварлик тамойилларига амал қилган қозоқ адабиёти классиклари А.Байтурсинов, Ш.Қудайбердиев, М.Жумабаев, қозоқ мумтоз Ж.Аймауитовларнинг асарлари жамоатчилик адабиёти орасида катта шуҳрат қозонди. Шу вақтнинг ўзида ёш адабиётчилар гуруҳи, совет адабиёти реализм вакиллари — С.Сейфуллин, Б.Майлин, И. Жансугуров, С.Муқановлар пайдо бўлишди.

М. Ауезов, С. Муқанов, Ғ. Мусрепов, М. Ҳакимжанова ва бошқаларнинг *биринчи асарлари нашр этилди.*

20 йилларнинг бошларида расмийлар адабиётнинг улкан ташвиқотчилик салоҳиятига эга эканлигини жуда яхши тушунган ҳолда ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижодининг мумтоз миллий анъаналарига барҳам бериш, қозоқ адабиётида социалистик реализмни ташвиқот қилиш ва яратиш учун улкан саъй-ҳаракатлар қилишди. 20-йилларнинг ўрталарида жамият ҳаётида адабиётнинг ўрни ва аҳамияти ҳамда қозоқ пролетар адабиётининг мавжудлиги ҳақида мунозаралар авж олди. Ўз нуқтаи назарини ёқлаб чиққан М.Жумабаев, Ж. Аумауитов, А. Байтурсинов, М. Дулатов ва К. Каменгеров каби шоир ва ёзувчилар миллатчиликда айбланишди. Шу билан бирга, «пролетар» ёзувчи ва шоирларнинг асарлари устидан мафкуравий ва сиёсий назорат ўрнатиш бўйича иш олиб

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ш.Қудайбердиев

борилди. Шу мақсадда, 1926 йилда ўзининг «Қус Жоли» нашриёти бўлган Қозоғистон пролетар ёзувчилар уюшмаси (КазАПП) ташкил қилинди. Бу «буржуа» ва «миллатчи» ёзувчи ва шоирларни танқид қилишнинг асосий қуроли бўлди. Асарлари марксча-ленинча мафкура қонунларига мос келмайдиган ёзувчиларни сиқиб чиқариш учун курашга киришди ва уларнинг шаънига «миллатчилик», «патриархал-феодал анъаналарни қўллаб-қувватлаш» ёки «буржуа мафкураси» айбловлари ёғдирилди. Шундай қилиб, 30-йилларнинг бошларида Қозоғистонда адабиётнинг устидан қаттиқ назорат ўрнатилди. Бир қатор жанрлар, мавзулар тақиқланди. Ҳукумат органларининг сиёсатига қарамасдан қозоқ адабиёти янада ривожланди.

Шакарим Қудайбердиев (1858—1931) — қозоқ шоири, маърифатпарвар, бастакор ва таржимон. Шоирнинг отаси Абайнинг акаси эди ва етим қолган болакай амакисининг қарамоғида эди.

Қомусий билими, араб, форс, турк ва рус тилларини билиш Шакаримга нафақат адабий, балки тарихий ва фалсафий асарларни яратишга имкон берди. Унинг фаолияти Қозоқ адабиётида янги ҳодиса бўлди.

Шоир ва носир Ш.Қудайбердиев асрлар чегарасида қозоқ халқи ҳаётини теран ва ажойиб қиёфасини яратди. Шу билан бирга Шакарим инсоннинг ички дунёсини диққат билан талқин қилди. «Қалқаман-Мамир», «Енлик-Кебек», «Нартай-Айсулу»поэмаларини, «Адиль-Мария» романини (1988 йилда нашр этилган) ёзди. Унинг барча шеърларида одамларнинг мураккаб алоқалари, севувчиларнинг фожиали тақдири мавзуси кўтарилади. Адабиётнинг мақсади ва ўзининг мақсадини шоир халқ манфаатларига хизмат қилишда, инсоннинг камолга эришишини, инсонпарварлик ғояларини, ахлоқни, муносабатларнинг поклигини ўзида мужассам эттириш орқали ҳаётни яхшилашда кўрди. XX асрнинг 20-30-йилларида унинг ижодининг тўхташи Совет ҳокимиятини қабул қилмаганлиги билан боғлиқ эди. 1931 йил 2 октябрда у судсиз ва терговсиз отиб ташланди. Шакаримнинг буюк қобилияти, асарлари, шахсияти кўп йиллар давомида унутилиб, расмий тарих ва адабиётлардан ўчириб ташланган эди. 1958 йил 29 декабрдаги СССР прокуратурасининг қарори билан Шакарим жиноятнинг таркиби йўқлиги учун оқланган бўлсада, улар шоирни буржуа миллатчилигида айблашда давом этишди. Шакаримнинг номи фақат XX асрнинг сўнгги ўн йилларидагина ўқувчиларга қайтарилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жусупбек Аймауитов (1889—1931) — қозоқ шоири, драматург, таржимон, адабиётшунос ва ўқитувчи. «Казак тілі» газетасининг муҳаррири, Тошкентдаги «Ақжол» газетасининг ходими, Чимкент педагогика техникуминнинг директори бўлиб ишлаган. Ж. Аймауитов болалар ва ўсмирлар учун кўпгина эртаклар, адабий-танқидий мақолалар ва илмий асарлар ёзган. У «Психология», «Психология ва санъатшунослик» каби тадқиқотлар муаллифидир. А.С. Пушкин («Хасис рицар», «Тош меҳмон), Н. В. Гоголь, Л.Н. Толстой, А.М.Горкийнинг ҳикоялари, Уильям Шекспирнинг фожеаларининг ажойиб таржимони эди. 1929 йилда З. Аймауитов ҳибсга олинди, Москвага олиб кетилди ва 1930 йилда отишга ҳукм қилинди. 1988 йилда З. Аймауитов оқланди.

Ж. Аймауитов

Мир-Яқуб Дўлатов (1885—1935) — шоир, публицист, миллий озодлик ҳаракатининг фаол иштирокчиси. Тўрғай вилояти Тўрғай уездидаги Қизилбел деган жойда туғилган. 1897 йилда Тўрғай икки йиллик мактабга кирди, 1904 йилда Омскка жўнаб кетди, у ерда сиёсий курашга фаол қўшилди. 1907 йилда Санкт-Петербургда «Улфат» татар газетасига илова сифатида «Серке» газетасини чоп этди. 1909 йилда Қозон шаҳрида шоир «Оян, қазақ!» шеърий тўпламини нашрдан чиқарди. Замондошлари бу китобни «миллий манифест» деб аташди. Дулатовнинг асарлари мунтазам равишда «Айқап» журналида ҳамда 1913 йилда А. Байтурсинов ва А.Букейханов билан бирга ташкил этилган «Қазақ» газетасида босилиб турди. Шеърлари ва мақолаларида подшо ҳокимияти зулми остида қозоқ халқининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳолатини танқид қилди. 1913-йилда «Азамат» номли ватанпарварлик поэмасини нашр қилди. М. Дулатовнинг бутун ижоди қозоқ халқининг миллий манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган эди.

Дулатов нашриёт ва педагогик фаолиятга қайтди. 1928 йилда у араб алифбосининг йўқ қилинишига кескин қарши чиқди. У лотин ёзувларини киритишди одамлар билан ёзма тарих ўртасидаги алоқанинг бузилиш хавфини кўрди. Дулатовнинг фикрига кўра, алифбо ўзгариши қозоқ тилининг таназзулга учраши ва халқнинг ўз тарихидан ажралиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. 1928 йилда НКВД томонидан қозоқ миллатчиси сифатида айбланиб ҳибсга олинган. У Бутирка қамоқхонасида икки йил ўтирди, кейин Соловецкий махсус лагерига жўнатилди. 1935 йилда М.Соловецкий лагеридаги Марказий шифохонада вафот этди, 1988 йилда оқланди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мағжан Жумабаев (1893—1938) — қозоқ ёзувчиси, шоир ва адиб, таржимон, янги қозоқ адабиётининг асосчиларидан бири, ўқитувчи. Бошланғич таълимни мактабда олган, Уфа шаҳридаги мадрасани битирган, сўнгра Омск ўқитувчилар семинариясига кирган.

М.Жумабаев «Алаш» партиясининг аъзоси, Алаш Орда ҳукуматининг таркибига кирган, газета таҳririятларида ҳамкорлик қилган ва ижтимоий фаолият билан шуғулланган.

1923—1927 йилларда Москва адабиёт институтида ўқиди. Москвада Лермонтов, Кольцов, Бальмонт, Мережковский, Вс.Иванов, Мамин-Сибиряк, Горький, Блок асарларини, шунингдек Гёте, Гейне ва бошқа чет эллик шоирларнинг шеърлари ва поэмаларини қозоқ тилига таржима қилди. «Уни қозоқ Пушкини деб аташарди». У газета ва журналлар билан фаол ҳамкорлик қилади («Ақжол», «Сана», «Шолпан» ва бошқалар), кўплаб шеър ва поэмаларини ҳамда бир қатор адабиётга оид тадқиқотчилик асарларини нашр қилади. У иккинчи шеърий ва поэмалар тўпламини ва «Педагогика» фундаментал илмий ишини нашр этади. У «Алқа» деб номланган қозоқ ёзувчиларининг адабий уюшмасини яратишни ўйлади, ташкилот дастурини ёзди. Большевиклар томонидан адабий уюшма тузиш ниятига миллатчилик белгиси сифатида қаралди, алашордачиларнинг совет тузумига зарар етказишга уриниши деб баҳолашди.

М.Жумабаевнинг сохталаштирилган айблов билан ҳибсга олиниши, Карелияга 10 йиллик сургунга ҳукм қилиниши оғир синов бўлди. Фақат М.Горький ва унинг рафиқаси Е. Пешкованинг ҳимоя қилиб чиқиши М.Жумабаевни НКВД қатағонидан қутқариб қолди. Бироқ эркин бўлиш узоққа чўзилмади. 1937 йил 30 декабрда шоир яна ҳибсга олинди ва 1938 йилда отиб ташланди. 1988 йилда оқланди.

Беимбет Майлин (1894—1938) — қобилиятли ёзувчи сифатида танилган қозоқ шоири ва драматургидир. У 1912 йилда ижодий фаолиятини бошлаган. У Октябрь инқилобини олқишлади. Майлиннинг 20-30-йиллардаги ижодида оддий қозоқлар — янги ҳаёт қурувчилари марказий ўринда турди. Б.Майлин Миркимбай образини — одамлар орасидаги қатъиятли, меҳнатсевар, ҳалол киши қиёфасини яратди. Б. Майлин «Шуға ёдгорлиги» номли қисса ёзди, унда у ўз қаҳрамонининг ёрқин дунёсини ҳаққоний ва равшан тасвирлаб берган, Шуга поклик рамзи сифатида қабул қилинади, у урф-одатларга

Б.Майлин

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бўйсунишга мажбур бўлган қозоқ қизининг тақдирини реал тасвирлаб берди. Қозоқ халқининг 1916 йилдаги миллий-озодлик воқеаларини акс эттирган «Жалбир» пьесасининг муаллифи. «Ўн беш уй», «Коммунистка Раушан», «Азамат Азаматович» ва бошқа новелла ҳамда қиссаларида Б. Майлин образларнинг чуқур ҳаққонийлиги ва ишонарлилигига эришган. Б.Майлиннинг насрий асарларини М.Ауезов совет ҳокимиятини тузишнинг дастлабки йилларидан бошлаб 30-йилларнинг ўрталаригача бўлган қозоқ халқи ҳаётининг бадиий хроникаси деб атади. Шу даврда «Социалистік Қазақстан», «Қазақ әдебиеті» газеталари муҳаррири бўлиб ишлайди. 1937 йилда Б. Майлин ҳибсга олинади ва отиб ташланади, 1957 йилда оқланади.

Сакен Сейфуллин (1894—1938) Қозоғистонда янги жамоатчилик алоқаларининг муваффақиятлари ва қийинчиликлари ҳақидаги бадиий қиёфани ўз қалами билан яратганлар орасида биринчиларидан бўлди. Замонавий қозоқ адабиётининг асосчиси, шоир ва ёзувчи, давлат арбоби, коммунист, Қозоғистон Ёзувчилар уюшмасининг асосчиси. С.Сейфуллиннинг энг юксак ижодий ютуқлари қозоқ халқининг ҳаёти ҳақида кенгроқ тасаввур ҳосил қиладиган ёрқин, очиқ ёзилган «Кўкшетау», «Альбатрос», «Қизил от» поэмалари, «Айриликдаги оққушлар», «Яраланган сайга» лирик миниатюраларидир.

Шеърият, драма, танқид ва таржима каби бадиий жанрларида йигирмадан зиёд китоб ёзган **Илёс Жансугуров (1894—1938)** 1927—1937 йилларда ўзидан кейин бой адабий мерос қолдирди. У назм, наср, драматургия, танқид, таржима сингари жанрларда йигирмадан ортиқ китоб ёзди. И. Жансугуровнинг ижодий қобилияти кўп қиррали. Унинг лирик асарлари — «Дала», «Куй», «Куйчи», «Қулагер» поэмалари ва «Жолдастар» романи, «Кек» («Қасос»), «Турксиб», «Маҳамбет» пьесалари — қозоқ адабиётининг олтин фондини тўлдирган боқий асарлардир.

1922 йилда қозоқ сўз санъатининг атоқли вакилларидан бири **Сабит Мукановнинг (1900—1973)** шеър ва поэмалари, мақола ва ҳикояларининг илк тўпламлари пайдо бўлди. 1926—1927 йилларда у «Кеча ва бугунги ишчи», «Акбопе сири» ва бошқалар каби асарлар ёзди.

Ғабит Мусрепов (1902—1985) 1027 йилда «Тўлғонган тўлқинлар» қиссасини нашр қилдирди. Ғ.Мусреповнинг асарлари нафақат воқеалар тасвири ва ёзувчини тўлқинлантирган фикрлари, балки қозоқ халқининг ўтмишдаги ҳақиқий қиёфалари, уларнинг инсонпарварлик ғоялари ва одамлар тақдирининг ҳаққоний

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ифодаларидир. Ғ.Мусреповнинг адабий мероси замонавий қозоқ адабиётининг ғуруридир. 1927 йилда **Ғабиден Мустафиннинг (1902—1985)** илк ҳикояси» Сарсен ва Бокаш» дунё юзини кўрди. Унинг барча асарлари байналмилаллик ва ватанпарварлик, меҳнатга муҳаббат ғоялари билан суғорилгандир. Улар улкан тарбиявий ва эстетик аҳамияти эга.

Буни ўйлаб кўринг! XX асрнинг 20–30-йилларидаги совет мафкураси Қозоғистонда адабиёти ва санъатига қандай таъсир қилди?

Шундай қилиб, совет ҳокимиятининг дастлабки ўн йиллигида қозоқларнинг адабий меросида инқилобгача бўлган миллий ижодий зиёлилар вакиллари: «алашчилар» авлодини ташкил қилган **Ш.Қудайбердиев, Ж. Аймауитов, М. Дўлатов, М.Жумабаевлар** катта ўрин тутдилар. Шунингдек, шаклига кўра миллий, мазмунига кўра энди социалистик бўлган қозоқ адабиётининг шаклланишига **И.Жансугуров, Б.Майлин, С.Муқанов, Ғ.Мусрепов, Ғ.Мустафин** ва бошқалар ҳисса қўшдилар.

Социалистик реализм. 1925 йилда Совет маданий сиёсатининг умумий йўналиши ўзининг аниқ шаклларига эга бўлди ва якуний мақсади «миллионлаб меҳнаткашларга тушунарли ва яқин бўлган санъатни» яратиш истагида намоён бўлди.

Ёзувчиларнинг 1 Съездида санъатга бўлган талаблар шакллантирилган бўлиб, улар қуйидаги хусусиятларга эга бўлди:

— *мафкуравийлик, фаоллик;*

— *ҳаққонийлик*;

— *халқчиллик.*

Бадиий фаолиятнинг энг муҳим мезонларининг асоси - инсонпарварлик тамойили:

— халққа, партияга, Сталинга муҳаббат;

— ватан душманларига нафрат сингдирилди. Бундай инсонпарварлик «социалистик гуманизм» деб номланган.

Адабиёт одамларнинг руҳини кўтариши, «бахтли ҳаётни» кутиш муҳитини яратиши керак эди. Социалистик реализмнинг адабиёт ва санъатдаги асосий моҳияти — *ижобий, некбинлик нуқтаи назари, яратувчиликка йўналтирилганлиги, совет тузумининг қадриятларини тасдиқлаши, давлат мафкураси ва ахлоқи ғалабасининг муқаррарлигида шаклланади.*

Ёзувчилар, рассомлар ва мусиқачиларнинг қурилиш объектларига, республикаларга жамоавий сафарлари маданиятнинг янгича услубига айланди, бу шоир, бастакор ёки рассомнинг шахсий ижодига «кампания» хусусиятини берди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шундай қилиб, 1932 дан 1934 йилгача вақтда тоталитар маданият йўналиши томон ҳал қилувчи ўзгаришлар даври бўлди:

1. Санъатни бошқариш ва унинг устидан назорат ўрнатиш аппарати яратилди. 2. Тоталитар санъатнинг социалистик реализм ақидаси — якуний таърифига эга бўлди. 3. Расмий ақидадан фарқли бўлган барча бадиий услублар, шакллар ва йўналишларни йўқ қилиш учун уруш эълон қилинди. Бошқача айтганда, бадиий ҳаётга учта ўзига хос фавқулодда ҳодиса тоталитаризмнинг асосий хусусиятлари сифатида киритилди ва тўлиғича аниқланди: *ташкилот, мафкура ва террор.*

Соваллларга жавоб беринг.

1. Ўйлаб кўринг, нима учун XX асрнинг 20-30-йилларида қозоқ адабиёти вакиллари қатағонга учради? Маданиятнинг умумий назорати оқибатини аниқланг.
2. XX асрнинг 20-30-йилларидаги қозоқ адабиёти вакилларидан бирининг фаолияти ҳақида маъруза тайёрланг.
3. *Социалистик реализм* нимани англатди?
4. Совет санъатининг тарғибот воситасига айлангани ҳақида нима деб ўйлайсиз?

Топшириқлар.

1. Жадвал билан ишлаш. Жадвални дафтаринизга тўлдиринг.

Ёзувчилар	Асарлари		Асосий мавзулари

2. Тадқиқот саволи: қозоқ адабиётида социалистик реализм қандай акс этди? Мисоллар келтиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XX АСРНИНГ 20–30-ЙИЛЛАРИДА ҚОЗОҒИСТОН САНЪАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

49-§. XX асрнинг 20–30-йилларида Совет Қозоғистонининг санъати

Бугун дарсда:

- Қозоғистонда мусиқа, театр ва тасвирий санъатининг ривожланиши қандай борганлигини аниқлаймиз;
- Биз истеъдодли қозоқ бастакорлари ва рассомларининг фаолияти ҳақида билиб оламиз;
- Совет маданияти мафкураси моҳиятини аниқлаймиз;
- Қозоқ халқини дунё миқёсида танитган А.Кашаубаева Х.Мунайтпасовнинг ўрнини баҳолаймиз.

Таянч сўзлар:

- санъат
- мусиқа
- театр
- кино
- ижодий

Санъат: мусиқа, театр, кино. XX асрнинг 20-йилларида Қозоғистоннинг мусиқий ижоди дунёга илк бор маълум бўлди. Машҳур дўмбирачи **Амре Кашаубаев** 1925 йилда Германияда ва 1927 йилда Парижда ўз чиқишлари билан тингловчиларини ҳайратга солди.

Х. Мунайтпасов — французча кураш бўйича жаҳон чемпиони унвонини қўлга киритган биринчи қозоқ ва цирк артисти. Классик кураш бўйича жаҳон чемпионатларида бир неча маротаба ғалаба қозонган.

Бу йиллар давомида аёллар ҳам мусиқий ижод билан шуғуллана бошладилар ва истеъдодли аёл бастакорлари пайдо бўлди. Улардан биринчиси - *Дина Нурпеисова*. Халқ қўшиқларининг ажойиб ижрочиси Майра Шамсутдинова «Қозоқ булбули» деб аталди. Рус қизи Мария Репнинанинг «Дударай» қўшиғи қозоқ халқи орасида шу кунгача яшаб келяпти.

Таниқли этнограф-олим А. Затаевич кўп йиллар давомида қозоқ мусиқа санъатининг асарларини тўплаш ва тартибга солиш билан шуғулланди.

1925 йилда «Қозоқ халқининг 1000 та қўшиғи» тўплами, 1931 йилда «Қозоқ халқининг 500 та қўшиқ ва куйлари» тўпламлари чоп этилди. Бастакорнинг синчковлик билан олиб борган ишларини муносиб баҳолаб, 1932 йилда Қозоғистон халқ артисти унвони берилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қизилўрда шаҳридаги биринчи қозоқ театри, ҳозирги кунда Н.Бекежанов номидаги Қизилўрда вилоят мусиқали драма театридир

1934 йилда ***Қозоғистон Давлат опера ва балет мусиқали театри*** очилди, унда «Қиз Жибек» операси намойиш этилди, операга мусиқани Э. Брусиловский, либреттони эса Ғ.Мусрепов ёзди. 1937 йилдан буён театр «А. Қўнанбаев номидаги опера ва балет театри» деб аталиб келинади. 1934 йилда ***Курмангази номидаги Қозоғистон давлат оркестри*** (*раҳбар Ахмет Жубанов*) ташкил қилинди. 1935 йилдан бошлаб мумтоз мусиқа биринчи марта Қозоқ симфоник оркестри томонидан ижро этилди.

Биринчи қозоқ театри 1926 йилда Қизил-Ўрда шаҳрида ташкил этилган. Театр труппаси 5-6 кишидан ташкил топган, режиссёр, саҳналаштирувчи ва актёрлардан бири — Жумат Шанин эди. Театр мавсумини 80 йилдан ортиқ вақт давомида очиб келаётган биринчи пьеса «Енлик-Кебек» эди. 1937 йилда Қозоқ драма театри академик унвонига сазовор бўлди.

Кинонинг ташкил топиши қийин шароитларда кечди. Жиҳозлар, кинотехник мутахассислар ва бошқалар етишмасди. 30-йилларда республикада биринчи киностудия «Қозоқфилм» ишга туширилди ва 1938 йилда «Ленфилм» киностудиясининг кўмагида биринчи овозли ***«Амангелди» фильми чиқди.***

Тасвирий санъат ва унинг намояндалари. Республикада биринчи қозоқ рассомлари пайдо бўлди: ***А. Исмаилов, ака-ука Қожиқовлар, А. Шекбеков, З. Назиров*** ва бошқалар. 30-йилларда истеъдодли рассом ***Ў. Тансиқбаев*** Қозоғистон мавзуларида ишлади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

У «Кўчманчилар манзилида», «Она қишлоқда», «Тонг», суратларини чизди, Жамбул тўғрисида расмлар туркумини ва композицияларни яратди. Биринчи қозоқ рассоми, Пётр Хлудовнинг шогирди — ***Абилхан Қастеевнинг ижоди*** янги босқичга кўтарилди. 1934 йилда у Москвага жўнатилди, у ерда рангтасвир санъатини ўрганиб, рус реализмининг анъаналарини ўрганиб чиқди. «Муллалар солиқ йиғмоқда», «Қурғоқчилик вақтидаги намоз», «Қари бойнинг совчилиги», «Амангелди портрети», «Амангелдининг ҳужуми» ва бошқа асарлар тўплами, ажойиб пейзажларнинг бутун тўпламини яратди.

Маданият соҳасида совет мафкураси. Янги социалистик жамият қуриш ғоясини эълон қилиш, совет халқининг ёрқин коммунистик келажагига ишонч расмий мафкурага айланди. Мамлакатда пролетариат диктатураси ҳукмронлик қилар эди, бу тоталитаризм ва «барча халқлар етакчиси» И.В.Сталин шахсига сиғиниш эди.

Тоталитар режимнинг асосий хусусиятлари:

- барча учун мажбурий, расмий мафкуранинг мавжудлиги;
- ягона ҳукмрон партия — КПССнинг мавжудлиги;
- маълумотларга тўлиқ монополия («Правда» газетаси);
- кенг кўламли полиция назорати тизими (ВЧК, ОГПУ, НКВД, КГБ);
- иқтисоддан санъатгача инсон ҳаётининг барча соҳаларини марказлашган буйруқбозлик усулида бошқариш.

Ижодкор зиёлиларга қарши энг фаол сиёсий қатағонлар бошланди, 30-йилларда у оммавий тус олди. Одатда, зиёлилар вакиллари, расмийларнинг фикрига кўра, тоталитар тузумга бир неча сабаблар билан хавф солган:

1) зиёлилар — жамиятнинг энг саводли ва фаол қисмидир;

2) ижодий, қоидага кўра, мутлақ диктатнинг «таъсирига тушмайдиган»;

3) жамиятда энг обрўли;

4) мамлакатда юз берадиган жараёнларнинг моҳиятини ўз ижодлари орқали тушунтиришлари, жамоатчиликка таъсир қилишлари мумкин ва бошқалар.

Ўйлаб кўринг! Ҳозирда қандай янги ижодий уюшмалар яратилди? Тоталитар тузумнинг қайси хусусиятлари маданиятнинг ривожланишига таъсир кўрсатди? Жавобингизни асосланг.

1937—1938 йилларда қатағон ўзининг энг юқори чўққисига чиқди, ўшанда қозоқ жамоатчилигининг зирваси қозоқ халқи са-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ралари — миллий ижодкор зиёлилар, миллий совет маданиятининг энг яхши намояндалари йўқ қилинди.

Бу қизиқ! Муқан Мунайтпасов Ямагата Муханура деган япон номи остида Маньчжурия учун халқаро мусобақаларда иштирок этди. Хожимуқанни, шунингдек, «Қора Иван» дейишарди, 1912 йилда ҳажга бориб келганидан кейин, исмининг олдига «Ҳожи» сўзи қўшилди, бу ном билан бутун дунёга машҳур бўлди. Инқилобдан олдин Ҳажимуқан Иван Поддубний, Георг Лурих, Иван Заикин каби афсонавий курашчилар билан халқаро майдонда муваффақиятли иштирок этди. Инқилобдан кейин Қозоғистонда совет ҳокимиятини ўрнатишда қатнашди, турли чемпионатлар ташкил қилди. Уруш пайтида, ўз чиқишлари билан армия учун маблағ тўплади ва Амангельди Иманов номидаги самолётни фронтга совға қилди. Аммо ҳаётининг охирида у ёрдамсиз қолиб, ўпка шамоллашидан вафот этди.

Саволларга жавоб беринг.

1. Қозоқ санъатида ҳозир қандай янги жанрлар пайдо бўлди?
2. Қозоғистонда маданиятни ривожлантиришда қандай қийинчиликлар юз берди?
3. Совет мафкураси ва тоталитар тузумнинг ўзига хос хусусиятлари қандай эди?

Топшириқлар.

1. «XX асрнинг 20-30-йиллари санъати: мусиқа, театр, кино» мавзусида қўшимча материаллардан фойдаланган ҳолда буклет, плакатлар тайёрланг.
2. XX асрнинг бошларидаги Қозоғистон рассомларининг асарлари билан танишиб чиқинг. Ушбу расмлар муаллифларини аниқланг. XX асрнинг бошларидаги Қозоғистон рассомлари асарларининг асосий мавзуларини гапириб беринг.

1

2

3

3. Маданият соҳасидаги совет мафкурасининг оқибатларини аниқланг.

Жумлаларни қўшинг.

4. 1. Ўша пайтда рус полвони Иван Поддубний ва қозоқ _____ нинг шуҳрати бутун дунёга машҳур бўлди. 2. Юртдошлари _____ нинг муваффақиятлари билан фахрланишди, уни миллат қаҳрамони деб аташди. 3. 1913-йилда «Қазақ» газетасида унинг тўғрисида _____ деб номланган хабар чоп этилди.

Тадқиқот саволи: қозоқ санъатининг ривожланишидаги янги босқичига нима гувоҳлик беради?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҒИСТОНЛИКЛАРНИНГ УЛУҒ ВАТАН УРУШИДА ИШТИРОКИ

50-§. Улуғ Ватан урушининг бошланиши. Қозоғистондаги ҳарбий қисмларнинг мобилизацияси

Бугун дарсда:

- 1941–1945йиллар. Улуғ Ватанурушининг бошланиши, дунёдаги ва Қозоғистондаги тинч ҳаёт қандай ўзгарганини биламиз;
- Қозоғистондаги мобилизация ва ҳарбий қисмларнинг шаклланиши билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Барбаросса
- режаси
- блицкриг
- расмий рўйхатдан ўтиш
- мобилизация
- ҳарбий қисм
- фронт
- дивизия

Улуғ Ватан урушининг бошланиши. 1940 йили Гитлер Германияси Совет Иттифоқига уруш бошлайдиган «Барбаросса режасига» имзо қўйди. Бу режага кўра Германиянинг Қуролли Кучлари қисқа фурсат ичида Совет Иттифоқини 1941 йилнинг кузида босиб олиш кўзланди.

1941 йили 22 июнда гитлерчилар Германияси ўз аҳдларини бузиб, уруш эълон қилмай туриб, Совет Иттифоқига бостириб кирди.

Фашистлар босиб олган Совет Иттифоқида Остланд (Белоруссия ва Болтиқ бўйи), Украина, Москва (Россия) ва Кавказ, мамлакатининг шарқий қисмида Туркистон ва Волга-Урал (Идел-Урал) рейхкомиссариат ташкил этиш режалари ўйлаштирилди. «Арбайтегемайншафт Туркистон» номли разведка мактаби ташкил этилиб, келажакдаги «Катта Туркистон» харитасининг лойиҳасини тайёрлади. Унга Қозоғистон, Ўрта Осиё, Татарстон, Бошқирдистон, Озарбайжон, Шимолий Кавказ, Қрим, Шингжан, Афғонистоннинг бир қисми киритилди.

Бу муҳим! ФашистларГерманиясининг қўғирчоқ давлаттузиш ғояси иқтисодий ва сиёсий мақсадлардан юзага келди:

– иқтисодий томондан «буюк Герман империяси» учун қудратли хом ашё ва озиқ-овқат базасини тузиш белгиланди:

– сиёсий томондан Кенгаш мамлакатини мустамлакагаайлантириш, унинг халқини эса қулликка солиш.

Шунингдек Қозоғистоннинг марказий, шимолий ва шимолий-шарқ туманлари — Қарағанди, Новосибирск ва Кузнецк «саноат

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

вилоятларининг» таркибига кириши керак эди. Бу ерларда фашистлар Германиясига хизмат қилиш учун украинлар, белоруслар, поляклар, венгерлар ва Шарқий Европанинг бошқа халқларини ҳам жойлаштириш режалаштирилди.

Ўйланг! Нима сабабдануруш йиллари Совет Иттифоқида ёппасига мобилизация қилинди? Фашистлар Германияси нима сабабдан ўзининг режасини «кескин уруш» деб аталди?

1941—1945 йиллари Улуғ Ватан урушига аҳолисининг сони бир оз кўп, сезиларли даражада ривожланган саноат салоҳиятлари ва жуда бой табиий ресурслари бор Қозоғистон Совет Иттифоқининг таркибий қисми сифатида кирди.

Изланинг: Уз ўлкангизда тузилган ҳарбий қисмларнинг уруш йилларидаги жанг майдонида юриб ўтган йўлларини ўрганинг.

Кўп миллатли мамлакатнинг халқлари Ватанни ҳимоя қилишга отланди. Қозоғистонликлар ҳам Улуғ Ватан урушининг дастлабки кунидан бошлаб Қора денгиздан Болтиқ денгизигача чўзилган барча жанг майдониларда гитлер босқинчиларига қарши жангларда қатнашдилар. Совет Иттифоқи томонидан урушнинг ҳақиқий халқ сифатини олиши одам ресурсларини, ишлаб чиқариш ва табиий кучларини душманга қарши зудлик билан ва тўлиқ сафарбарлик ечими омилларидан бирига айланди.

Қозоғистондаги мобилизация ва ҳарбий қисмларнинг тузилиши. Совет Иттифоқи армияси қаторида барча республиканинг вакиллари елкама-елка душман билан жанг қилди. Уруш ҳаракати бизнинг

Фронтга отланиш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҳудудимизда бўлмаса ҳам, 1366 минг одам, шу вақтдаги Қозоғистон халқи 18-50 ёшдагиларнинг 70 фоизи қатнашди. Бундан ташқари, меҳнат армияси билан маҳсус қурилиш қисмларига 700 мингдан ортиқ одам мобилизацияланди (ҳарбийга ёки ёппасига қора ишга олиш). Яъни ҳар бир бешинчи қозоғистонликлар жангга ва меҳнат армиясига отланди ёки урушда қатнашди.

Қозоғистонликларнинг кўпчилиги жангдаги армияни тўлдириш учун чақирилди, тахминан учдан бир қисми республикада қурилган қисмлар ва бўлимларга олинди.

Республика офицер кадрлар ва ҳарбий ҳамда флотга резервлар тайёрлашда муносиб ҳисса қўшди. Ҳарбий ўқув жойларига 1941—1945 йиллари 42 мингдан ортиқ ёш қозоғистонликлар юборилди, республика ҳудудида ишлаган 27 ҳарбий ўқиш жойи 16 минг офицер тайёрлаб чиқарди. Умуман мажбурий ўқиш (Всеобуч), спорт ва бошқа жамиятлардан 2 млн-га яқин одам бошланғич тайёгарликдан ўтди. Шимкент шаҳрида жойлашган Чугуев ҳарбий авиажойларда уч марта Совет Иттифоқининг қаҳрамони номига эга бўлган И.Н. Кожедуб ўқиди.

Қозоғистон ҳарбий комиссариатлари чақирган одам ресурсларининг ҳисобидан республикадан ташқари жойларда йирик гуруҳлар шакллантирилди. Хусусан, 1942 йилнинг бошда Чкалов вилоятида ташкил қилинган 196-аскарлар таркибининг 80%-ни қозоқлар ташкил қилди.

Ўзбекистон ҳудудидаги ҳарбий гуруҳларни шакллантириш учун Жанубий Қозоғистон вилоятининг ҳарбий комиссариати кўп одам юборди. Чирчиқда тузилган 69-ўқчи дивизиянинг таркибига Шимкентнинг, Ачисойнинг, Мақтаралнинг, Ариснинг ишчилари ва колхозчилари кирди.

Қозоғистонликларнинг фронтга жалб қилинувчиларнинг юқори кўрсаткичга эгалиги, республиканинг аграр мамлакат бўлишига боғлиқ эди. Ишчилар, инженер-техник хизматчиларнинг ўз ичида қолдирилиши жуда кеч уруш тугагандан сўнг киритилди. 700 минг меҳнат жангчилари, шуларнинг ичида 200 минг катта ёшли қозоқлар, махсус кўчирилганлар ҳамда ҳарбий асирлар биргаликда Урал, Сибирь, Узоқ Шарқдаги мудофаа объектларини қурди.

Саволларга жавоб беринг.

1. Улуғ Ватан уруши қачон бошланди?
2. Немис раҳбарларининг Қозоғистонга алоқадор режаси қандай эди?
3. Қозоғистонда ҳарбий бўлимларни шакллантириш қандай амалга оширилди? Унинг урушдаги роли қандай бўлди?
4. Улуғ Ватан уруши даврида қанча қозоғистонлик фуқаролар ҳарбий қисмларга чақирилди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5. Уруш вақтида Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонини ким уч марта қўлга киритди?
6. Ҳарбий қисмларни ташкил қилиш амалга оширилди?

Тапшириқлар.

1. «Барбаросса» «Ост» режалари тўғрисида гапиринг ҳаритадан фойдаланинг.
2. Жадвалда берилган матриаллардан фойдаланиб, Қозоғистонда миллий ҳарбий тузилмалар бўйича тарихий-минтақавий тадқиқотлар учун материаллардан фойдаланинг.

Қозоғистон миллий тузилмаларининг номи ва тузилган ери	Командирлар ва комиссарлар фамилияси	Тузилмалардаги одам сони	Отлар сони	Автомашиналар сони	Аравалар
100-ўқчи бригадаси. Алмати	Полковник катта лейтенант, сиёсий раҳбар катта сиёсий С.Баишев	3985	841	153	275
101-ўқчи бригадаси. Ақтўбе.	Полковник С.Я.Яковленко, катта лейтенант, сиёсий раҳбар Н.Л.Алиев	3815	683	166	27
96-кав. дивизияси. Ўскемен	Полковник В.Г.Баумштейн, бат. комис. Х.А.Ибрагимов	4100	2368	38	162
105-отлиқ дивизияси. Жамбул	Полковник Г.А.Белоусов, катта лейтенант сиёсий раҳбар К.Сулейменов	4242	4409	37	298
106-отлиқ. дивизияси. Ақмола	Майёр Б.Н.Панков, катта лейтенант сиёсий раҳбар Н.Сеитов	4169	4300	39	287
Барчаси:		20311	12601	433	1294

(**Эслатма.** Бу жадвалда Қозоғистонда тузилган Миллий ҳарбий тузилманинг бир қисмигина берилган. *Белан П.С.* на всех фронтах. Алмати, 1995).

Агрессия (лат. агрессия) — бир ёки бир неча мамлакатларнинг бошқа мамлакатлар ерини босиб олиш ёки жамоат тартибини зўравонлик билан ўзгартиришга қаратилган ҳужумларга қарши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ватан уруши — босқинчилардан озод этиш йўлида бўладиган бутун халқнинг, адолатли, озодлик курашидир.
«Барборосса режаси» — Германия фашистлари Совет Иттифоқига қарши босқинчилик уруш режаларини яширин иш (Фридрих Барборосса — (1123—1190 йй.) «Муқаддас Рим» империясининг императори номидан чиққан).
Фашизм — демократик эркинлик ва тараққийпарвар жамоатчилик ташкилотлари ҳаракатини террорчилик-диктаторлик усули билан босиб-янчиш сиёсати.
Рейх — мамлакат, империя.
Мобилизация — ҳарбий кучларни тинч ҳолатдан тўлиқ ҳарбий ҳолатга ўтказиш; заҳирадаги ҳарбий мажбуриятлиларни уруш пайтида армияга чақириш;мамлакатнинг давлат институтлари ва иқтисодини уруш шароитига мослаштириш; оммавий мобилизация — юртнинг барча эркакларини армияга чақириш.
Оккупация — бир мамлакат ҳудудини бегоналар қуролли куч билан босиб олиши.
Пакт — шартномалар.

51-§. Урушнинг дастлабки давридаги урушларда қозоғистонликлар. Ленинградни ҳимоя қилиш

Бугун дарсда:

- Урушнинг дастлабкидаврида қозоғистонликларнинг жанглардаги иштироки ҳақида;
- Урушнинг дастлабки давридаги Қизил Армиянинг мағлубияти сабаблари ва Ленинградни ҳимоя қилишда қозоғистонлик аскарларнинг жанговар жасоратлари ҳақида билиб оламиз.

Таянч сўзлар:

- флот
- дот
- дзот
- крейсер
- блокада

Урушнинг дастлабки даврида қозоғистонликларнинг жасорати. Совет армиясининг ғарбий чегараси атрофидаги солдат ва офицерлар душман билан жангга биринчи бўлиб киришди.

Шулар орасида минглаб Қозоғистон халқи бор эди. Дастлабки кунлардан бошлаб қозоғистонликлар бутун жанг майдонида ҳақиқий жасорат ва қаҳрамонликнинг баъзи бир мисолларини кўрсатди.

Брест чегара бўлимининг жангчилари таркибида душманга биринчи зарбани А.Мусирепов, В.Лобанов, Г.Абдрахманов, ўқчилар В.Горянов, К.Иманқулов, артиллериячи Г.Жуматов, минометчи В.Фурсов душман билан курашиб, ажойиб жасорат билан кўзга тушди.

Бу муҳим: Фашистлар Германиясига қарши уруш ғалабасининг 20 йиллигига бағишлаб 1965 йили 8 майда Брест қалъасига «Қаҳрамон шаҳар» номи берилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўйланг: Уруш нега «Ватануруши» деб аталди?

Владимир-Волинский остонасида Совет Иттифоқи Қаҳрамони С.Гуденко ўзининг сўнгги ботирлигини кўрсатди, у охирги нафасига қадар қуршовда қолган дот горнизонида раҳбарлик қилди. Мурманск чекка ҳудудларида пулёметчилар Қ.Қайдаров, Г.Оқасов ва К.Темиржанов душманни ичкарига киргизмай, ўзлари жонларини фидо қилишди.

1941 йили 26 июнда Н.Ф.Гастелло ва А.Масловтин икки экипаж (унинг экипажи таркибида Б.Бейсекбаев бўлди) Минск вилоятининг Радошкивичи қишлоғи яқинида душманга бомба ташлаш орқали зарба берди ва зарарланган самолётларни немис танклари консентрланган йўналишга бориб урди. Ўз ҳаётларини ўлимга қўйиш орқали самолёт экипажи душманга қараганда анча катта зарар етказган. Н.Ф.Гастеллога вафот этгандан кейин Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. 1951 йили у дафн этилган жойдан бошқа экипажнинг қолдиқлари топилди. Фақат, 1990 йилларнинг охирида тарихий ҳақиқат қайта тикланди. Қаҳрамонлик кўрсатган А.Масловнинг экипажи эканлиги айтилди. Экипаж таркибидаги Б.Бейсекбаевга 1998 йили Россия Қаҳрамони билан бир вақтнинг ўзида «Халқ қаҳрамони» унвони берилди.

Б.Бейсекбаев

Ленинград учун бўлган жангда қозоғистонликларнинг жасорати. Ленинград учун жанг Улуғ Ватан уруши йилларида 1941 йил 10 июлдан 1944 йилнинг 10 августигача чўзилди. Совет қуролли кучларнинг асосий мақсади Ленинградга (ҳозирги Санкт-Петербург) намис-фашист ва фин аскарларининг кучларини ўтказмай, зарба бериш бўлди. Уч йилдан ортиқ (900 кун, 900 тун) вақтга чўзилган Ленинград учун жанг элни бутун Шимоли-Ғарбий қисмини эгаллади. Қозоғистонликлар ҳам Ленинградни тик туриб ҳимоя қилди. 1941 йил сентябрнинг оғир кунларида қозоқ халқининг оқини Жамбул ленинградликларга атаб «Ленинградликлар-болаларим менинг!» номли шеърини ёзиб, унда кўп миллатли мамлакатимиз барча меҳнаткашларининг ўй-фикри, ҳиссиёти ва ташвишини ифодалади. Шоирнинг шеъри дўстликнинг ҳақиқий мадҳиясига айланди.

Ж.Жабаев

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1941 йил 9 сентябридан бошлаб Ақмола 310-ўқчилар дивизияси, Ақтобе 312 ўқчи дивизияси, кейинроқ Петропавл 314 ўқчи дивизияси ҳимоя деворини қуриб, қуршовни ёриб чиқишда фаол иштирок этди. Кейин Москвадаги 312 ўқчи дивизияси хавфли вазият бўлган жойга жўнатилди.

Бу муҳим: Германия фашистларигақарши урушнинг 20 йиллиги муносабати билан 1965 йили 8 майда Ленинградга «Қаҳрамон шаҳар» номи берилди.

Қозоғистонлик жангчилар Ленинградни озод қилишга, шаҳарни «Катта ер» билан боғлашни таъминлаш, «Ҳаёт йўли» солишга қатнашди. Душман қўшини билан тинимсиз жанг олиб бориб, қозоқ жангчилари уларнинг аскарлари ва техникасини оғир мағлубиятга учратдилар. Ленинград учун жанглардаги оғир кунларда **Султан Баймағамбетов** дзот амбразурасини кўкраги билан ёпиб, ҳужум бошлаган армиясига йўл очди. Ушбу ўчмас қаҳрамонлиги учун унга вафотиданг сўнг Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди.

Бажаринг: Ҳарбий бинолар дот ва дзот макетларини ясанг.

Болтиқ флотидаги қозоғистонлик кировчи-денгизчилар душманларга қарши урушларда усталик билан жангга киришган. Болтиқ ҳарбий-денгиз флотининг қўмондони адмирал В.Ф.Трибуц 1943 йилги апрель ойида қозоқ халқига ёзган хатида бундай деб кўрсатди: «*Қозоқ халқининг* ўғиллари Ватан учун жанг қилаётган жангчиларнинг олдинги сафида бўлишди. Барча Болтиқ бўйи Ленинградни денгиз бўйида ҳимоя қилиб, шафқатсиз жангдан уни ҳимоя қилишди. Қизил байроқли «Киров» крейсерининг ўзида 156 та қозоғистонлик бор эди. Замбараклар ва зенит ўқ отиш қуроллари билан отда саф тортишиб кировчилар Ленинграднинг жануби ва шимолидаги дотлар ва дзотларни йўқ қилиб, қаҳрамон-шаҳарнинг осмонини душман авиациясидан ҳимоя қилди. Улардан кўпчилиги жасорати ва қаҳрамонлиги учун юқори давлат мукофоти — Совет Иттифоқи орденлари ва медалларини олди.

Ўйланг: Нима учун Ленинград мудофаасидафлотасосий ҳимоячи эди?

Невадаги шаҳарнинг атрофини бўгаб олиш учун жанглар-да, тўсиқни бузиш йўлидаги урушларда жангчиларнинг жанг ҳаракатларига ўқчилар ротасининг бўлим бошлиғи Жақантай Қойбағаров раҳбарлик қилди. «Унинг бўлимчаси, — дейилади Волхов фронтининг 2-илмаларнинг армияси комсомол ташкилоти-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

нинг ишлари тўғрисидаги ҳисобатда, — тез олдинга ҳаракатланиб, душманнинг тўсиқлари биринчи бўлиб ўтиб, азотни қуршаб олиб йўқ қилиб юборди».

Изланинг: Қамалдақолган Ленинград шаҳрининг аҳволи ҳақида кичик эссеёзинг.

Бу қизиқ! Қозоғистонлик ҳарбий тузилмаларнинг учдан бири Ленинград остонасида жанг қилишди. Свирдаги жанги даврида дивизия полкларида мерганлар кўпайди. Унинг ташаббускори Жанубий Қозоғистон вилоятининг Степан Разин номидаги колхознинг темирчи-устаси Г.П.Зубков эди.1942 йилнинг 19 январида жамоа таркибида 167 мерган отувчилар бўлди, улар душманнинг 1266 солдатлари ва офицерларини йўқ қилди. Мерганлар Свирда жанг қилган таркибида, Ленинград аскарлари ва бошқа фронтларда мерганлар деярли бир вақтнинг ўзида шакллана бошлади. Қозоғистонлик мерганларнинг орасида 172 фашистни йўқ қилган аскар оддий аскар Дуйсенбай Шинибековнинг номи маълум бўлди.

Ленинградни қамалдан озод қилиш ва босқинчилардан РСФСРнинг шимоли-ғарбий ҳудудини тозалашда қозоғистонлик кўплаб жангчилар ҳақиқий қаҳрамонона ишлар қилди. Шуларнинг қаторида 1943 йили октябрда Невелнинг шимолини қутқариш даврида душман томонидан ўлдирилган пулемётчи М.Маметова ва Новосоколники туманининг Казачиха қишлоғи остонасида, 1944 йил 14 январда жангда ҳалок бўлган мерган А. Молдағулова бор.

М.Маметова

Маншук Маметова (1922—1943 йй.) — Ўрал вилоятининг, Орда қишлоғида дунёга келди. Улуғ Ватан Уруши бошланганда Алмати медицина олийгоҳида ўқиб юрди. 1942 йили августда у ўз хоҳиши билан фронтга кетди.

Катта сержант, пулеметчи Маншук урушларда ўзининг мерганлиги ва қатъий жасурлиги билан кўзга кўринди. Туғишганларига ёзган хатида у: “Биламан, мен ҳали ҳарбий санъатнинг билимдони эмасман. Бироқ одам Ватанга бўлган муҳаббатини исботлайдиган ерда эканимдан розиман. Мен буни исботлайман”, — деб ёзади. Псков вилоятининг Невель шаҳри учун бўлган ҳал қилувчи аҳамиятга эга урушда Маншук охирги нафаси тугагунча пулемётдан ўқ отиб,

А.Молдағулова

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қаҳрамонларча ҳалок бўлди. 1944 йили Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлди.

Алия Молдағулова (1925—1944 йй.) — 1925 йилнинг 25 октябрида дунёга келди. Алия 8 ёшга тўлганда, онаси вафот этди. У оғаси Аубакир Молдағуловнинг оиласи билан Алматида яшайди. 1935 йилда оғаси Аубакир ҳарбий-транспорт академиясига киради. Молдағуловлар оиласи Алия билан бирга Москвага кўчади. Бир неча йилдан сўнг академия ўзгариб, Ленинградга кўчади. Оилавий шароитига боғлиқ тоғаси 14 яшар Алияни №46 болалар уйига топширди. У Ленинградда жойлашган № 9 мактабда ўқиди, ҳозир бу № 140 мактаб. 1942 йил кузда ўз ихтиёри билан урушга боришни илтимос қилиб, ўқчилар мактабига юборилди. 1943 йилнинг июлида Алия Ленинград фронтидаги 54-ўқчилар бригадасига юборилди. 1944 йилнинг 14 январида қозоқ халқининг жасур қизи Казачиха қишлоғининг ғарбида қаҳрамонларча вафот этди. Совет Иттифоқи Олий Кенгашининг фармони билан 1944 йилнинг 4 июнида кўрсатган қаҳрамонлиги учун ефрейтор Алия Нурмухаммедқизи Молдағулова Совет Иттифоқи Қаҳрамони билан тақдирланган.

Саволларга жавоб беринг.

1. Совет Армиясининг урушнинг бошидаги мағлубияти ва хатоларига қандай сабаблар бўлди?
2. Брест чегара отряди таркибидаги қозоғистонликларни атанглар.
3. Ленинград учун бўлган жанг қанча вақтга чўзилди?
4. Ленинград учун бўлган жанглардаги қозоғистонлик дивизияларни атанг.
5. Сизнинг фикрингизча, Ленинградга нима сабабдан “Қаҳрамон шаҳар” номи берилди? Яна қайси “қаҳрамон шаҳарларни” биласиз?
6. Қайси шаҳарларнинг ҳимояси тез зарба бериш режасига тўсқинлик қилди?
7. Ленинград ҳимоясида қатнашган қозоғистонликлар ҳақида тақдимот тайёрланг.
8. А.Молдағулова фронтда ким бўлиб жанг қилди?

«Улуғ Ватан уруши йилларидаги асосий операциялари» номли жадвални тўлдиришни бошланг.

Йили	Жанг	Жангларнинг натижаси ва аҳамияти

Дот — узоқ муддатга бағишланиб тайёрланган отиш нуқтаси

Дзот — ерни қазиб, ёғоч билан ёпилган анча узоқ вақтга тайёрланган отиш нуқтаси

Таран — душманнинг самолёти ёки танкини ўзининг самолёти ёки танки билан уриб йўқ қилиш

Қамал — ташқи алоқаларни куч билан узиш ва ўраб олиш ўзининг талабларини бажаришга мажбурлаш.

«Ҳаёт йўли» — Ленинград қамали даврида Ладога кўлининг устига йўл солинган. Керакли қуроллар ва озиқ-овқат ва ҳоказо ташилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

52–53-§. Улуг Ватан Уруши йилларида қозоғистонликларнинг қаҳрамонликлари

Бугун дарсда:

- Фашистбосқинчиларининг Москва шаҳрини босиб олиш йўналишидаги «Тайфун» операциясининг бориши ва натижаларини кўриб чиқамиз;
- Қозоғистонликларнинг Сталинградҳимоясидаги қаҳрамонликлари ҳақида билиб оламиз.

Таянч сўзлар:

- «Тайфун»операцияси
- Ўқчилар дивизияси
- Гвардиячи дивизияси
- Сталининград фронти
- Гурьев мудофаа комитети

Қозоғистонликларнинг Москва учун жанглардаги қаҳрамонликлари. (1941 йил 30 сентябрдан 1942 йил 20 апрелгача) Улуғ Ватан Урушининг дастлабки кунлариданоқ Совет жангчилари сафида бўлган минглаб қозоғистонликлар барча фронтларда фашист — босқинчиларига қарши мардонавор жанг олиб борди. 1941 йилнинг куз ойларида душман Болтиқ бўйлари, Белоруссия, Молдавия, Украина ва Россиянинг катта бир қисмини босиб олишга мувоффақ бўлиб, Ленинград ва Қримни қамалга олди. Москвани босиб олиш ва қишгача урушни тугатиш мақсадидаги «Тайфун» операцияси тайёргарлик ниҳоясига етаётган эди.

Москва остоналаридаги жангда генерал-майор Панфилов қўмондонлигидаги 316-ўқчи дивизияси мардонавор жанг қилди. Жангчилари душман танкларини қаҳрамонларча қириб ташлади. «28 панфиловчи қаҳрамонлар»нинг ўчмас номи, шу билан бирга Дубосеково разъезди остоналарида жанг қилган 1075-ўқчилар полкининг танк қирувчилари душманни ва унинг 18 та жанговар машинасини Шарқ томонга ўтказмай кўрсатган қаҳрамонликлари бутун дунёга машҳур бўлди. 18 ноябрда дивизия қўмондони жасоратли генерал Панфилов қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Ўлимидан кейин унга Совет Иттифоқининг Қаҳрамони унвони берилди. Москва остоналарида кўрсатган жасоратини қайд этиб, Ватанимиз 316-ўқчилар девизияси 8-гвардиячи девизия этиб қайта тузилди ва у Қизил Байроқ ордени билан мукофотланди. Жангчиларнинг илтимосига кўра дивизия И.В. Панфилов номи билан аталди.

Ўйлаб кўринг. Москва остонасидаги жангларнинг тарихий аҳамияти қандай? Нима учун ҳарбий бўлимлар гвардиячилар деб аталабошлади?

Бородино қишлоғида немис қисмларининг штабига босиб кириб, 5 немис офицерининг ёстиғини қуритган **Тўлеген Тўхтаровнинг**

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

И.Панфилов фронт даласида

жасорати ва қаҳрамонлиги халқ хотирасида мангу қолди. Ҳалок бўлганидан сўнг унга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди.

Ротанинг сиёсий етакчиси **Малик Ғабдуллин** бошқарган автоматчилар гуруҳи душман танкларини қириб, ўз қисмларини қуршовдан олиб чиқди. Немис-фашистларига қарши жангларда кўрсатган жасорати учун Малик Ғабидуллинга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. Ноябрнинг ўрталарида Серпуховскийнинг Воронина қишлоғи учун олиб борилган жангда 843-ўқчилар полкининг оддий аскари, **Рамазан Амангелдиев** ҳалок бўлди, у халқ қаҳрамони Амангелди Имановнинг ўғли эди.

Сталинград ҳимоясида қозоғистонликларнинг жасорати Сталинград жанги 1942 йил 17 июлдан 1943 йил 2 февралгача давом этган бўлиб, энг йирик жанглардан бири ҳисобланади. Қозоғистон Сталинград (ҳозирги Волгоград) вилояти билан 500 километр масофада, яъни Каспий денгизидан то Александр Гай деган жойларгача чегарадош эди. Шунинг учун Сталинград фронтида бораётган Уруш ҳаракатлари Ғарбий Қозоғистоннинг аҳоли пунктлари, станцияларини қамраб олган эди. 1942 йил кузда СССР Олий Совети Президиумининг фармони билан Каспий ҳудудида ҳарбий ҳолат жорий этилди. **1942 йил 3 сентябрда Гурьев мудофаа комитети** ташкил топди. Бу ҳудудга душман разведка агентлари, диверсион гуруҳлар туширилган. Уларни зарарсизлантириш учун барча ҳудудга қирувчи батальонлар ва аҳоли яшайдиган жойларда шундай батальонларга ёрдам берувчи гуруҳлари ташкил этилди. Маҳаллий ва

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Сталинград кўчаларидаги немис асирлари

аскарий чекистлар бу гуруҳлар ёрдамида, юзлаб душманларга қарши курашишдан бош тортган дезертирларни ушлади.

Ўйлаб кўринг! Сталинградни босиб олиш ҳақидаги Гитлернинг буйруғи қандай шароитларга кўра бажарилмай қолди? Сталинград жангидаги ғалабанинг тарихий аҳамияти нимада?

1942 йил кузда немис-фашист қўмондонлиги буйруғи билан авиация ёрдамида Волга бўйларида жанг олиб бораётган кенгаш ҳарбийларининг фронт ичкарисини ҳаводан туриб мунтазам равишда бомбардимон қила бошлади. Айниқса, Станинград билан боғлаб турувчи Урбах-Астрахань темирйўли тез-тез бомбардимон қилинарди, шунингдек, Ғарбий — Қозоғистонга қарашли Жанибек, Сайхин, Шунгай ҳудудлари зардоб чека бошлади. Натижада, санитар поездларидаги аскарлар, тинч маҳаллий аҳоли ҳалок бўлдилар. Йўқотиш ва зарар кўриш аҳолини эвакуация қилиш ва ёлғон белгилар қўйиш билан озайтирилди. Бу ҳаракатларнинг ҳаммаси темирйўлчилар, фронт авиацияси, зенитчи артиллериячилар саъй-ҳаракатлари билан бартараф қилинди. ГКО **1942 йили 15 сентябрдан** бошлаб бутун ҳудуд бўйлаб ҳарбий ҳолат жорий этди. 1942 йил 16 октябрда эса Сталинград фронтининг Ҳарбий Кенгаши буйруғи бўйича Урал фронт зонасига қўшилди деб эълон қилди, 10 кундан кейин эса СССР халқ комиссарлари кенгашининг махсус буйруғи билан ҳаво мудофааси пункти сонига киритилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Вазифанибажаринг! «Менинг оилам тақдирига Улуғ ВатанУрушининг таъсири» мавзусида эссе ёзинг.

Сталинград жангларида пиёда аскар Абдибай Қурмантаев намуна кўрсатиб ўз қуролдош дўстлари орасида ажралиб турди. Жанубий Қозоғистоннинг Сайрам туманидаги Ворошилов номидаги колхознинг аъзоси эди. Хизмат қилаётган дивизиясида мерганлик ҳаракатининг ташкилотчисига айланди. Қурмантаев хизмат қилаётган взводни румин аскарлари қуршаб олди. Қурмантаев жангчиларни қарши ҳужумга бошлаб, қуршовни ёриб чиқишларига эришди. Жасоратли жангчи Қизил Байроқ ордени билан мукофотланди ва унга кичик лейтенант унвони берилди.

Халқ комиссариати мудофаасининг 1942 йил 28 июлда «Бир қадам ҳам орқага йўл йўқ» мазмундаги №227 сонли буйруғи эълон қилиниб, бутун ҳарбий қисмлар, шу жумладан, қозоғистонлик аскарлар орасида сиёсий ва тарбиявий ишлар қизғин олиб борилди. Унда қўйилган вазифа ва талаблар юзасидан тушунтириш ишлари юргизилди.

Бу жуда муҳим! 1961 йил 10 ноябрда Сталинград номи Волгоград деб ўзгартирилди.

Қўмондонликнинг сиёсий — ташвиқот фаолиятида сиёсий, партия ва комсомол ташкилотларининг жангчилар орасида ва рус бўлмаган бошқа миллат вакилларидан чиққан кичик командирлар ўртасида олиб борилаётган ташвиқот ишлари мустақил бир бўлимга айланди. Қуролли кучлар қаторида рус бўлмаган миллат вакиллари рус тилини яхши билмаганлигини, берилаётган буйруқ ва топшириқларни тўлиқ тушуна олмаганликлари ва ҳеч қандай маълумоти йўқ бўлган катта ёшдаги кишилар орасида алоҳида тушунтириш ишларини олиб бориш зарурати юзасидан ташвиқот бўлимлари юзага келди. Уларнинг бу ҳолат ва шароитларини ҳисобга олмаган командирлар ҳам бўлган. Бундай камчиликларни йўқотиш ва бартараф этиш учун ҳар бир бўлимга минглаб рус бўлмаган коммунистлар жалб этилди. Ҳарбий бўлим ва қисмларда рус тилини ўрганиш ишлари йўлга қўйилди, кўп тилли газеталар чоп этилди, кенгаш аскарининг бош сиёсий бошқармасида расмий материаллар, китоблар, чақириқ плакати, брошюралар, варақа таржималарини тайёрлаш билан шуғулланадиган редакторлик нашриёт гуруҳи ташкил этилди. Кейинчалик бу гуруҳнинг раҳбари этиб Совет Иттифоқининг

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қаҳрамони, панфиловчи майор Малик Ғабдуллин тайинланди. Бу ҳаракатлар ўз натижасини тез орада намоён этди.

Топшириқни бажаринг. Уруш йиллари чақириқ плакатлари юзасидан илмий изланиш ишини ёзинг.

Синельнико шаҳри яқинида ҳалок бўлган 7-гвардиячи кавалерия дивизиясига қарашли 19-гвардиячи кавалерия полкининг пулемётчилар қисмининг командири бўлган **Алғадай** буюк оқин Жамбулнинг ўғли эди. «Павлов уйи» горнизонининг қаҳрамонлиги халқлар дўстлиги рамзини намоён этган. Бу интернационал оиланинг яна бир аъзоси Жанубий Қозоғистондан чиққан қаҳрамон Тўлибой Мирзаев эди. 116-ўқчилар дивизияси 565-ўқчилар полки 7-ротасининг кўпчилигини қозоғистонлик жангчилар ташкил этарди. Улар Сталинград кўчаларининг ҳар бир қаричи учун қаҳрамонона жанг олиб боришди. Уларнинг бу жасорати шу ерда мангу қолди. Сталинград кўчаларидан бирининг номи «Казахская» деб аталади.

Ўйлаб кўринг! Сталиннинг №227 буйруғи олиб борилган уруш ҳаракатларида қандай роль ўйнади? Нима учун Қозоғистон Сталинграджангининг фронт ичкариси деб ҳисобланди?

Сталинград жанги ўчоғида 29- ва Алматининг 98-ўқчи дивизиясининг донғи чиқди. Бир кунда 1943 йил 1 мартда бу икки 72- ва 73-гвардия дивизиясига айланди. 73-дивизиянинг жангчилари Сталинграднинг Киров туманига душманнинг бостириб киришига йўл қўймадилар. Шу билан бутун танкларни ва ўзи юрар бомбардимон қуролларни қайта ишлаш заводининг ишини тўхтатмаслигини таъминлашди. 73-дивизиси жангда кўрсатган жасорати ва матонати учун «Сталинградлик дивизия» ҳурмат белгисини олди.

Топшириқни бажаринг. «Улуғ Ватан уруши йилларида қозоғистонликларнинг жасорати» мавзусида тақдимот тайёрланг.

Сталинград жангларида душман гуруҳини қуршаб, уни йўқ қилишда кўрсатган жасорати учун 4 қозоғистонлик жангчига Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. Отлиқ артиллерия дивизиясининг 61-чи кавдивизияси миномётчиси **К.Спатаев** 1942 йил 26 ноябрда Шарнитов қишлоғида (Сталинграддан жанубда) олиб борилган жангда бир ўзи ёлғиз қолади. Немис танкини сезган жангчи қўлида мина билан душман томонга чопиб бориб, минани танкка улоқтириб, портлатиб юборади ва ўзи ҳам мардларча ҳалок бўлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоғистонлиқ жангчилар гуруҳи (1943 й.)

19-гвардиячи танк полкининг подполковниги **Т.С.Позолотин** 1942 йил 19-22 декабрда душман ичкарисида «Красная заря» совхози ҳудудида Нижнеяблоневск ва Хлебинск қишлоқларида қалтис рейд ўтказиб бир неча минг немис босқинчиларини қириб ташлайди ва 500 та душманни қўлга асир этиб туширади. 29-дивизиянинг 129-ўқчи полкининг разведка командири лейтенант **Г.Г.Рамаев** 1943 йил 19 январда Песчанка қишлоғида жангчилари билан ўнларча душман аскарларининг ёстиғини қуритиб, 60 та фашистни асирликка олди. 10 кундан сўнг Верхняя Ельшанка қишлоғида 4 та замбаракни қўлга киритди. Шу жангда ҳалок бўлди.

Бу муҳим! 1963–1967йилларда Мамаев Курганда шу қаҳрамонона жасоратларга ҳурмат кўрсатилиб Мемориал комплекси очилди, 1982 йилда эса «Сталинграджанги» номли музей панорама очилди.

Жаҳон тарихида энг йирик ва салмоқли ҳарбий жангларда жангчиларнинг жасорати, қўмондонларнинг тезкорлик ва стратегик маҳорати Совет жангчиларининг ғалабасини таъминлади. Сталинград жанггидаги ғалаба Улуғ Ватан Урушида туб бурилиш ясади.

Қўшимча маълумот.

Москва учун олиб борилган мудофаажангларида қозоғистонликлар ҳам иштирок этишди. Булар— полковник Д.А.Коваленко бошчилигидаги 361-ўқчи дивизия, полковник В.Г.Познякнинг 39-курсантлар ўқчи бригадаси, бу Алматида ташкил этилганбригада эди. 1-ранг капитани К.Д.СухиашвилинингКазалинск75-денгиз ўқчи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бригадаси ва Ақтобе 74-денгиз ўқчи бригадаси полковник С.В.Лишенковгақарашли эди. Туланинг Белев шаҳрида олиб борилган жангларда 61-армия Брянск фронти билан бир қаторда полковник М.С.Сушенко бошчилигидаги 387-ўқчи дивизияси ҳам иштирок этган эди.

Бу муҳим! Сталинградфронтига Қозоғистон жуда катта салмоқли ёрдам кўрсатди. Мудофаа қурол – яроғ заводи, рангли металлургия корхоналари, кўмир ва нефть саноатлари бутун куч қувватлари билан меҳнат қилдилар. Ғарбий Қозоғистондаги енгил саноат корхонаси Сталинград фронтига иссиқ кийимлар, чаналар, отнинг эгар – жабдуқларини етказиб турди. ГКО ёрдамида Пешной – Гурьев – Орск ва денгиз порти йўналишида нефть ўтказиш бўйича қурилиш бошлаш ҳақида вазифа ҳал қилинди. Денгиз флоти ишчилари нефть маҳсулотларини ташиш ишларини 6 мартага кўпайтирди.

Саволларга жавоб беринг.

1. Москва остонасидаги жанглар қанча вақтга чўзилди?
2. Алмати 316-дивизиясини ким бошқарди? Москва учун жангларда бу дивизиянинг роли қандай бўлди?
3. Сталинградни босиб олиш Гитлер учун нега аҳамиятли бўлди?
4. "Қаҳрамонликнинг ахлоқий маъноси нимада?" мавзусида мунозара ўтказинг.
5. "Улуғ Ватан уруши йилларидаги асосий уруш операциялари" жадвалини давом эттиринг.

54-§. Қозоғистонлик Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари. Б. Момишўғли — афсонага айланган шахс

Бугун дарсда:

- Биз Совет Иттифоқининг Қаҳрамонлари билан уларнинг қаҳрамонликлари ҳақида ўрганамиз ва номи афсонагаайланган қаҳрамон Бауржан Момишўғлининг ҳарбий маҳорати билан тақдири ҳақида маълумотга эга бўламиз.

Таянч сўзлар:

- авиация
- экипаж
- ҳужумчи
- «Волоколамск томйўли»

Улуғ Ватан Уруши йилларида Ленин ордени билан Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонини фронтда **500га** яқин қозоғистонликлар олди. **142 жангчи** 3 даражали «Шуҳрат» орденига эга бўлди. Фашист-Германиясига қарши урушда 100 мингга яқин қозоғистонликлар мардлиги учун орден ва медаллар тақдирланди. Икки мингдан зиёд қозоғистонликка Япония билан бўлган урушда қатнашганлиги учун,шу билан Квантун армиясини енгиб, япон милитаристларининг қуллигида бўлган халқларни озод этганлиги учун медаль ва орденлар топширилди. **Т. Бигелдинов, С. Луганский, Л. Беда** ва **И. Павлов** Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонини икки марта олди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Т.Бигелдинов

Совет Иттифоқининг Қаҳрамони номига **97 та қозоқ** эга бўлди. Партизан ҳаракатининг қаҳрамони **Қ.Қайсенов,** ҳужумчи дивизиянинг байроғини Рейхстагга ўрнатган катта лейтенант **Р.Қошқарбаев,** учувчи **Х.Доспанова** Улуғ Ватан Урушининг ярим асрлик байрами муносабати билан «Халқ Қаҳрамони» деган юксак номга эга бўлди.

Талғат Бигелдинов (1922—2014) — Ақмўла туманининг Мойбулоқ қишлоғида дунёга келган. Саратов ва Оренбург авиа билим юртидаги ўқишдан кейин 1943 йили Калинин фронтига келди. 1943 йили Харьков яқинидаги ёв аэродромига ҳужум вақтида немис-фашистларининг ҳарбий ҳужумчи самолётларининг ҳужумидан Талғат Жақипбек ўғлининг самолёти уриб туширилди. Самолёт ўқчиси Г.Яковенко билан бирга ерга тушгандан кейин, тунлаб икки ҳафта бўйи фронт чизиғига қараб кетишди.

Фронт чизиғига яқин қолган пайтда Г.Яковенко мина портлашидан вафот этди. Очликдан ҳолсизланган, оёғи ярадор Талғат Иттифоқ пиёда жангчиларига аранг етиб олди. Жанговар топшириқлар билан ҳар учганда учувчининг маҳорати оша борди. Кейин унга муҳим топшириқлар берилди. 1944 йилнинг июнида эскадрилья командири томонидан учувчи-ҳужумчи Т.Бегилдинов 155 марта жанговар топшириқлар билан разведкага чиқиб, душманнинг аэродромига, темирйўл тармоқлари билан ўтиш жойларига ҳужум қилди. **1944 йили 26 октябрда Совет Иттифоқи Қаҳрамони** унвони берилди. Урушнинг тугашига яқин у 305 марта жанговар топшириқларга бориб, ҳаво урушларида немиснинг 7та самолётини уриб тушириб, танклар автомашиналар, юзлаб жангчи ва офицерларни йўқ қилди.

1945 йил 27 июнда Т. Бигелдиновга иккинчи марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. Унинг номи Актобенинг юқори ҳарбий авиация билим юртига берилди.

С.Луганский

Бажаринг: Фронт жангчиси номидан халққа хат ёзиб кўринг.

Алматидан **Сергей Луганский** (1918—1977 й.) — мактабдаги ва аэроклубдаги ўқишидан кейин Оренбург ҳарбий учувчилар мактабини битирди. Иттифоқ — фин уру-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

шида 59та жанговар топшириқ бажарган. 1941 йилнинг октябрь ойидан Жанубий, Степной, Воронеж фронтларида қатнашди. 1943 йил июлгача капитан, эскадрилья командири бўлиб, ўнлаб душман самолётларини қирди.

Бир пайтлари ҳужум кунларида машҳур Курск ёйида «Мессершмитнинг» отишидан ҳужумчи экипажни қутқарди, унинг командири Т.Бигелдинов бўлиб чиқди. 3 август душманнинг уч ҳужумчи самолётини отиб туширган кун Луганский учун унутилмас бўлиб қолди. Уруш кунларида душманнинг ўн саккиз самолётини қирди. **1943 йили 2 сентябрда унга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди.** Қисқа дам олиш вақтида юрти — Қозоғистон мамлакатига келганда, ўзига махсус қурилаётган самолётга халқнинг маблағ йиғаётганлигининг гувоҳи бўлади.

Полкка у қимматбаҳо совға билан қайтди. Йилнинг сўнгида эса Луганский командир бўлган полкка Қозоғистон ёшларининг тўплаган маблағидан 12та янги ЯК-1 самолёти келтирилди.

1944 йил биринчи июлда янги мардликлари учун (Олтин Юлдуз) ордени берилди. 1945 йилнинг март ойигача 417 марта жангавар топшириқлар билан учди, 200 ҳаво жангларида иштирок этиб, душманнинг 37 самолётини шахсан (икки таран билан), олтитасини тўпнинг ичида отиб туширди.

Бажаринг: «Ботирлар майдонда синалади « мавзуида эссе ёзинг.

Бауржан Момишули (1910—1982) 24 декабрда Сирдарё вилояти Авлиё ата уезди, Куйик бўлисининг №3 овулида дунёга келди (ҳозирги Жамбил вилоятининг Жуали тумани). 1928 йилда 7 йиллик мактабни битириб, у ўқитувчи, райижроком котиби ва раис ўринбосари, режалаштириш комитетининг молия бошқармасининг бошлиғи бўлиб хизмат қилди. 1932—1934 йилларда оддий аскар, бир йиллик курсни битирганидан сўнг Термизда отлиқ аскар полкида взвод командири бўлиб хизмат қилди.

Армиядан қайтганидан кейин мамлакат банкининг бош маслаҳатчиси бўлиб ишлади. 1936 йилнинг март ойида аскарликка қайта олинди, энг олдин Узоқ Шарқда, кейин Украинада хизматларни давом эттирди. Танкка қарши батарея взводининг командири, тўлиқ бўлмаган рота командири, полк штабининг бошлиғи ўринбосари бўлди. 1941 йил февралда у ўз

Б.Момишуғли

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

илтимосига кўра Қозоғистонга ўтказилди ва республика ҳарбий комиссариатига ҳарбийларни тайёрлаш бўйича инструктор этиб тайинланди.

Ўйланг! Атоқли қўмондон Б.Момишўғлининг «Жангнинг ғояси-йўқотишларсиз ғалабага эришишдир. Жанг санъати оз йўқотиш билан урушда ғалабага эришиш» деб айтган қанотли сўзларини қандай тушунасиз?

Уруш бошланганда катта лейтенант Б.Момишуғли Алмати яқинидаги янгидан ташкил этилган 316-дивизия 1073-ўқчилар полкининг биринчи ўқчилар батальонининг командири этиб тайинланди.

Бауржан Момишули Эрнесто Че Геваранинг мухлиси эди. "Волоколамск тош йўли" Че ва Фидель Кастронинг севимли китобларидан бири бўлган. 1963 йилда Фидель Кастро билан суҳбат эълон қилинди. "Иккинчи жаҳон урушининг қаҳрамони деб кимни атар эдингиз?" — деган саволга Кастро: «Александр Бекнинг «Волоколамск тош йўли» китобининг қаҳрамони — қозоқ Момишули», — деб жавоб берган. Кўп ўтмай Бауиржан Момишули Кубанинг Мудофаа министри Рауль Кастронинг таклифи билан Куба давлатига боради.

Момишуғли жангчилари билан бир неча марта душман қуршовини ёриб чиқиб, генерал Панфиловнинг олқишига сазавор бўлди. Урушнинг охиригача полковник унвони ва 9-гвардиячи — ўқчилар дивизиясининг командиригача кўтарилди.

Катта лейтенант Б. Момишуғли бошқарган батальон Москва учун жангда 27 марта урушга кириб, уруш тарихида бўлмаган тактик маневрлар ясаб, ҳарбий санъатга янгилик киргизди.

Фронт майдонидаги жангчилар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Изланинг: Б. Момишўғли ёзган асарлари асосида ҳарбий санъатга боғлиқ тадқиқот ёзинг.

1941 йили дивизия командири И. Панфилов ҳаётлигида Бауржан Момишулини Ленин ордени билан тақдирлашни, корпус командири полковник И. Серебряков 1942 йили август ойида Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонини беришни таклиф этган.

Афсуски, бу икки унвон ҳам Б. Момишўғлига буюрмади. Ҳаётлигида ўз баҳосини ололмаган афсонавий шахснинг очилмаган сирлари ҳалиям кўп. Б. Момишўғлини биз фақат дунё юзидаги таниқли йирик қўмондон эмас, балки эли учун курашган жангчи, ҳарбий педагог, билимдон уруш психологи, инсон руҳини чуқур тушунган ёзувчи сифатида билганимиз афзал. Б. Момишўғлининг қаламига мансуб «Қон билан ёзилган китоб», унинг «Ҳарбий психология» асари эса Қозоғистон мамлакатининг гвардиячиларини тарбиялашда баҳосиз ўқув қуроли сифатида ишлатилишини айтиб ўтиш жоиз.

Фақат Элбоши Н. А. Назарбаевнинг ва Қозоғистон ҳарбий комиссари генерал-майор Б. Жармухамедовнинг таклифи бўйичагина бизнинг атоқли жанговар юртдошимизга вафотидан сўнг, **1990 йили 11 декабрда** Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. 2000 йили Б. Момишўғли «Аср одами» деб танилди. Бауржан Момишўғли бошқарган батальоннинг мардлиги ҳақида русларнинг таниқли ёзувчиси А. Бек «Волоколамское шоссе», (қозоқчаси «Арпалис» 1943 й.) повестини ёзди.

Бу қизиқ! Машҳур қўмондон, аскар, ёзувчи, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Бауржан Момишўғлининг тегирмоннинг ўқидай тўғри нишонга тегадиган сўзлари бугунги кунда халқ орасида кенг тарқалган.

Тили учқур, сўзга чечан қаҳрамоннинг қанотли сўзларини ёдлаб олинг.

«Адолат заҳрининг аччиғи икки юзламачилик асалидан завқ олишдан яхшироқдир».

«Кўкракда қўрқув бўлгандан ортиқ қўрқинч йўқ».

«Ҳалоллик– ҳалол иш».

«Ҳақиқатни тан олиш – адолатликишининг иши».

«Номусингни нонга сотма».

«Ким ўз миллатини ҳурмат қилмаса ва у билан ғурурланмаса, у сўзсиз аҳмоқ ва кафангадодир».

«Ўз халқини севиш – бошқалардан нафратмасликдир».

«Урушга халақит берадиган миллий урф-одат йўқ, лекин уруш қилишга кўмак берадиган урф-одат бор. Миллий ғурур миллатдаги- шахс учун муқаддас ва бузилмайдиган қонундир»

«Бирор кишини ишлатишдан кўра ишонтириш жуда ҳам ёқимли».

«Ишончли киши ўз вазифасини онгли ва ижодий тарзда бажаради».

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Н. Абдиров

Қўшимча маълумот.

Нуркен Абдиров (1919—1942 йй.) 1939 йили Қарағанди аэроклубининг учувчилар курсини битирди. Уруш бошланганда Н.Абдиров Оренбург авиация билим юртининг курсанти эди. У фронтга боришга ошиқди. Шунинг учун ҳарбий учувчи-ҳужумчи дастури бўйича жадалўқиш учун Сибирь шаҳарлариданбирига ўқишга боради. Ўқишни тугатгандансўнг 267-авиация дивизиясининг 808 полкига юборилди. 16 марта ҳаво жангида қатнашиб фашистларнинг12 танкини, 4 6 юк автомобилини, шунинг ичида ўқ-дори ортилган 18 машинасини, ёнилғи қуйилган 3 цистернасини, 3 замбарагини йўқ қилиб, ўнлаб немис солдати билан офицерларини ер тишлатди.

1942 йил 19 декабрда қўрқмас учувчи ўқчи дивизиянинг алоқачиси А.Комиссаров билан биргаликда ўзларининг сўнгги 17-парвозини амалга оширди. Ростов вилоятидаги Баковский-Пономаревка станцияси яқинидаги душманга ҳужум қилаётганда унинг самолёти душман томонидан ўққа тутилиб, ёндирилди. Шундан кейин Н.Абдиров А.Комиссаров билан биргаликда ўзларининг сўнгги ҳужумини фашистларнинг бир қанча тўпланиб турган танкларининг устига самолётларини ташлаб, портлатиб, қаҳрамонларча ҳалок бўлдилар. 1943 йил 31 мартда Нуркен Абдировга ўлимидан сўнг Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. Коньки қишлоғида қаҳрамоннинг қабрига гранитдан ҳайкал ўрнатилган. Худди шундай ёдгорлик қаҳрамоннинг Ватанида ва Қарағанди шаҳрида ҳам ўрнатилган.

Н.Абдиров ҳайкали. Қарағанди шаҳри

Ҳар йили Н.Абдиров номидаги соврин учун эркин кураш бўйича мусобақа ўтказилади. Қаҳрамон Н.Абдировнинг мардлиги, ватанпарварлиги ҳақида ёзувчи Г.Якимов «Абадий ҳаётнинг ҳақиқати» номли қиссасида акс эттирилган. Ундан ташқари саҳна асарлари ёзилган.

Саволларга жавоб беринг.

1. Улуғ Ватан Урушида қанча қозоғистонлик Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига эга бўлди?
2. Душманнинг 37 та самолётини отиб туширган қозоғистонлик учувчи ким?
3. Икки марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган қайси учувчига «Ҳурматли темирйўлчи» номи берилган?
4. Жангчиларнинг қайсиниси 2000 йилда «Аср одами» бўлиб танилди? Нега уни афсонавий шахс деб ҳисоблашади?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

55-§. Уруш йилларида қозоғистонликларнинг ҳужумга ўтиш операцияларида ва партизанлар ҳаракатларида иштирок қилиши

Бугун дарсда:

- Қозоғистонликларнинг 1943—1944 йиллардаги ҳужумга ўтиш операцияларидаги иштироки ҳақида;
- партизанлар ва махфий ташкилот аъзоларининг ғалабага эришишда қандай ўрин тутганини билиб оламиз.

Таянч сўзлар:

- цитадель ҳарбий операцияси
- партизан ҳаракатлари
- қаршилик

Қозоғистонликлар 1943—1944 йиллардаги ҳужумкор ҳарбий ҳаракатларда. 1943 йилда Гитлер Курск остонасида кенг кўламли навбатдаги «Цитадель» ҳужум операциясига қўл қўйди. Аввалги жангларда мағлубиятга учраган душман Москвага Курск ёйи орқали ҳужум қилишга астойдил ҳозирланди. Курск жанги Москва ва Сталинградда бўлгани каби бизнинг қўшинларимизнинг мудофаа операциялари билан бошланди. 1943 йил августда Белгород ва Орёл озод этилди. Марказий ва Ғарбий армиянинг ғолиб аскарлари шарафига биринчи марта салют берилди. Минглаб қозоқ вакиллари Украина, Белоруссия, Болтиқ бўйи республикалари ва Молдовани озод қилиш учун жангга киришди. Днепр, Десна, Припять, Ғарбий Двинадан жанг қилиб кечиб ўтишда улар қаҳрамонлик ва жасорат кўрсатдилар. Дарёлардан кечиб ўтилаётганда, 8-ўқчи дивизиянинг 229-ўқчи полки 1-батальонининг 1-ротаси жангчилари катта лейтенант Абу Досмухамбетов бошчилигида қаҳрамонлик кўрсатдилар. 1943 йил 5-октябрь жангида Абу ва унинг украин дўсти капитан И. Баюк биттаям танкни ўтказмасдан дивизиянинг ён томонини беркитиб турдилар. Энг кескин пайтда иккаласи ярадор ҳолда гранаталар билан танклар тагига ўзларини ташладилар. **Абу Досмуҳамбетовга 1943 йил 16 октябрда** вафотидан кейин **Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди.**

Ҳарбий топшириқнин намунали бажарганлиги учун Сталинград мудофааси қаҳрамони, икки Шуҳрат ордени кавалери **И.Айтиковга** Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига **Койгелди Айхадиев** сазовор бўлди. Днепр учун бўлган жангларда қозоқлар ичидан энг ёш Совет Иттифоқи Қаҳрамони 18 ёшли **Жанибек Елеусов** бўлган. **Совет армиясининг Европа ва Шарқдаги озодлик миссияси.** Буюк озодлик юришида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Р.Қошқарбаев

қозоғистонлик жангчилар ҳам фаол иштирок этишди. Шарқий Пруссия ва кейинчалик Польшага берилган Померания туманларини Совет Армиясининг бошқа қўшилмалари ва Польша озодлик қўшини билан 88-, 110- ва 150- ўқчи 209 дивизиялари озод қилишди.

Берлиннинг қулаши бевосита 1945 йилнинг қишида, Москва, Сталинград, Курск остонасида, Украина ва Белоруссияда совет қуролли кучлари томонидан қўлга киритилган тарихий ютуқларнинг мантиқий оқибати бўлди. **1945 йил 16 апрелда** Совет артиллериясининг қудратли ўқ отишлари Иккинчи жаҳон урушидаги энг йирикларидан бири бўлган **Берлин операциясининг** бошланганидан дарак берди.

Сагадат Нурмагамбетов ўз жангчиларини Берлин учун жангга бошлаб борди. Берлинга ҳужумда бизнинг ватандошларимиз Есжанов, Х.Қаудаулов, З. Турарбеков, Х.Кубеков ва бошқа кўплар иштирок этишди. Ёш зобит **Р.Кошкарбаев** дўсти Г. Булатов билан биргаликда, биринчилардан бўлиб рейхстаг деразаларидан бирига қизил Ғалаба байроғини ўрнатдилар, Урал бўйи ёш зобитлари К.Маденов ва Р. Қарамановлар — 1008-ўқчи полки байроғини Берлин шаҳар ҳокимияти томига ўрнатдилар. **Партизанлик ҳаракати қаҳрамонлари: К.Қайсенов, Ж.Саин, А.Шарипов ва бошқалар.** Совет Иттифоқининг барча халқлари фашист босқинчиларига қарши муқаддас урушга кўтарилди. Молдова, Украина, Белоруссия, Болтиқбўйи республикалари, РСФСРнинг бир қатор марказий вилоят ва туманлари вақтинча босиб олинган. Душман эгаллаган ҳудудларда аҳолининг кенг кўлами ва қўллаб-қувватланишига эга бўлган партизанлар ҳаракати бошланди.

Ўйлаб кўринг! Босқинчиларни тор-мор қилишда партизанлар ва яширин ташкилот аъзолари қандай ўрин тутдилар?Қозоғистонликлар партизанлар ҳаракатига ва қаршилик ҳаракатларига қатнашиш орқали қандай ҳисса қўшган?

Уруш йилларида совет партизанларининг умумий сони деярли 1 миллионга етди. Уларнинг орасида кўплаб қозоғистонликлар бор эди. Масалан, мамлакатнинг 60 дан зиёд миллатига мансуб кишилар Украинанинг партизан бирлашмалари ва бўлинмаларида жанг қилдилар. Тўлиқ бўлмаган маълумотларга кўра, Украинанинг халқ қасоскорлари орасида 2 мингдан зиёд қозоқлар жанг қилганлар. Юзлаб қозоғистонликлар жасорат билан белорус партизанлари сафида жанг қилдилар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Рейхстагга тикилган байроқ

РСФСРнинг вақтинчалик босиб олинган ҳудудларидаги партизанлар орасида анчагина қозоғистонликлар ҳам бор эди. Масалан, Ленинград ва Смоленск вилоятларида. 1941 йилнинг ноябрь ойи охирида коммунистларнинг ташаббуси билан Киев вилоятининг Ржишчев туманидаги Македони қишлоғида яширин партизан маркази ташкил этилди. Унинг ташкилотчиларидан бири Павлодар вилоятидаги халқ таълими собиқ инспектори 1941 йилнинг ноябрида душманнинг орқа томонида қолдирилган Қасим Қайсенов эди. К. Қайсенов портлатувчилар командири бўлган. Фақат Ржишчев, Миронов, Переяславль ва Борисполь туманларидаги жангларнинг ўзидаёқ 30 та душман аскарлари ва офицерлари шахсан йўқ қилди. Қасим ва унинг отряди Совет Армияси қисмларининг Днепрни жанг билан кечиб ўтиши ва унинг ўнг қирғоғидаги плацдармни ушлаб туришларида ёрдам берди. Кейинчалик Қ Қайсенов янги отряд ташкил қилди, Ғарбий Украина, Молдова ва Закарпатье ҳудудида босқинчиларга қарши курашни олиб борди. Унинг жанговар хизматлари 1-даражали Ватан уруши ордени, 3-даражали Богдан Хмельницкий ордени ва медаллар билан тақдирланган. Қозоғистон Республикаси Президентининг **1995 йил 23 апрелдаги** Фармонига биноан Ғалабанинг 50 йиллиги арафасида Қ.Қайсеновга Республиканинг энг юксак мукофоти — «Халқ Қаҳармони» унвони Олтин Юлдузни топшириш билан берилди.

Қ.Қайсенов

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Вазифани бажаринг! Дунёнинг сиёсий харитасидан Европада фашистлар зулмидан озод этилган давлатларнитопинг.

Босқинчиларга қарши курашда қизилўрдалик Байдаулетов бир неча бор ажралиб турди. У разведкачи, пулемётчи бўлиб, Сума вилоятидаги босқинчиларга қарши кўплаб жанговар операцияларда иштирок этган. Бошқа қозоғистонликлар ҳам партизан бирлашмаларида қаҳрамонона кураш олиб бордилар: К. Аширбеков, Н.Есентемиров, С. Абишев, Е.Сексенбаев, Н.Алижанов ва бошқалар.

Вазифани бажаринг! «Қозоғистон партизанларининг жасорати» тақдимотини тайёрланг.

Украина партизанлари сафида капитан Хайрутдинов бошчилигидаги партизан отрядининг сиёсий раҳбари бўлган машҳур қозоқ шоири **Жумағали Саин** ҳам бор эди. Витебск вилоятида **Г.Ахмедияров** раҳбарлигида партизан отрядлари кўпгина муваффақиятли жанговар операцияларни ўтказдилар. 1942 йил августдан 1943 йилнинг декабригача унинг отряди 800 нафар немис аскари ва офицерларини йўқ қилди, душманнинг 170 та автомашинасини бузиб, сафдан чиқарди, 25 та душман поездини тирик кучлар ва техникаси билан рельсдан ағдарди.

Душман ортида қийин, лекин катта жанговар йўлни 2-Клетнян бригадаси таркибидаги взвод командири кичик лейтенант **Ади Шарипов** босиб ўтди. Халқ қасоскорлари ҳаракатининг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг кўп миллатли таркибидир.

Бир неча юз нафар қозоғистонликлар хорижий давлатларнинг қаршилик ҳаракатидаги иштироки билан шуҳрат қозондилар. Жанговар ишлари, қўрқмасликлари, ҳарбий ишларни яхши билишлари, ватанпарварлик ҳислари билан улар жанговар ўртоқлари орасида ҳурмат қозондилар. Шундай қилиб, душманнинг орқа томонидаги қаҳрамонона курашда қозоғистонлик партизанлар Ватан ва Европа халқлари олдидаги ўзларининг муқаддас бурчларини бажардилар. Совет партизанларининг жанговар жасоратлари юқори давлат мукофотлари ва «Ватан уруши партизанига» медаллари билан тақдирланди.

Словакияда иккита йирик партизан бригадаларини яратиш учун асос бўлган қозоғистонлик П.А.Величко гуруҳи ҳаракат қилди. Ушбу мамлакатдаги партизан ҳаракатининг ташкилотчилари орасида қозоқ С.О. Тулешевнинг номи жуда машҳур бўлди. Супрунов, Сарсенгалиев ва Акимина Польша партизан ҳаракатлари штабида оперативчи ва радист бўлиб ишлашган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Юзлаб совет ҳарбийлари, шу жумладан, қозоғистонликлар, асирликдан қочиб, Франция, Италия, Бельгия, Югославия, Греция ва бошқа Европа мамлакатлари халқларининг озодлик курашида фаол иштирок этдилар.

Уруш пайтида партизанлар ва яширин ташкилот жангчилари немис қўшинидаги жонли кучлар ва техникага жуда катта зарар етказдилар. СССРнинг вақтинчалик босиб олинган ҳудудида улар бир миллиондан ортиқ вермахтнинг аскарлари ва офицерларини йўқ қилишди, асирга олишди ва ярадор қилишди.

Саволларга жавоб беринг.

1. Улуғ Ватан урушида қачон биринчи марта салют берилди?
2. Шарқий Пруссия, Польша, Шарқий Словакия, Руминия, Венгрия ва Чехия республикаларини озод қилишда қайси Қозоғистон дивизиялари иштирок этди?
3. «Буюк ғалаба» тақдимотини тайёрланг.
4. Партизан ҳаракати шаклланишининг сабабларини аниқланг.
5. Гуруҳларда Қ. Қайсеновнинг «Душман ортида» ва «Партизан йўллари» китобларидан парчалар муҳокама қилинг.

Қўшимча маълумот.

I. ...Латвиянинг шарқий чегараларидан Елгава ва Ауцегача чўзилган 2-Болтиқбўйи фронтининг 3-зарбдор армиясининг жанговар сафида полковник А.Д.Тимошенконинг 391- Алма-ата дивизияси ҳам иштирок этди. Бу йўлнинг бошида Моцково қишлоғида кутилмаган учрашув бўлди. Халоскорларни олтмишдан ортиқроқ 4-6 ёшли болалар ва бир кампир — барча тирик қолган аҳоли кутиб олишди. Уларнинг суҳбатини йиғилиш пунктига кетаётган асирлар колониясининг пайдо бўлиши бўлиб қўйди. Бирдан аскарларданбирининг ёнида маҳбусларга қараб турган олти ёшли Наташа силкиниб йиғлай бошлади. Уни тинчлантиришганидан кейин, улардан бирига ишора қилди ва шундай деди: «Бу кеча бизнинг кулбага ўт қўйди ва мен бувим иккаламизга кичкина ҳаммомни қолдиришини сўраганимда, у бақдаги ҳамма бензинни унга тўқди ва ёқиб юборди».

Нафрат барча жангчиларни қамраб олди ва ҳаммаси нима билан тугашини тасаввур қилиш қийин эди. Бироқ шу пайтда дивизиянинг сиёсий бўлими бошлиғи подполковник Ф.И. Куцепин келиб қолди. У асабийлашишнинг сабаблари тўғрисидаги хабарни эшитиб, асирларни болалар олдида тиз чўкишга буюрди ва шундай деди: «Бизнинг юртимизда қилган ҳар бир ишингиз учун сизни отишнинг ўзи етарли эмас. Лекин биз асирларни отмаймиз. Сизларга фақат бир нарса ўргатилган - ўлдириш ва йўқ қилиш. Энди сиз қетим ва қашшоқ қилган болаларнинг кўзларига қаранг. Сиз йўқ қилган шаҳар ва қишлоқларни тикланг. Эҳтимол, сиз ҳали яна инсон қиёфасига эга бўларсиз ... «.

П.С.Белан, А.Д.Тимошенко, Н.С.Барков. Фронт йўллари. — Алма-Ата

II. Рахимжан Қошқарбаев (1924—1988)— Акмола вилояти Тайтобеқишлоғида туғилган. Онаси у 4 ёшга тўлганида вафот этди. Отаси сохта чақув билан ГУЛАГда ўтирди. Раҳимжан болалар уйида тарбияланади. 7 йиллик мактабни тамомлагач, у Балхаш фабрика-завод билим юртига юборилди. Ўз ҳаёти ҳақида Қошқарбоев «Шиддатли ҳужум» китобида батафсил маълумот беради. 18 ёшида у армияга қўшилди. 1943 йилда у бир гуруҳ аскарлар билан бирга Фрунзе зобитлар мактабига

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

юборилди. 1944 йилда билим юртини кичик лейтенант унвони билан тугатди, ноябрда Кошкарбаев штаби Брест яқинидаги Седла станциясида жойлашган Белоруссия фронтининг 3-ҳаракатдаги қўшинига келиб қўшилди. Рахимжаннинг фронтдаги жангларда қатнашиши даврий матбуот ва бадиий адабиётда яхши тасвирланган. Берлин учун жангда у ва унинг взводи энг олдинги қаторда эди. Охирги сув тўсиғи Шпреега ва Қирол майдонига, «Гиммлернинг уйи»га биринчи бўлиб келган. Бу ерда «Гиммлернинг уйида» лейтенант Қошқарбаев муҳим тарихий аҳамиятга эга ҳарбий буйруқ берилди — Рейхстагга Қизил байроқ ўрнатиш. «Гиммлер уйи» дан Рейхстаггача бўлган масофа фақатгина 360 метрни ташкил этган. Лекин у ҳар томондан отиш мумкин бўлган очиқ майдон эди. Қошқарбаев 7 соат ичида аскарлари билан бу қонли метрларни босиб ўтди. 30 апрель куни соат 18:30 да РейхстаггаҚизил Байроқ ўрнатилди. Бу мардлик тўғрисидаги хабар бутун ҳарбий бўлимларгаетказилди,матбуотдакенг ёритилди. Қошкарбаев Қизил Байроқ, 1-даражали Ватануруши, жанговар Қизил байроқ (Рейхстагустига байроқ ўрнатгани учун) орденлари ва «Берлин ишғол қилингани учун», «Варшаваозод қилиганлиги учун» медалларибилан тақдирланди. Вафотидансўнг 2001 йилда «Халыккахармаҳы» унвони берилди.

III. Партизанлар ҳаракати ...

...немис босқинчилари учун Павел Кочуевский, ундан кейин эса қозоғистонлик Николай Васильевич Зебницкий томонидан бошқарилган Дзержинский номидаги алоҳида вазифа бажарадиган партизан отряди катта хавф эди. Отряд Могилев, Гомель вилоятларида, Черниговшчинада ва Орёл вилоятининг Клетнянский ўрмонларида ҳаракат қиларди. Юзлаб ўлдирилган гитлерчилар, ўнлаб жонли кучлар ва техникаси билан портлатилган эшелонлар, юзлаб етказилган Қизил Армия учун бебаҳо аҳамиятгаэга бўлган разведка маълумотлариунинг жанговар ҳисобидадир. Зебницкий жосусларни ва хоинларни фош қилиш, душман гарнизонларини парчалаш учун жуда кўп ишларни амалга оширди, натижада бир неча юз аскарлар ва полициячилар тўлиқ қуроллари билан партизанлар томонига ўтдилар. Фақатгина 1942 йилнинг май-июнь ойларида Зебницкий бошчилигидаги партизанлар бешта немис эшелонини рельсдан ағдариб юбордилар, 20 дан ортиқ автомашина ва 400 дан ортиқ гитлерчиларни йўқ қилдилар, 13 волост маҳкамасини вайрон қилишди, 22 кўприк портлатилди.Кўрсатилганқаҳрамонлиги, душман ортида махсусвазифаларни бажариш бўйича тезкор гуруҳининг моҳир раҳбарлиги учун Н.В.Зебницкий Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлди.

...Гомель ҳудудидапартизан ҳаракатининг тарихидаёрқин саҳифақозоғистонликлар томонидан ёзилган. Шимолий Қозоғистон вилояти Булаев туманидан В.И.Шаруда — Железняк номидаги партизан бригадасининг командири, Жусуп Наметов — комсомол бўйича бригада комиссари ўринбосари, А. Нурманов, И.Х.Некрасов, В.В. Егоров, С.И. Шчербинин — оддий партизанлар. Душманнинг ортида содир бўлган ҳаракатлар пайтида Шаруда бошчилигидаги партизанлар 17 йирик жангда иштирок этдилар.15 полиция участкаси тор-мор этилди,75тадушман аскарлари ва техникаси билан эшелонлар қияликдан ағдариб юборилди ва 1779 та рельс портлатилди. Жлобин депосида қўпорувчилик йўли билан 52та душман паровози ишдан чиқарилди. 38 та кўприк, 42,4 км алоқа линияси, 138таавтомашина ва 3 та душман танки ёқиб юборилди ёки ишдан чиқарилди.

ЕдигеновН. Қозоғистонликларнинг Улуғ Ватануруши йилларида Белоруссиядапартизан ҳаракатларидагиштироки. – Алма-Ата, «Наука», 1972, 158-163-бетлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

56-§. Улуғ ватан уруши ва Қозоғистон: якун ва натижалар

Бугун дарсда:

- 1941-1945 йиллардаги Улуғ Ватан уруши ҳақидаги натижалари ва якунларини умумлаштирамиз.
- Германия ва Япония билан урушда СССР нинг ғалабаси сабабларини билиб оламиз.
- Қозоғистонлик жангчилар, фронт орқаси меҳнаткашлари, фан ва маданият намояндаларининг ҳиссаларига баҳо берамиз.

Таянч сўзлар:

- Туркистон легиони»
- Квантун армияси
- концлагерь
- антигитлер коалицияси

Уруш натижалари ва сабоқлари. Инсоният тарихида ўн беш мингга яқин кичик ва катта урушлар бўлган. Аммо Иккинчи жаҳон уруши ва унинг ажралмас қисми Совет Иттифоқининг Улуғ Ватан уруши (1941—1945) ўзининг вайроналари ва қурбонларининг кўлами бўйича гитлерга қарши энг шафқатсизи ва даҳшатлиси ҳисобланади.

Бугунги кунда ушбу урушда Қозоғистоннинг йўқотишлари ҳақида турли фикрлар мавжуд. Совет Иттифоқи таркибида бўлган қозоғистонликлар, фронт чизиғи Қозоғистон ҳудудидан ўтмаганига қарамасдан, фашистларга қарши қаҳрамонларча курашган, ўзларининг қаҳрамонликлари билан душман устидан ғалабани яқинлаштирдилар. 1938—1945 йилларда *18 ёшдан 50 ёшгача барча эркакларнинг*, яъни Қозоғистон халқининг 70 фоиздан кўпроғи жанговар армия сафларига сафарбар қилинди. Бу кўрсаткич дунё тажрибасида юқори кўрсаткич ҳисобланади. Ҳатто урушнинг асосий ташкилотчиси бўлган фашистлар Германиясида орасида, жами сафарбарлик билан, фақат 12% и чақирилди. Қозоғистон бўйича бедарак йўқолган, ярадорликдан, касалликдан ва асирликда вафот этган, жангларда ҳалок бўлганлар сони тахминан 601,011 кишини ёки 11,2% ни ташкил этди.

Уруш йилларида бешта ҳарбий бирлашмага «Гвардиячи» шарафли унвони берилди, уларнинг байроғига бир нечта орденлар тақиб қўйилди. Улар орасида 8-гвардиячи Панфилов дивизияси ҳам бор эди. Бу дивизиядан чиққан 28 нафар панфиловчи қаҳрамонлар, аввал батальон, кейинчалик дивизия командири Бауржан Момишули, Малик Габдуллин уруш тарихида абадий қолади.

Республика ташқарисига фронтга чақирилган ёки фронт қисмларига қўшилган қозоғистонликлар ҳам жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Душман орасида қамалда қолган кўплаб қозоғистонликлар партизанлар ҳаракатида фаол иштирок этишди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Алмати шаҳридаги УВУ қаҳрамонлари шуҳрат мемориали

Улар билан бирга аёл партизанлар: Нурганим Байсеитова, Турғаш Жумабаева, Жамал Акадилова жанг қилдилар.

Фашизмга қарши урушни ғолибона якунлаб, Қозоғистон вакиллари **Квантун армияси** билан жанг қилдилар. Узоқ Шарқдаги совет қўшинларининг жанговар йўқотишлар даражаси Германия билан бўлган урушга қараганда анча паст эди. Энг муҳим — сабаблар қўшинларнинг моддий-техник жиҳатдан таъминланганлиги, энг муҳими, Ғарбда урушлар ва операциялар ўтказиш тажрибаси эди. Узоқ Шарқда ҳам урушга биринчи бўлиб чегарачилар ҳам киришишди. Қозоғистонликлар К. Асилбеков, А.А. Курунбаев, ГИ Сухоносенко ва уларнинг жанговар сафдошлари чегара ҳудудида японларнинг постлари ва мудофаа иншоотларини йўқ қилдилар ёки сафдан чиқардилар ва Совет Армияси қисмларига Манчжуриянинг ичкарисига йўл очдилар.

23 кун давом этган ҳақиқатда Японияга қарши Совет Иттифоқининг яшин тезлигидаги урушида иккита қозоғистонлик ҳарбий қисм иштирок этди. Япония билан жангларда Совет Қуролли Кучларининг анъаналари донғини **Актюбинск**да шакллантирилган 74-алоҳида денгиз ўқчи бригадаси негизида ташкил этилган 292-ўқчи дивизиясининг жангчилари таратдилар. Қозоғистон 129-миномётчилар полки Забайкальск қўшини таркибида, сўнгра 1-Узоқ Шарқ фронтида жанг қилдилар. Қозоғистон миномётчилари 2027 жанговар орден ва медаллар, жумладан, 14 та «Кореянинг озод қилинганлиги учун», 234 та — «Япония устидан ғалаба учун» медаллари билан жасорат ва қаҳрамонликлари учун тақдирландилар.

Буни ўйлаб кўринг! Нима учун Совет Иттифоқи Японияга уруш эълон қилди? Нима учун Иккинчи жаҳон уруши инсоният тарихида энг катта фалокат бўлди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Япония устидан қозонилган ғалаба билан **1945 йил 2 сентябрда Иккинчи жаҳон уруши тугади.** Совет Иттифоқи халқи учун бу уруш энг адолатли эди. СССР ўз халқларининг ҳаёт ҳуқуқини, давлат мустақиллигини ва эришган муваффақиятларини ҳимоя қилди. Шу билан бирга қуршовда қолган, ярадор бўлган ва душман томонидан асирга олинганларнинг тақдирини четлаб ўтиш мумкин эмас. Сир емаски, урушнинг дастлабки босқичида минглаб одамлар жанг майдонида вафот этганлар ва мўъжиза билан тирик қолганлар асирликка тушдилар. Баъзи маҳбуслар қочишга ва партизан отрядларига қўшилишга муваффақ бўлишди. Фашист концентрацион лагеридаги ҳаётни таърифлаш қийин. Фашистлар қўмондонлиги раҳбарлари славян бўлмаган халқлардан турли легионларни яратиш ва уларни ўзларининг мамлакатларига қарши курашга йўллашга ҳаракат қилишди. Улардан баъзиларини фашистлар босқинчилиги шароитидаги жойларда партизанларга қарши ишлатиш ниятида эдилар.

Масалан, ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар, татарлар ва Марказий Осиёнинг бошқа халқлари вакилларидан шакллантирилган **Туркистон легиони** (армия) бундай мураккаб ва драматик йўлни босиб ўтди. Баъзи маълумотларга қараганда, айникса, легионерларнинг даъвосига кўра, улар ўз ихтиёри билан хизмат қилмаганлар, маҳбусларни миллий ва диний белгиларига кўра гуруҳлашган ва уларга легион ташкил қилинганини эълон қилишган. Албатта, бу ҳодиса жиддий изланиш ва адолатли баҳо талаб қилади.

Бу легионлардан қочиб қутулган ва Болгария, Югославия, Италия ва Францияда партизан ҳаракатларида иштирок этганлар ҳақида маълумотлар жуда кам. Улар орасида Совет Иттифоқи Қаҳрамони Зиёмат Ҳусанов, партизанлар Бошай Канапиянов, Юсупов ва бошқалар бор эди. Урушдан кейин улар легионлардаги иштироки учун жавобгарликка тортилишди.

Аниқланг! Нима учун фашистларГерманияси Туркистон легионини шакллантира бошлади?

Уруш собиқ Совет Иттифоқининг барча халқлари учун энг оғир фожеали синов бўлди. Мамлакатга гитлерчила Германиясининг яхши созланган ҳарбий-иқтисодий машинаси ёпирилди. Гитлерчилар ўзларининг сиёсатида совет халқларини ажратиб ташлаш, ерларини ва бойлигини эгаллаб олиш ва ўзларини эса учинчи рейхнинг қулига айлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Улар совет халқининг сиёсий, ирқий ва миллий белгиларига кўра кенг кўламда ва шафқатсизларча қириб ташлаш режасини тузишган эди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Буюк Ғалаба одамларнинг умри, қони, манглай тери билан келди. Ғалаба қозонган ва номи чиққан жанчиларнинг, фронт орқаси меҳнаткашларининг қаҳрамонликлари халққа мерос авлодга шиор бўлиб қолаверади.

Уларнинг мангу қаҳрамонликларини авлодлар ёдида сақлашнинг ўта улкан маъноси ва аҳамиятини исботлашнинг ҳожати йўқ. Бугунги ўсиб келаётган авлод, бизлар аждодларимизнинг урушдаги қаҳрамонлик йўлини билишга мажбурмиз.

Вазифани бажаринг! Ўз боболарингиз ёки ҳамюртларингиз орасида урушга қатнашган фахрийлар борми? Бор бўлса, улар тўғрисида маълумотлар тўплаб, тадқиқот иши ёзинг (қачон? қайси фронтда урушга қатнашди? в.б.)

Бугунги кунда Иккинчи жаҳон уруши инсоният тарихида энг катта фалокат бўлганини унутишга ҳаққимиз йўқ. Ушбу урушда 72 давлат иштирок этди. Яъни уруш олови дунё аҳолисининг 80 фоизини ёки 1,7 миллиард одамни қамраб олди, 55 миллиондан ортиқ киши ҳалок бўлди ва 35 миллион киши жароҳатланди. Ҳар куни уруш майдонида 25 мингга яқин одам нобуд бўлди.

Бу муҳим! Уруш йилларида республиканинг ҳар тўртинчи аҳолиси ёки 1 млн 900 минг киши аскарий ва меҳнат майдонига сафарбар қилинди.

Гитлерга қарши коалиция кучларининг ҳаракатлари, биринчи навбатда, Иккинчи жаҳон урушида Совет Иттифоқининг ғалабаси натижасида Гитлер режими тўхтатилди ва Германиянинг сўзсиз таслим бўлиши акти имзоланди. Тез орада япон милитаризми ҳам ағдарилди. Фашизм устидан ғалаба Совет халқи ва Гитлерга қарши коалиция учун умумий ғалабадир, лекин бу ерда айнан Совет Иттифоқи ҳал қилувчи роль ўйнаган эди. Улуғ Ватан урушининг бошиданоқ Қозоғистон, бутун мамлакат каби, Ватанни ҳимоя қилишда фаол иштирок этди.

Совет Иттифоқининг Улуғ Ватан урушидаги ғалабаси ва халқининг муваффақияти бир қатор муҳим омилларга эга: 1) иқтисодий. 30-йиллардаёқ мамлакатнинг саноат салоҳияти мустаҳкамланган эди. Совет Иттифоқи қисқа муддатда ишлаб чиқаришни ҳарбий йўл билан ўзгартиришга муваффақ бўлди. 2) инсоний ва маънавий омил. Совет Иттифоқининг аскарлари оммавий қаҳрамонлик ва бағрикенглик намунасини кўрсатдилар. Инсоний руҳ ва жасорат, Ватанга садоқат урушда ғалаба қозонишнинг асосий таркибий қисми бўлди. 3) омил — Совет Иттифоқи халқларининг бирлиги. 4) омил —

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

СССР томонидан уруш одил, мудофаа хусусиятига эга эди ва халқнинг турмуш қийинчиликларига бардошли эканлиги бўлди. Совет халқининг 1418 кун давомида босиб ўтган ғалаба йўли жуда қимматга тушди. Шунинг учун бизнинг ёрқин келажагимиз учун ўз жонларини фидо қилган, тинчлик осмонини ҳадя қилган шавкатли қаҳрамонларимизни уларнинг фронт орқасида ва фронтда кўрсатган жасоратлардан фахрланиб, унутмаслигимиз шарт.

Қўшимча маълумот.

I. Иккинчи жаҳон уруши қурбонлари

Жадвал

Давлат	Сафарбар қилинганлар (млн. одам)	Урушда ҳалок бўлганлар	Урушда ярадор бўлганлар	Уруш пайтида тинч аҳоли ўртасида ҳалок бўлганлар	Молиявий харажатлар (млрд. доллар)
АҚШ	14.9	292 100	571 822	ҳаммадан оз	350
Буюк Британия	6.2	397 762	475 000	65 000	150
Франция	6.0	210 671	400 000	108 000	100
СССР	25.0	7 500 000	14 012 000	10 000 000-15 000 000	200
Хитой	6-10	500 000	1 700 000	1 000 000	номаълум
Германия	12.5	2 850 000	7 250 000	500 000	300
Италия	4.5	77 000	120 000	40 000-100 000	50
Япония	7.4	1 506 000	500 000	300 000	100
Бошқа иштирок-чилар	20	1 500 000	номаълум	14 000 000-17 000 000	350
Ҳаммаси	105	15 000 000	номаълум	26 000 000-34 000 000	1 600

Қаранг: *Р.Эрнест Дюпюи, Тревер Н. Дюпюи.* Урушларнинг жаҳон тарихи. Харперс ҳарбий тарихи қомуси шарҳлари билан. «Полигон» нашриёти. 4-китоб 1925—1997 йй. АСТ Санкт-Петербург — Москва, 2000. — Б. 497.

II. Урушда Қозоғистондан **5183** аёл иштирок этди. Улар орасида Доспанова Хиуаз ҳам бор эди. **Доспанова Хиуаз Каировна** (1922—2008)— ягона учувчи қозоқ аёли, штурман — ўқ отувчи. Қозоғистон Республикаси Халқ Қаҳрамони. 1922 йил 15 майда Гурьев вилояти Ганюшкино қишлоғида туғилди. 1940-йилда у Уральск 1-мактабини олтин медаль билан битирди, аттестатбилан бирга «Маҳаллий аэро-клубнинг заҳирадаги учувчиси» гувоҳномасини ҳам олди. Кейин Москвага кетди ва

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Х.Доспанова

Жуковский номидаги Ҳарбий — ҳаво академиясига кириш учун ҳужжат топширди. Рад қилинганидан сўнг Биринчи Москва тиббиёт институтига ариза берди, уни имтиҳонсиз қабул қилишди. Бир йилга етмай уруш бошланди. 1941 йилда Марина Раскованинг ташаббуси билан ҳарбий ҳаракатлардаиштирок этиш учун аёллар авиация бўлими тузилди,Доспановани заҳирадагиучувчи сифатидарўйхатга олишди, параллельравишда Жуковский номидаги Ҳарбий-ҳаво академиясининг штурманлик синфидаўқиди. 1942 йилнинг баҳорида битирувчиларга биринчи ҳарбий вазифалар берилди. Шундай қилиб, дунё авиация тарихида биринчи енгил бомбардимончи аёллар полки юзага келди. Хиуаз Доспанова 588-сонли тунги бомбардимончи авиаполкида штурман-ўқ отувчи сифатидарўйхатга олинди.

Полк Қримда, Шимолий Кавказда,Кубандажанг қилди. Украина ва Белоруссия, Польша ва Германия осмонида жанг қилди. Енгил бомбардимончи ПО-2 нинг вазифаси шундан ибора эдики, аввалдан аниқланган душманнинг техникаси тўпланган жойни тунда унча катта бўлмаган баландликдан бомбардимон қилиш керак эди. Ҳаммаси бўлиб Хиуаз уч юздан ошиқ ҳарбий парвозни амалга оширди. Биринчи вазифани у звено командири Екатерина Пискарева билан жуфтликда бажарди. Майндорф станицаси ҳудудида душман тўдасини бомбардимон қилиш топширилди. Штурманнинг вазифасишундан иборат эдики, самолётнинишонга олиб бориш учун аввал ёритувчи бомбани ташлаши керак эди, кейин — нишонни йўқ қилиш учун бомбаларни. Бундан ташқари, штурман ҳужум қилаётган душманнинг самолётларигапулемётданўт очиш учун иккала томонга қараши керак. Агар вазият талабқилса,штурмankабинасидаруль чамбараги бўлиб, у орқали бошқарувни ўзига олиши мумкин ...

Улуғ Ватанурушидаги мардлик ва жасорати учун, у Қизил Байроқ, Қизил Юлдуз, II даражали Ватануруши орденлари билан тақдирланди, «Кавказ мудофаасиучун», «Варшаваозодлиги учун — Германия устидан ғалаба учун» медаллари ва бошқа ҳарбий мукофотларгасазовор бўлди. Икки маротаба жасур учувчи оғир яраланди, аммо у сафгақайтиб, Берлин яқинида ғалабани кутиб олди.

Урушдан Ҳ. Доспанова иккала оёғи синганининг ривожланиши билан II гуруҳ ногирони бўлиб қайтди, лекин унга қарамай, у ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этди, .урушнинг сўнгги ойларида у тиббиёт институтига қайтиш учун режалар тузди, аммо охир-оқибат бошқа йўлдан кетди — ижтимоий фаолиятйўлидан. Ғарбий Қозоғистон вилоят компартияси қўмитасининг биринчи котиби Минайдар Салин эндигина жангдан қайтган Х. Доспановага партиянинг сиёсий ишларида ишлашга таклифқилди ва у вилоят партия қўмитасининг инструктори сифатидатасдиқланди Бир йил ўтгач, Хиуаз Алма-атадагиолий партия мактабига кетди. Х.Доспанова Ғарбий Қозоғистон туман партия қўмитаси инструкторидан Қозоғистон ЛКСМ Марказий қўмитаси котибигача бўлган йўлни босиб ўтди. 1951 йили Қозоғистон ССР Олий Кенгашининг депутатиэтиб сайландива биринчи сессиянинг ўзида у Раёсаткотиби бўлди. Хиуаз Каировна нафақагачиқишидан олдин пойтахт ҳаётидафаолиштирок этиб, Алма-Ата шаҳар партия қўмитасининг котиби бўлган.

50-йиллар охирида уруш давридаги жароҳатлар ва контузия оқибатлари ўзини кўрсата бошлади. У ҳатто қирқ ёшга етмасдан,1959 йилда нафақагачиқишга мажбур бўлди. 2004 йил Қозоғистон Республикаси Президенти Нурсултан Назарбаевнинг Фармонига биноан қаҳрамон учувчи аёл давлатимизнинг энг юксак «Халқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кахарманы» унвонига сазовор бўлди. Энди Хиуаз Доспанова номи қозоқ халқининг шавкатли қизлари — Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари Маншук Маметова ва Алия Молдагулованинг исмлари билан бир қаторда туришга ҳақли.

Саволларга жавоб беринг.

1. Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши ва тугаш санасини айтинг.
2. 1941—1945 йиллардаги жанговар операциянинг қозоғистонлик энг машҳур иштирокчиларини айтинг ва улардан бири ҳақида сўзлаб беринг.
3. Улуғ Ватан уруши даврида Совет Иттифоқи ва Қозоғистоннинг йўқотишлари қандай?
4. Уруш вақтида қамалга тушиб қолганлар ва асир қилинганларнинг тақдири ҳақида нима биласиз?
5. Урушда ҳалок бўлган ота-боболаримиздан биз нега миннатдор бўлишимиз керак?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҒИСТОН — ФРОНТ ҚУРОЛХОНАСИ

57–58-§. Уруш йилларида Қозоғистондаги зарбдор меҳнат

Бугун дарсда:

- Улуғ Ватан уруши даврида қозоғистонликларнинг қаҳрамонлиги ва тақдири, уларнинг ғалабага қўшган ҳиссаси ҳақида билиб оламиз.
- Иқтисодиётни ҳарбий йўсинда қайта қуриш қандай амалга оширилганлигини аниқлаймиз, ишғол этилган ҳудудларнинг аҳолиси ва саноат корхоналарини эвакуация қилиш қандай борганлигини билиб оламиз.

Таянч сўзлар

- эвакуация
- моддий-техника базаси
- мудофаа жамғармаси
- рекорд
- қуролхона
- реэвакуация

Қозоғистон иқтисодиётини ҳарбий йўсинда қайта қуриш. Ҳарбий — хўжалик режасига асосан Қозоғистонда республика иқтисодини ҳарбий-йўсинга ўтказиш амалга оширилди. Уруш шароитида ҳарбий шароитларга усиз ҳам жавоб берадиган давлат бошқарувининг маъмурий-буйруқбозлик тизими унга янада кўпроқ мослашди. Баъзи бўлимлар янги вазифаларни бажариш учун қайта ташкил қилинди, бошқалари қайтадан яратилди. Биринчидан, давлат органларининг ташкилий тузилмаларига ўзгартириш киритилди. Меҳнатга лаёқатли аҳолини сафарбар қилиш, авто ва отуловлар мажбурийлигини жорий қилиш бўйича мажбурий қарор ва буйруқларни амалга ошириш кенг қўлланилди. Шаҳарлар аҳолиси ҳам аэродромларни тозалаш ва қазиш жойидан ёқилғи олиб чиқишга жалб қилинди.

Буни ўйлаб кўринг! Қозоғистон фронт орқасида ҳарбий-сафарбарлик ишлари қандай амалгаоширилди? «Иқтисодиётни уруш ҳолатигаўтказиш» иборасини қандай тушунасиз?

Янги нефть конлари, Қарағанди шахталари, Жезди, Шарқий Қонғират, Мирғалимсай, Найзатас конлари, бир қанча бойитиш фабрикалари, Актўбе темир қотишмалари заводи, Текели ва Ўскемен қўрғошин-рух заводлари қурилиши жадал суръатларда давом этди. Саноат ҳарбий йўсинда қайта қуришнинг энг мураккаб бўғини эди.

Юзага келган ҳарбий шароитда рангли металларни мудофаа саноати корхоналарига етказиб беришнинг асосий оғирлиги Балхаш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ва Жезқазған мис саноат корхоналарига тушди. 1941 йил июлда Шарқий-Қонғират молибден конининг қурилиш майдончалари ва Балхаш мис эритиш заводидаги майдалаш ҳамда тозалаш цехи мудофаа аҳамиятидаги юқори тезлик қурилиши деб эълон қилинди. Мамлакатдаги уруш пайтида қазиб олинган 100 тонна молибденнинг 60 тоннасини «Шарқий Қонғират» конининг шахтёрлари — Балхаш чўлининг қаҳрамонлари беришди.

Аниқланг! Уруш пайтида қўрғошин, рух, марганец каби металларнима мақсадда ишлатилган?

Қозоғистон геологлари жуда қийин шароитларда ишлаб, бир неча марганец конларини топдилар, уларнинг энг яхшиси Жезқазган туманидаги Жезди табиий чегарасида жойлашган. Жездидаги марганец конининг геологлар томонидан топилишида **К.И. Сатпаев** ва Жезди геология-қидирув партияси жамоасининг алоҳида хизматлари бор. 1942 йил, жуда қисқа вақт ичида (38 кун) одам яшамаган ярим чўлда Жезди марганец кони яратилди. 1942 йил июнь ойида қурилишга параллель равишда конда қазиб олиш ва рудаларни Магнитогорск комбинатига жўнатиш ишлари бошлади.

Ақчатай молибден-вольфрам заводининг қурилиши энг катта зарбдор қурилиш бўлди. Мамлакатимизнинг асосий мис етказиб берувчиси Балхаш мис эритувчи заводи бўлди. Иртиш ва Қарсақпай мис эритиш заводларида мис эритиш суръати оширилди. Карсакпай заводида дастлаб оғир вазнли мис эритиш ишлари ўзлаштирилди. Ҳарбий иқтисодиёт тарихидаги қаҳрамонона саҳифаларни Қорабоғ ишчилари ва Емба нефтчилари ёзганлар.

Фронт учун ўқ-дорилар ишлаб чиқариш. Алмати 1942

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кон қазувчиаёллар

Қозоғистоннинг **колхоз деҳқонлари** энг қийин шароитларда ишладилар. 1942 йилда республиканинг экин майдонлари янги қўриқ ерларнинг ўзлаштирилиши ҳисобига ортди. Шакар лавлаги экинлари кўпайтирилди, Қозоғистон ССР мамлакатдаги лавлаги етиштирувчи ҳудудлардан бирига айланди. Техника экинларини экиш кенгайтирилди. Урушнинг биринчи йилидаёқ 55 мингдан ортиқ аёл механизаторга айланди. Уруш йилларида Ғарбий Қозоғистон вилоятининг Будёнов МТСида ишлаган **П.Англенинанинг** аёлларни «тракторга ўтириш»га чақируви жуда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Эвакуация қилинганларни қабул қилиш ва жойлаштириш. *1941 йил 27 июнь* куни Бутуниттифоқ Коммунистик партияси(б) Марказий Қўмитаси ва СССР Халқ Комиссарлари қўмитаси *«Инсон контингенти ва қимматли мулкни олиб кетиш ва жойлаштириш тартиби»* тўғрисида қарор қабул қилди Қозоғистон ССРда Қозоғистон ССР СНК раисининг ўринбосари М. Абдикаликов бошчилигида ҚазССР СНК таркибида **1941 йил 20-июлда. Эвакуация бўлими ташкил этилди.** (бўлим 1942 йил 15 мартгача фаолият юритган). Республика ҳудудида 12 та кўчириш пунктлари ташкил этилди. Уларни тарқатиш жойи темир йўл станциялари ёки станция биноларидаги эди. Республика *ярим миллион эвакуация қилинган одамларни қабул қилди.*

Саноат корхоналарини фронт яқинидан мамлакатнинг шарқий ҳудудларига, шу жумладан, Қозоғистон ССРга кўчириш иқтисодиётни ҳарбий асосда қайта қуришнинг ажралмас қисмига айланди.

Буни ўйлаб кўринг! СССРнингқайси ҳудудларидан саноат корхоналари Қозоғистонга олиб келинди ва улар нега кўчирилди?

Қозоғистонда эвакуация қилинган корхоналар негизида машинасозлик, ўқ-дори ишлаб чиқариш ва бошқа тармоқлар пайдо бўлди. Фақат битта Украина ССР Қозоғистонга қарийб 70 та фабрика, заводлар, электр станциялар, депо ва механик устахоналарни кўчириб келтирди.

1942 йилнинг кузида Қозоғистон ССР эвакуация қилинган корхоналарнинг иккинчи оқимини қабул қилди. Гурьев орқали фақатгина 1942 йилнинг август-сентябрь ойларида 24 минг тонна турли хил эвакуация қилинган ускуналар олиб келинди. Республикага 53та

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

эвакуация қилинган енгил ва тўқимачилик саноат корхоналари жойлаштирилди. Эвакуация қилинган кишиларнинг кўпчилигини жанубий вилоятлар қабул қилиб олди.

Вазифани бажаринг! Қозоғистон харитасидан эвакуация қилинган саноат корхоналарини кўрсатинг.

Қозоғистон ССР нинг армия ва мамлакатни металл, ёқилғи, озиқ-овқат, қишлоқ хўжалик хомашёси билан таъминлашдаги ўрни. Урушнинг биринчи даврида кўплаб саноат корхоналарини кўчириб келтириш ва капитал қурилиш дастурини кенгайтириш, ишчилар синфининг сафарбар этилиши Қозоғистоннинг иқтисодий қудратини мустаҳкамлади. Уруш даврида Қозоғистон халқ хўжалигига асосан оғир саноатнинг асосий тармоқлари — ёқилғи, металлургия, машинасозлик, энергетика соҳаларини ривожлантиришга қаратилган катта миқдордаги маблағ берилди,

Буни ўйлаб кўринг! «Ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса ғалаба учун!» шиорини сиз қандай тушунасиз?

Доссор, Кульсари, Гурьев электр стантцяларидаги қувватларнинг ортиши республиканинг нефть саноатининг моддий-техника базасини сезиларли даражада мустаҳкамлади. Уруш йилларида республиканинг рангли металлургия корхоналарини қурувчилари 25 та янги конлар, шахта ва бойитиш фабрикаларини ишга тушириб, металлургия хом ашёсини ишлаб чиқаришни сезиларли даражада оширдилар.

Буни ўйлаб кўринг! Нима учун Қозоғистон «фронт қуролхонасига» айланди? Меҳнаткашлар фронт орқасида қандай жасорат кўрсатдилар ва бу жасорат нималарда кўринди?

1941—1945 йилларда Чимкент ва Лениногорск заводлари ишчилари жами 563036 тонна қўрғошин эритдилар. Олтин қазиб чиқариш саноати ҳам ривожланди. Уруш охирига келиб республикада 50 га яқин олтин конлари ривожланган. Уруш пайтида Қозоғистонда саноатнинг бутунлай янги соҳаси — қора металлургия яратилди.

Совет армиясининг аскарларини кийим-кечак ва *озиқ-овқат* билан таъминлашда республиканинг енгил, озиқ-овқат, маҳаллий ва кооператив саноатининг маҳаллий корхоналари муҳим роль ўйнади. Уруш йилларида янги турдаги маҳсулотларни ўзлаштирган ушбу корхоналар ишчилари ва муҳандис-техник ходимлари кўплаб кийим-кечак, буюм анжомлари, армия пойабзали, обоз мосламалари,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

армия обозлари учун аравалар, отлиқлар эгарлари ва бошқаларни ишлаб чиқаришди.

Буни ўйлаб кўринг! Эвакуация қилинган корхоналар қандай қилиб ишга туширилди? Уруш йилларида юзага келган «мудофаа фондининг» мақсадлари ва вазифалари ҳақида гапириб беринг.

Қозоғистонликлар — фронт орти қаҳрамонлари. Ибрай Жақаев, Ким Ман Сам. Ш.Берсиев ва бошқалар. Мудофаа фондини яратиш. 1943-йил республика қишлоқ хўжалиги учун жуда оғир бўлди. Жорий йилда хўжаликлар айланмасига 775 минг гектар янги ер майдонлари жалб этилди.

Актўбе вилоятидаги «Қурман» жамоа хўжалиги звено бошлиғи **Ч. Берсиев** тариқ етиштиришда **юқори** ҳосилдорликка эришди. Худди шундай муваффақиятга гуруч етиштириш бўйича Қизилўрда вилоятининг «Авангард» жамоа хўжалигининг звено бошлиқлари **И.Жакаев** ва **Ким Ман Санлар** эришишди. Қаскелен тумани III Интернационал номидаги қишлоқ хўжалиги артели звено бошлиғи М.Муҳамедиева қанд лавлагисидан юқори ҳосил олди. Ғаллакорлар буғдойдан яхши ҳосил олишга эришишди.

Чорвадорлар ҳам ўз кучлари, билимлари ва тажрибаларини аямадилар. Ж.Қуанишбаев *Қорақўл қўйларини* чатиштириш борасида жиддий ютуқларга эришди. Жезқазған вилояти Амангельди жамоа хўжалигининг чўпони Ж.Муқашев ҳар йили юз қўйдан 180 қўзи олиб, қўйлар бошини омон сақлаб қолди. Қозоғистоннинг ғарбий ҳудудларига душман томонидан ишғол қилинган жойлардан қарийб 370 минг бош қорамол келтирилиб жойлаштирилди. 1943-йилда қорамоллар **реэвакуация қилинди,** яъни орқага қайтарилди.

Вазифани бажаринг! Фронт орқаси меҳнаткашлари учун фахрий ёрлиқ намунасини тайёрланг.

Мудофаа жамғармасининг яратилиши. Ғалаба қозонишга эришиш учун, фронт орқаси меҳнаткашлари жанг олиб бораётган Ватанларига ёрдам беришнинг тарихдан маълум бўлган ва янги шарт-шароитлар юзага келтирган турли шакллари ва усулларини қўлладилар. Бундай шаклларнинг биринчиси сифатида **мудофаа жамғармасини ташкил этиш** бўлди деб айтиш мумкин. У шанбалик ва якшанбаликларнинг 1-2 кунлик иш ҳақидан, чегириб қолишдан, хайр-эҳсон қилинган қимматбаҳо буюмлар ва қоғозларнинг келиб чиққан нархларидан, ҳатто ўйинчоқларни сотиб олиш учун мўлжалланган болалар ақчадонлари таркибидан иборат эди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Буни ўйлаб кўринг! Нима учун фронтга орқа томон ёрдами муҳим эди? СССРнинг мудофаа қудратида Қозоғистоннинг ўрнини баҳоланг.

Қуролланиш учун маблағ тўплаш мақсадида мудофаа фондини яратиш 1941 йилнинг кузида бошланган ва 1942 йилда ниҳоясига етган. Якка фуқаролар, муассасаларнинг жамоалари ва иқтисодиётнинг барча тармоқлари меҳнаткашлари, туманлар, вилоятлар ва бутун республика аҳолиси йиғилган ихтиёрий бадалларга таниқли жангчилар ва юртдошларига тақдим қилиш учун самолёт, танк, сув ости кемаси ёки қайиқ сотиб олдилар. Кейинги босқич — «Турксибовец», «Қарағанди шахтёри», «Илғор фан учун», «Қозоғистон кашшофи», «Ақмола осоавиахимовчиси», «Қозоғистон колхозчиси» ва бошқа танк колонналари ва авиа эскадрильяларнинг пайдо бўлиши бўлди. Қозоғистонликларнинг бундай колонна ва эскадрильялар яратиб, армия ва флотнинг қуролланишига қўшган ватанпарварлик ҳиссаси миллионлаб рублни ташкил этди.

Машҳур қозоғистонлик курашчи, жаҳон чемпиони Ҳожимуқан Мунайтпасов ўз маблағидан жамғарма ҳисобига 100 минг рубль ўтказган эди. Натижада, 1942 йилда қўшин Қозоғистон комсомолларидан 45 та янги танк қабул қилди. 1942—1943 йилларда одамлар томонидан тўпланган маблағларга 10 та танк колоннаси, бир неча авиация эскадрильяси яратилди ва бир неча торпедо қайиқлари ва шахсий самолётлар ясалди.

Аниқланг! Қозоғистонликлар душман устидан ғалаба қозонишга қандай ҳисса қўшдилар?

Қўшин учун иссиқ кийимлар (пальтолар, пиймалар, пахтали курткалар, шарфлар) тўплаш бўйича халқ кампаниясининг аҳамияти катта. Уруш даврида республика аҳолиси фронтга якка, гуруҳ ва жамоавий совғалар юборди.

Давлатнинг фронт аскарлари оилаларига ёрдам бериш бўйича мунтазам ғамхўрлиги ва фронт орқаси ва фронтнинг бирлигини мустаҳкамлашга ёрдам берди. Ҳарбийлар оилаларига нафақалар ва пенсиялар берилди. Улар ногирон бўлганларга ғамхўрлик қилишди. Республикада уруш ногиронларига иш топишда ёрдам бердилар.

Фронт орқасининг фронтга ёрдами жангчиларнинг яшаш шароитларини яхшилабгина қолмай, балки уларнинг жанговар руҳини кўтарди ва душманни тор-мор қилиш учун имкони бўлган ва имконсиз ҳамма нарсани бажаришга тайёрлигини ҳам оширди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қўшимча маълумот.

I. *Алмати оғир машинасозлик заводи фахрийси С.М. Бутирин хотиралари: «Қурилиш жуда қийин эди. Материаллар, транспорт ва малакали қурилиш ишчилари етишмас эди. Бизмашиналарини очиқ майдонга ўрнатардик, тепасини ёпиб, дарҳол, вақт йўқотмасдан, фронтучун маҳсулотларчиқаришни бошлардик»*

II. 1941 йилда шарққа 2,5 мингдан ортиқ корхона, жуда кўп чорва моллари ва бошқа жамоа хўжалиги мулклари, илмий муассасаларва билим юртлари эвакуация қилинди. Фронт чизиғи яқинидан 10 миллиондан зиёд киши олиб чиқилди. Эвакуация пайтида 1,5 миллион вагон ишлатилган. Эвакуацияда, шунингдек, дарё ва денгиз транспорти ҳам иштирок этди. Эвакуация шундай ўтказилдики, аввалги жойида фронт учун имкон қадар узоқроқ вақт маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва шу билан бирга одамларни ва жиҳозларни олиб чиқиш учун вақт ажратишга улгуриш керак эди. Ускуналарни қисмларга ажратиш ДМҚ ва соҳа халқ қўмитаси буйруғи билан бошланарди. Эвакуация қилинган корхоналар Волгабўйи, Ғарбий Сибирь, Қозоғистон ва Ўрта Осиёга жўнатилди, лекин энг катта қисми (44%) — Уралга. Советиқтисодиёти учун энг оғир вақт 1941 ва 1942 йилларда бўлиб, кўплаб корхоналар эвакуация жараёнида бўлган ва янги жойда ишлаб чиқаришни бошлашга улгуришмаган. Саноатмаҳсулотлариишлаб чиқариш ҳажми урушгача бўлган даврга нисбатан, 52% га камайди, шу жумладан, қора металларни прокат чиқариш — 3,1 мартага. Ҳарбий ишлаб чиқариш сезиларли даражада қисқарди.

Қозоғистон ССРФА ахбороти. Жамият серияси. Наука А-А, 1965, № 3.

Саволларга жавоб беринг.

1. Республика иқтисодиётини ҳарбий режимга ўтказиш қандай амалга оширилди?
2. Совет ҳукумати агрессияни бартараф этиш учун қандай чоралар кўрди?
3. Каспий денгизининг қирғоқларида қачон ҳарбий қонун эълон қилинди?
4. «Эвакуация» сўзи нимани англатади?
5. 1941—1942 йилларда Қозоғистонга нечта завод ва фабрикалар кўчирилди?
6. Қозоғистоннинг саноат корхоналари ишчилари фронт орқасида қандай жасоратлар кўрсатишди?
7. Қозоғистоннинг қишлоқ аҳолиси ғалаба қозонишга қандай ҳисса қўшган?
8. Қозоғистонлик фронт орқаси қаҳрамонлари ҳақида маълумот тайёрланг

Қуролхона (Арсенал) — қуролларни, ҳарбий аслаҳаларни ишлаб чиқариш учун мўлжалланган муассасадир.

Реэвакуация — эвакуация қилинганларни асл жойларига қайтариш.

Иқтисодиётни ҳарбийлаштириш (лотин militaris — ҳарбий) — миллий хўжаликнинг умумий тузилмасида ҳарбий секторнинг кўпайтирилиши.

Эвакуация — (лот. evacuatio, evacuare — бўшатмоқ, узоқлаштирмоқ) — ҳар қандай хавф бўлган жойлардан, хўжалик ҳудудларидан одамларни, корхоналар ва маҳкамаларни, қўшинни, ҳарбий мол-мулкни олиб кетиш.

Ватанпарварлик — Ватанга чуқур муҳаббат ҳисси, унга хизмат қилиш, уни мустаҳкамлаш ва ҳимоя қилишга тайёр туриш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УЛУҒ ВАТАН УРУШИ ДАВРИДА ҚОЗОҒИСТОН ССР МАДАНИЯТИ

59-§. Уруш йилларида Қозоғистонда фан, адабиёт ва санъатнинг ривожланиши

Бугун дарсда:

- Илм-фан, маданият ва санъатнинг ривожланиши ҳақидаги материални ўрганамиз,. Эвакуация қилинган фан ва санъат намояндаларининг ҳаёт ва турмуш шароитларини тавсифлаймиз.
- Қозоғистон ёзувчи ва шоирларининг адабий ижоди ҳақида билиб оламиз, уруш йилларидаги санъат, театр ва кино билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- халқ таълими
- госпиталь
- давлатмукофоти
- киностудия
- трилогия

Халқ таълими. Уруш йилларида республикадаги мактаблар тармоғи кўпайди, аммо ўқитувчилар сони камайди. Ўрта махсус билим юртларининг сони камайтирилди.

Уруш бошланиши билан мактаб биноларини қуриш тўхтатилди, биноларнинг анчагина қисми госпитал қилиш учун ва ҳарбий муассасаларга берилди. Кўпгина мактабларда кўп сменаликка: уч, баъзан тўрт сменада ўқитишга ўтилди. Барча таълим муассасаларининг ўқув режалари ва дастурлари кичик ўзгаришларга дуч келди. 5-7 синфларда қишлоқ хўжалиги ва энг оддий қишлоқ хўжалиги машиналари асосларини ўргатиш киритилди, 8-10 да тракторлар, комбайнлар ва автомашиналар ўрганилди.

1941—1942 ўқув йилидан бошлаб барча мактабларда, меҳнат заҳиралари ва техник мактабларнинг ўқув муассасаларида ҳарбий машғулотлар асосларини 1939 йилги умумий ҳарбий мажбурият тўғрисидаги қонунга биноан ўрганиш ҳақиқатга айланди. Миллий таркибни ҳисобга олган ҳолда рус, рус-қозоқ, қозоқ-украин ва украин мактаблари, мактабларда ва меҳрибонлик уйларида, фронт аскарлари болалари учун интернатларда украин ва поляк болалари учун синфлар очилди.

Кўпчилик кутубхоналар қироатхоналар ва маданият саройлари ҳамда клублар эзгулик, хайрия тўғрисида ташвиқотлар олиб бордилар. Бироқ уруш пайтида кутубхоналар сони 2 баробар, клуб маҳкамларининг сони тахминан 4 баробар қисқарди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Буни ўйлаб кўринг! Уруш йилларидақандай маданий ютуқлари бор эди?Душман устидан ғалаба қозонишга олимлар, маданият ва санъат арбоблари қандай ҳисса қўшдилар?

Қозоғистонга олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасаларини эвакуация қилиш. Техникумлар ва олий ўқув юрти талабалари ўзлари ва жамият учун катта қувонч ва фойда келтириб, мудофаа саноати корхоналарининг буюмлари ва қурол-яроғларини ишлаб чиқариш учун буюртмалар бажарилишида, айрим жойларда уларнинг дизайнида ёки техник ва технологик муаммоларни ҳал этишда қатнашдилар. Малакали кадрларни тайёрлашда муҳим аҳамиятга молик ишлар эвакуация қилинган олий ва ўрта таълим муассасалари томонидан амалга оширилди. Республиканинг пойтахтида **20 дан зиёд илмий-тадқиқот институтлари** жойлаштирилди, СССР Фанлар Академиясининг фалсафа, география, физиология институтлари ва Украина ССР Фанлар академияси физика-механика институти ва СССР Архитектура академияси шулар жумласидандир.

Эвакуация қилинган олий ўқув юртларида олимларнинг салмоқли гуруҳи меҳнат қилди. СССР Фанлар академиясининг Қозоғистон филиалида астрономик обсерватория, тил, адабиёт ва тарих институтлари, кимё-металлургия, тупроқшунослик ва ботаника, зоология ва минтақавий патология ва бошқалар ташкил этилди.

Қозоғистонга келган тарихчилар, А.М.Панкратовадан ташқари, СССР тарихидан бешта мутахассис ва беш нафар умумий тарих мутахассислари эди. Улар шаҳар партия қўмитасининг штатдан ташқари маърузачилари сифатида рўйхатга олинди.Фашистлар билан уруш бошлангани шароитида тарих ўқитиш бўйича **Қозоқ педагоглари учун услубий қўлланма** тайёрладилар. Биринчи қисм СССРнинг тарихини қамраб олди, иккинчи қисм эса янги тарихнинг энг муҳим воқеаларини Улуғ Ватан уруши билан тугатган ҳолда шарҳлаб берди.

Эслабқолинг! Филиал — йирик корхона ёки муассасанинг бўлими.

Қора, рангли ва ноёб металларни, ёнувчан фойдали қазилмаларни, сув ва гидроэнергетика ресурсларини мудофаа эҳтиёжларига сафарбар қилиш бўйича улкан ишлар Қ.И. Сатпаев бошчилигидаги Қозоғистон олимлари томонидан амалга оширилди. 1942 йилда Жезқазған мис конлари бўйича олимнинг узоқ муддатли фаолияти Давлат мукофотига сазовор бўлди. Энг яхши натижаларга геолог олимлар Р.А. Борукаев, Н.Г. Кассин, М.П. Русанов ва уларнинг

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кўплаб ўқувчилари ва издошлари эришдилар, уларга биринчи қозоқ-академиги Қ.И. Сатпаев раҳбарлик қилди. Урушнинг охирига келиб улар саноатга вольфрам, марганец, молибден, мис, нефть, кўмир ва бошқа фойдали қазилмалар конларини топиб, тақдим қилишди

Аниқланг! Қ.Сатпаевнинг Қозоғистон ривожига қўшган ҳиссаси қандай?

Адабиёт. М. Ауезов, Ж.Жабаев, Д. Снегин, И. Шухов ва бошқалар. Қозоғистоннинг 90 га яқин ёзувчилари урушга кетишди, улардан 25 нафари Ватан учун жангларда ҳалок бўлди. Уруш йилларида қозоқ ёзувчиларининг кўплаб асарлари фронт-армия ва республика газеталарининг саҳифаларига жойлаштирилди. Ёзувчилар уюшмасида 90 дан ортиқ ёзувчиларнинг эвакуация қилиниши билан боғлиқ равишда украин ва яҳудий адабиётлари бўлимлари ташкил этилди. Республика Ёзувчилар уюшмаси сафига **эвакуация қилинган ёзувчилар** — (А. Толстой, С.Михалков, С.Маршак, К.Паустовский ва бошқалар) қўшилдилар. Уруш йиллари қозоқ шеъриятида муҳим воқеа партизан Ж.Саиннинг шеърий мажмуи, *К.Аманжоловнинг* «Шоирнинг ўлими ҳақида афсона», поэмаси нашр этилди. *М.Ауезовнинг* кўп жилдли «Абай» эпопеясининг биринчи китоби «Абай», *С.Муқановнинг* «Ҳаёт мактаби» автобиографик қиссаси, *«Г.Мусреповнинг* «Қозоғистондан чиққан аскар», *Г.Мустафиннинг* «Шиғанақ», *А.Абишевнинг* «Ёш авлод» қиссалари умумиттифоқ ўқувчиларига қозоқ совет насрининг ғоявий ва бадиий камолга эришганини кўрсатди.

Бу муҳим! Мемуар — ўтмишдаги воқеалар ҳақида эсдаликлар кўринишидаги адабий асар.

1941 йилнинг кузида *Жамбул* Жабаевнинг Ленинград ҳимоячиларига, «Ленинградликлар, менинг болаларим» мурожаати янгради. М. Тарловский томонидан рус тилига таржима қилинган ушбу шеър бир неча маротаба радио орқали эфирга узатилди, у Нева бўйидаги шаҳар аҳолиси ва ҳимоячиларининг руҳини қўллаб-қувватловчи плакатларга ёзилган. Кўплаб учрашувлар ва митингларда Нурпеис, Нартай, Шашубай, Кенен, Эстай, Оринбай оқинларнинг шеърий мурожаатлари янгради. Уларнинг қўшиқлари халқни душман устидан ғалаба қозониш учун фидокорона меҳнат қилишга чақирди, фронтга кетаётган жангчиларга оқ фотиҳа берди, газета саҳифаларида кенг чоп этилди. Уруш даврида **айтишлар** — 1942—1943 йилларда Қарағандида, кейинчалик Алма-атада ўтказилган миллий оқинларнинг танловлари янги ҳаётга эришди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоғистонлик санъаткор фронтда. 1942 йил

Оқинлар билан бир қаторда халқ шеърияти тарихининг ёрқин саҳифаси жангчи шоирларнинг ижоди эди. Уларнинг қўшиқлари Қизил Армия ансамблларининг репертуарига кириб, фронт газетаси саҳифаларида чоп этилди.

А. Толстой Қозоғистонда «Иван Грозний» трилогияси устида ишлади. С. Я Маршак, С.Михалков «ТАСС ойнаси» ташвиқот плакатларини яратишда фаол иштирок этдилар. Қозоқ адабиёти С. Мауленов, Ж. Молдагалиев, Б. Момишули, М. Габдуллин номлари билан тўлдирилди. Жангчи офицер Б. Булкишевнинг публицистик мақолалари сезиларли ҳодиса бўлди.

Чет эл босқинчиларига қарши курашда санъат ва адабиёт ўта кучли маънавий қуролга айланди. Ўша асарларда юртимиз халқларнинг ўй-фикри ва ор-номусини намойиш қиладиган ҳамкорлик ва бирдамлик мадҳ этилди. Адабиётшунос, академик Орлов қозоқ қаҳрамонлик эпосини ўрганиб, у ҳақда 1945 йилда чоп этилган китоб ёзган. Фольклор-туркологик мавзулар — «Алпомиш» ва «Орак ва Мамай» қаҳрамонлик эпослари — профессор В. М.Жирмунский илмий тадқиқотларининг асосий объекти бўлган. Жангчи — офицер **Д. Снегин** ҳужжатлар асосида «Остоналарда» (1949) қиссасини ёзди ва «Шарқдан шамол» шеърий китобини чоп этди. Кейинчалик, 1970—1980 йилларда Д. Снегин 50-йилларда бошлаган тарихий — инқилобий мавзуларни давом эттирди. У «Биз Семиречьеданмиз», «Юракларимиз орқали», «Дунёнинг чеккасида» романларини нашр этди. Д. Снегиннинг И. Эренбург, А. Твардовский, В. Иванов билан учрашувлари тўғрисидаги «Айриликсиз учрашувлар» (1986) адабий хотиралари катта қизиқиш уйғотди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Буни ўйлаб кўринг! Ёзувчилар ва санъат арбоблари қандай вазифаларни бажаришди? Марказий қўшма киностудиясини яратиш қандай аҳамиятга эга?

Санъат, театр, кино. Қозоғистонга Москва, Ленинград, Киев, Харьков ва бошқа шаҳарлардаги санъат гуруҳлари эвакуация қилинди. Иқтидорли қозоғистонлик ёшларни тайёрлашда саҳнанинг машҳур шахслари В. П. Марецкая, К. А. Мордвинов, Г. Уланова, Ю.В.Завадский, бастакорлар С.К. Прокофьев, С. Туликов, рассом Кукруник ва бошқалар иштирок этди.

Эслаб қолинг! Кинематография — кинофильмлар ишлаш ва томошабинларга уларни кўрсатишни амалга оширадиган маданият соҳаси.

1941 йил 15 ноябрда эвакуация қилинган Ленин орденли Москва «Мосфильм» киностудияси, Ленин орденли Ленинград «Ленфильм» киностудияси ва Алма-Ата телехроника студияси базасида бадиий фильмларнинг «Марказий қўшма киностудияси» — ЦОКС (МҚКС) ташкил қилинди. Унда атоқли совет киноси усталари С. Эйзенштейн, Л.Трауберг, С.Юткевич ва бошқалар ишладилар. Ҳаммаси бўлиб жами 500 дан ортиқ кино ишчилари республикага ташриф буюришди.

Бадиий фильмларнинг асосий мавзуси совет халқининг фашизмга қарши қаҳрамонлик кураши бўлди. «Икки жангчи», «Партизанлар», «Райком секретари», «Украина чўлларида», «Ленинградликлар», «Георгий Саакадзе» ва бошқа совет кинофильмларда киносанъатининг намояндалари чет эл босқинчилари билан курашда совет халқининг қўрқмаслиги ва қатъиятлилигини кўрсатишди.

Бу қизиқ! ЦОКСда актёрлик маҳорати бўйича дарслар ўтказилди. Тўрт йиллик қозоқ киноактёрлари мактаби ташкил этилди. Миллий кадрларни Қозоғистон ССР пойтахтида ишлаётган Умумиттифоқ давлат кинематография институти тайёрлади. «Совет қозоқ санъатининг кўплаб илғор усталари — Серке Кожамқулов, Калибек Қуанишпаев, Елубай Умурзақов, Шакен Айманов — ажойиб шахслар бўлган, — деб эслайди кейинчалик хизмат кўрсатган санъатарбоби Г.Рошал.— Улар Эйзенштейнни ажойиб ёрқин истеъдод ва унга яқин бўлган шарқ мактаби рассомлари сифатида қизиқтиришарди». Марказий киностудиянинг усталари билан биргаликда М. О. Ауезов, Ғ.Мусрепов, А.Тажибаевлар иштирокида «8-гвардиячи», «Абай қўшиқлари», «Курашчи ўғли», «Қозоқ киноконцерти — фронтга», «Сенга, фронт» кинотасмалари олинган.

1941 йил октябрь ойида Давлат академик опера ва балет театрининг янги биноси очилди. Унинг саҳнасида мумтоз репертуар спектакллари ва уруш даврига ҳамоҳанг асарлар намойиш этилди. 1942 йил июнь ойида Абай номидаги театр саҳнасида Г.Уланованинг

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

биринчи чиқиши бўлди. «Боқчисарой фавворaси» балетида Мария ролини ижро этди. 1944 йилнинг май ойида Опера ва Балет театри саҳнасида илк маротаба қозоқ тилида Д. Пуччинининг «Чио-Чио-Сан» мумтоз операси ҳамда А.Жубанов ва Л.Хамидининг «Абай» асарлари ижро этилди.

Аниқланг! Уруш пайтида театр репертуарларининг мазмунини аниқланг.

Калинин, Шимоли-Ғарбий, Сталинград, Жануби-Ғарбий, Белоруссия фронтлари, Узоқ Шарқ Махсус ҳарбий округи ва Тинч океани флотидаги ҳарбий қисмларда Қозоғистон санъат арбобларидан ташкил топган концерт бригадалари катта ҳомийлик ишларини олиб бордилар. Буларнинг барчаси фронт ва орқа бирлигини мустаҳкамлашга ёрдам берди, совет халқининг ғалабага бўлган ишончини оширди.

Шундай қилиб, Совет Иттифоқининг Германия билан урушидаги ғалабаси бир неча сабабларга кўра юз берди. Аввало, 30-йилларда яратилган кучли салоҳиятга эга **иқтисодий омилни ажратиб кўрсатиш керак.** Уруш даврининг ўта оғир шароитларида совет саноати қисқа вақт ичида энг янги қуролларни ишлаб чиқаришга ўтиб, барча қурол-яроғларда фашистлар блокининг кучидан устун чиқди.

Совет жамиятининг **ахлоқий ва сиёсий бирлиги омили** муҳимлиги жиҳатидан ғалаба қозонишнинг иқтисодий омилидан кам эмас эди. **Совет жангчиларининг оммавий қаҳрамонлиги** урушда муҳим роль ўйнади. Кўп миллатли жанговар мамлакатнинг фронт ва орқа томонларининг бирлиги асосан чуқур ватанпарварлик туйғусига таянган эди.

Қўшимча маълумот.

1941 йили уруш бошланганда Қ.Сатпаев СССРФанлар академиясининг Қозоқ филиалининг Геология институти директори этиб тайинланди ва бир йилдан кейин ушбу бўлинма — Республиканинг келажакдаги Фанлар академиясига раҳбарлик қилди. Уруш даврининг қийин шароитларида К.Сатпаев қайноқ фаолиятини мамлакатни фашизмдан ҳимоя қилиш учун ишларни ташкиллаштиришга қаратди. Бу йилларда Қозоғистон Магниткаси, Балхаш ва Атасу кончилик комбинатини лойиҳалашва қуришга алоҳидаэътибор қаратди. Қисқа вақт ичида Жездин марганец кони тадқиқ қилинди ва кон-руда саноати йўлга қўйилди.

Англияга Қаниш Имантаевич СССРОлий Кенгашининг делегацияси таркибида келди. «Ўзаро тақдимотдан сўнг, мен Черчилль юзма-юз кўрган биринчи қозоқ бўлганимни билиб олдим, — деди Сатпаевоиласи даврасида.— Ўшандау саволини берди: «Сиздан бошқа қозоқлар ҳам сиздай баланд бўйлими?» Шу оҳангда, мен дарҳол жавоб бердим: «Қозоқлар орасида мен, эҳтимол, энг кичигиман». Ҳамма жилмайди, ва мен «Менинг халқим менга қараганда баландроқ...».Бу чиройли сўз айтиш учун этилмаганди.Таниқли қозоқ олимининг жавобида ўз она халқига чуқур севгисининг ифодаси,унга ҳар қандай меҳр-муҳаббат тилаги бор эди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Саволларга жавоб беринг.

1. Уруш йилларида халқ таълимида қандай ўзгаришлар рўй берди?
2. Тарихни уруш шароитида ўрганишнинг қандай аҳамияти бор?
3. Қачон ва нима учун Қ.Сатпаев Давлат мукофотига сазовор бўлди?
4. Уруш тўғрисида ёзган бир неча машҳур қозоқ ёзувчилари ва шоирларини айтинг. Уларнинг ижоди ҳақида гапириб беринг.
5. Улуғ Ватан уруши йилларида бадиий асарларнинг хусусиятлари нимадан иборат эди?
6. Уруш йилларида Қозоғистонда қандай бадиий фильмлар суратга олинган?
7. Қозоғистонликларнинг ватанпарварлигини шакллантиришда ижодий жамоалар қандай роль ўйнади? Тақдимот тайёрланг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҒИСТОНГА СОВЕТ ИТТИФОҚИ ХАЛҚЛАРИНИНГ ДЕПОРТАЦИЯСИ

60-§. Қозоғистон — депортация қилинган халқлар ўлкаси

Бугун дарсда:

- Совет Иттифоқининг баъзи халқларини ўз юртларидан Қозоғистонга куч билан кўчириш тарихи билан, депортациялаш босқичлари ва кўчирилган халқларнинг оғир ҳаёти билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- депортация
- террор
- ГУЛАГ
- ҳуқуқ
- репрессия

1937—1938 йиллари Узоқ Шарқдан корейсларни 1940 йилда поляклар ва Болтиқбўйи халқларини депортация қилиш. ССРИ давлати депортацияни кенг қўллаб, бутун халқларни туғилган ерларидан куч билан кўчирди. Уруш арафасида Совет ҳукумати ишончсиз деб ҳисобланган халқларни ҳудудий ва автоном бирликдан ажратиш, уни чегара яқинидаги жойлардан узоқлаштиришга уринди. Уларга «ишончсизлар», «халқаро империализмга», «япон миллитаризмига» ёки «гитлер фашизми» тарафдорлари деган туҳматлар ёпиштирилди.

Ёппасига депортациялашнинг яна бир сабаби репрессияга учраган кучларнинг ишларидан фойдаланиш учун янги ҳудудларни ишлаб чиқишдан иборат. 1930—1932 йиллардаги очарчиликдан демографик ҳолати ёмонлашган. Қозоғистонда одам ресурсининг етишмовчилиги, Совет Иттифоқининг ғарбий ва шарқий чегараларидан узунасига депортацияланганларни жойлаштиришга қулай жой деб танланишига таъсир қилди.

Одатда, бу халқлар марказдан узоққа Сибирь, Қозоғистон, Ўрта Осиё ерларига кўчирилди. Барча депортацияланган халқларнинг ҳуқуқлари оёқ ости бўлиб, нафақат жисмоний азоб, балки маънавий азоб-уқубатларга ҳам дучор бўлишди. Қозоқ халқининг маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб қувватлашлари бу халқларнинг тарихнинг мураккаб даврида бўй кўтариб ва омон қолишига ёрдам берди.

Мажбурий иммиграция уч босқичдан иборат эди: Биринчи босқич — 1941 йилги урушгача депортациялаш; Иккинчи босқич — 1941 йилги уруш бошидаги; Учинчи босқич — уруш йиллари ва 1943—1944 йилларда.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Халқлар депортацияси. Туғилган юртидан куч билан кўчириш

Ўйланг! Совет Иттифоқининг халқларини депортация қилиши қандай мақсадга қаратилган? Совет Иттифоқи фуқароларининг қандай ҳуқуқлари бузилди?

Халқларни куч билан туғилган жойларидан кўчириш 30-йилларнинг иккинчи ярмида этник келиб чиқишига кўра амалга оширила бошланди. Совет Иттифоқи Халқ Комиссарлар Кенгаши БК(б)П Марказий Комитетининг, Сталин ва Молотовнинг имзоси билан «Узоқ Шарқдаги корейсларни вилоятнинг чегара туманларидан кўчириш тўғрисидаги» қарори билан 172 минг корейсни Жанубий Қозоғистон вилоятига, Орол денгизи ва Балхаш туманига ва Ўзбекистон ССРга кўчирига буйруқ берилди. Қозоғистоннинг 8 вилояти: Алмати, Жанубий Қозоғистон, Қизилўрда, Ақтўбе, Қўстанай, Ғарбий Қозоғистон, Шимолий-Қозоғистон, Қарағанда вилоятларига 95 минг корейс кўчирилди.

Депортацияланганларнинг хотираси шу онни эслатади: *«Депортацияланганларнинг барчаси фақат юк ташийдиган вагон эшелонларига ўтқизилган. Бир эшелон ўрта ҳисоб билан одамлар ва буюмлар ортилган 50—60 вагондан иборат. Фақат йўлбошчи бўлиб ўтирган НКВД ва милиция ходимлари йўловчи вагонларга жойлашади. Юк вагонларида биронта ҳам дераза йўқ, фақат бир эшик бор эди холос. Эшик ёпилганда қора тундек қоронғилашади. Ташқаридан қараганда бу вагонларда нима олиб кетилаётгани инсон ёки ҳайвон бўлсин билинмайди. Шунинг учун бу вагонларни «қора яшик» деб аташган».*

Корейсларни кўчиришдан олдин, 1936 йили 28 апрелда Совет Иттифоқи ХКК қарорига мувофиқ Украина ССР ҳудудидан Шимолий Қозоғистонга 35 мингдан ортиқ поляк кўчиб келтирилди. Совет Иттифоқига Ғарбий Украина, Ғарбий Белоруссия ва Болтиқбўйи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

давлатлари қўшилгандан кейин, 1940 йил 10 апрелдаги қарорга мувофиқ ва украинлар, белоруслар, Болтиқ бўйи халқлари (литваликлар, финлар ва бошқалар) депортация қилинди. Бу ҳудудлардан кўчирилганларнинг кўпчилиги поляклар эди.

Урушгача бўлган даврда СССР даги маҳбуслар сони 2,3 млн-га яқин бўлди. Уруш бошланиши билан уларнинг 1 миллиондан ортиғи муддатидан олдин озод этилиб, фронтга олинди. Улардан мудофаа объектларини қуриш учун ҳам фойдаланганлар.

Иккинчи давр — 1941 йилда немисларни депортациялаш. Улуғ Ватан уруши бошлангандан кейин Совет Иттифоқи Олий Кенгаш Президиуми 1941 йилги 28 августдаги «Волга бўйида яшайдиган немисларни кўчириш» тўғрисидаги буйруғига асосан немисларнинг ёппасига депортациялаш бошланди. Автоном Германия ҳудуди йўқолиб кетди, унинг ҳудудига НКВД қўшинлари кирди. Советлар немисларга кўчиб ўтишга 24 соатгина бериб, кичик буюмлар билангина мўлжалланган жойга келиш талаб қилинди. Немислар Сибирнинг чекка ҳудудларига, Қозоғистон ва Ўрта Осиёга юборилди. Қозоғистонга 361 минг немис миллатининг вакиллари кўчирилди.

1941 йилнинг сентябрида немисларни фронтдаги армиядан фронт орқасидаги ишларга жалб қилиш учун буйруқ чиқарилди. 1942 йилнинг бошидан бошлаб улар меҳнат армияси деб аталган ишларга юборилди. Заводлар солди, фабрикалар қуриб, ёғочга ишлов беришда ишлади. Тирик қолган немисларга депортация жойларига, қариндошлари яшаган Ўрол, Сибирь, Қозоғистонга қайтишга рухсат этилди. 1956 йилгача немисларнинг кўпчилиги махсус турар-жойларда яшаш, ҳар ойда комендатура идорасига келиб белгилатиб туриши керак эди.

Учинчи босқич — 1943—1944 йиллари қарачайлар, ингушлар, чеченлар, крим татарлари ва бошқалар куч билан кўчирилди. Бу босқичнинг хусусияти бутун халқларини оз вақт ичида ёппасига депортация қилиш бўлди. Репрессияга механизми алоҳида халқлар билан «амалиёт» ўтказиб олгандан кейин энди Совет давлати энди «тирик қолиш тажрибасини» ўнлаб халқларга қўллай бошлади. Қозоғистонга 1943—1944 йиллари Шимолий Кавказдан чеченлар ва ингушлар, крим татарлари, месхет турклари билан бирга грек, болгарлар, курдлар ва бошқирдлар депортацияланди. Бу халқлар фашист босқинчилари билан «яқинлашиб келаётган» кучлар билан асосиз таъқиб қилинди. 1944 йилнинг 31 январида Совет раҳбарлари Чечен-Ингуш АССРни тарқатиш ва халқини «фашист босқинчиларига ёрдами учун» Ўрта Осиё ва Қозоғистонга депортациялаш тўғрисида қарор қабул қилинди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўйланг: Нима сабабдан Қозоғистон халқларни депортация қилиш ўлкаси сифатида танлаб олинди?

Депортацияланган одамларнинг кўпчилиги, айниқса, болалар, қариялар ва аёллар оғир йўлларнинг қийинчилиги, очлик ва касалликлар туфайли вафот этдилар. Тирик қолганлари меҳнат армиясига юборилди. Жойлашган жойдан кўчиш қатъиян ман қилинди, қоидани бузганлар 20 йилга каторга ишларига юборилди. 1936—1945 йиллари Қозоғистонга 1 млн 200 мингдан ортиқ одам депортация қилинди. Республиканинг ҳар бир бешинчи яшовчиси кўчиб келганлар бўлди.

Улуғ Ватан уруши йилларида Қозоғистон «архипелаг ГУЛАГнинг» бир қисми эди. Бу ерда баъзи собиқ қамоқхоналар: Карлаг, Степлаг, АЛЖИР ва бошқалар жойлашган.

1956—1957 йиллари уруш даврида депортацияланган ингуш, чечен, болгар ва бошқа халқлар тарихий ватанига қайтиб кетди. Бироқ Совет Иттифоқининг бу йўналишдаги сиёсати корейс, немис, крим татарлари ва туркий-месхетлари давлатини ташкил этиш ҳуқуқини қайтариб бермади.

Топшириқни бажаринг: Қўшимча адабиётматериалларидан фойдаланиб, СССР халқини депортациялашнинг ҳар босқичига тавсиф беринг.

Бажаринг: Қозоғистонда депорт қилинган халқлар ҳақида тақдимот тайёрланг.

Депортациялаш даврида кўплаб одамларнинг тақдири муҳокама қилинди. Ҳаётнинг юки ва кучли ахлоқий босим шартлари иликликни таъминлайдиган маҳаллий қозоқ халқининг ёрдамисиз ҳаёт кечириш иммиграция учун қийин эди. Бағрикенг халқимиз бошпана, озиқ-овқат, кийим-кечакдан ва кам таъминланганларга ёрдам берди.

Қўшимча маълумот.

И. Гадиевнинг чечен ва ингушларни депортация қилиш даврида ги хотиралари. Биз Итум-Калин ҳудудининг Тазбиги қишлоғида турдик. Биз саккиз ака-ука эдик, улардан мен каттаси эдим.

1944 йил 21 ва 22 февралда қишлоқни қуролли солдатлар ўраб олди: ҳеч кимни чиқармади, ҳеч кимни киритмади. Дарёдан сув олиб келиш учун борганларга аскарлар ҳамроҳлик қилдилар. 23 февралькуни эрталаб аскарлар уйга келиб, бизларни бир жойга юборишаётганликларини маълум қилдилар.

Биз чанага ҳўкизларни қўшиб, пичан солдик, бир пуд жўхори уни ва талқон олиб, болаларни чанага ўтқаздик. Қишлоқнинг бошқа яшовчилари билан биргаликда туман марказига олиб келишди. Бизни у ерда ҳудуддаги барча аҳоли тўплангунга қадар яна 24 соат ушлаб туришди. Иккинчи куни эрталаб брезент ёпилган юк

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

машиналари келди. Бизни шу машиналарга зич жойлаштиришди ва Грознийга етказишди ҳамда Адди станциясида соқчилар қоровуллиги остида эшелонларга жойлаштиришди қўриқчи қўйди, қўриқчилар эшелондагиларни уриб сўкди. Бизнинг вагонда ўнтача оила бор эди. Болалар пастки ўринларга жойлашган, катталар эса қушлар каби энг юқоридаги ўринларга жойлашдилар. Вагонга сомон, пичан, жўхори поялари солинган, улар бизга тўшак вазифасини бажарди. Кун жуда совуқ эди. Биз дунёнинг энг олис бурчакларига олиб боришаётганлигини билмас эдик ва бизни Ақтўбе вилоятига олиб келишган деб ўйладик. Яхшиямки, станциядабизни Кўкбулоқ қишлоғининг қозоқлари кутиб олиб, чанага ўтқазиб олиб кетдилар. Қишлоққача биз тўрт кун юрдик, етиб келгандан кейин, бизни мактабга жойлаштиришди. Сомон устида ухлаб юрдик.

Олтинчи куни бизга озиқ-овқат: одам бошига 200 граммдан ун ва 100 граммдан тариқ беришди. Мен ота-онам билан бирга чўпон бўлиб ишлай бошладим. Агар ҳосил мўл бўлса бизга дон беришни ваъда қилишди. Уйдан олинган бир пуд ун, талқон йўлда келаётган вақтимиздаёқ тугаб қолган эди. Агар маҳаллий қозоқлар бизга озиқ-овқат бериб ёрдамлашмаганида, биз ярим йил ҳам яшамас эдик.

Кунлар исигандан кейин болалар уй-уйларни оралаб, ёрдам сўраб юрди, баъзилари турли ўтларни териб еди, кўлмак сувларни ичди. Бундан касалликлар пайдо бўлди — юзи, кўзи шишиб, қорни шишиб кетарди. Касалликва очликдан азоб чекаётган ота-онам вафотэтди. Шундан сўнг, энг каттаси мен бўлиб, аввалгиларданҳам баттарқийинчиликларга дуч келдим. Менинг синглим Кока, укаларим Кюра ва Леча бетоб бўлиб қолди. Уларнинг учаласини ҳам икки кунда ажал олиб кетди. Шундан кейин бир ҳафтагаетмай яна икки синглим Баянт ва Чегат вафот этди. Шундай қилиб бир ой ичида бизнинг оиламиздан етти одам очликдан вафот этди. Бошқа оилалардаҳам аҳвол шундай эди. Биз ўликларни кўмиш учун ҳатто имкониятимиз йўқ эди. Марҳумларга устидаги кийимлари кафан бўлди. Қабр қазиш ўрнига биз саёз чуқурлик қазиб, жасаднинг устига тупроқ тортдик. Оч қолган итлар бундай қабрларни очиб, жасадни еб қўйган ҳолатлар ҳам бўлди.

Мен тирик қолган синглим ва укамни омон сақлаб қолиш учун нималар қилмадим!? Агар бизга колхоз раиси Жукиев Утеби ва унинг хотини Батима ёрдам бермаганида, эҳтимол, биз омон қолмас эдик. Биз уларнинг қилган яхшиликлари, ёрдамлари орқасида соғ-омон қолдик ва умримизнинг сўнгги дамларигача улар билан яхши алоқада бўлдик.

Оқ китоб. Чеченларва ингушларнидепортацияқилиш тарихидан (1944—1957 йй.) Хотиралар, архив материаллари, фотосуратлар. Грозний — Алмати, 1991.

Саволларга жавоб беринг.

1. Қозоғистонда СССР халқларининг депортация қилиниши қандай бўлди?
2. Нима учун депортация қилишнинг бир нечта босқичи бор?
3. Нима учун депортация даврида бутун бир халқнинг тақдири завол топди?
4. Нима учун депорт қилинган халқларга 1950 йилларда Ватанига қайтишга рухсат берилди?

Депортация — ихтиёрига қарши депортация қилиш, чиқариб юбориш, давлатдан кўчириш, қувғин.

Миграция — бир жойдан иккинчиси жойга кўчириш.

Диверсия — қасддан (шунингдек, бошқа воситалардан фойдаланган ҳолда), фаол ёки яширин ҳужум билан боғлиқ.

Геноцид — ирқий, миллий ва диний асослар орқали аҳолининг айрим гуруҳларини йўқ қилиш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Муҳим воқеаларнинг хронологик кўрсаткичи

1904—1909 й. — Қозоғистон ҳудудида Тўрғай-Ўрол, Ақмола, Семей, Сирдарё ва Еттисув кўчиб келувчилар туманларининг ташкил қилиниши.

1905—1906 й. — Биринчи рус инқилоби.

1905 й., 17 октябрь — Россия империясидаги фуқаро эркинликлари тўғрисидаги Манифест.

1906 й., апрель-май — I Давлат Думаси.

1907 й., февраль-май — II Давлат Думаси.

1907—1912 й. — III давлат Думаси.

1909—«Ақмўла, Семей, Тўрғай ва Ўрол вилоятларига жойлаштиришга, шунингдек, бошқа давлат заруриятларига ҳам керакли Давлат ер заҳираларини аниқлаш тўғрисида кўрсатма».

1911—1915 й. — «Айқап» журнали нашр этилди.

1912—1917 й. — IV Давлат Думаси.

1913—1918 й. — «Қазақ» газетининг чиққан йиллари.

1914—1918 й. — Биринчи жаҳон уруши.

1916 й. 25 июнь — фронт орти ишларига мардикорликка олиш тўғрисида подшо ёрлиғи чиқди.

1916 й. — Қозоғистон ва Ўрта Осиёда миллий-озодлик ҳаракатлари.

1917 й. — Бутунроссия мусулмонлар съезди.

1917 й. февраль — Февраль инқилоби, подшонинг тахтдан ағдарилиши, Муваққат ҳукумат тузилди.

1917 й. март-апрель — Ишчи ва солдат депутатларнинг Кенгаши тузилди.

1917 й., март-октябрь — Қўш ҳукумат даври (Муваққат ҳукумат ва Советлар).

1917 й., июлда — Оренбургда биринчи Умумқозоқ Қурултойи ўтди Алаш партияси ташкил топди, дастури эълон қилинди.

1917 й., 25 октябрь (7 ноябрь) — Петроградда Россиянинг Муваққат ҳукумати қулади. Ҳукумат бошига большевиклар келди.

1917 й. 25 октябрь — Россиядаги Октябрь тўнтариши.

1917 й. ноябрь — Қўқон автономиясининг ташкил топиши (М. Тиниш-баев, М. Чўқай).

1917 й. ноябрь-декабрь — Оренбург, Еттисувдаги аксилинқилобий тўнтаришлар.

1917 й., октябрнинг охири — 1918 й., март — Қозоғистонда Совет ҳукумати ўрнатилди.

1917 й., 27 ноябрь — IV Бутунтуркистоннинг навбатдан ташқари съезди бўлди. Туркистон (Қўқон) автономияси эълон қилинди.

1917 й., 5-13 декабрь — Оренбургда Алаш автономияси ва Алаш Ўрданинг Вақтинчалик халқ Ҳукумати эълон қилган II Умумқозоқ Қурултойи ўтди.

1918 й., январь — М.Айтпенов билан К.Тўғисовнинг бошчилигида «Уч жуз» партияси эълон қилинди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1918 й., 3 март — Верний (Алмати) шаҳрида Совет Ҳукумати ўрнатилди.

1918 й. 20 март — Х.А.Ғаббасов Алаш-Ўрданинг марказий ҳукумати номидан Семейда телеграф орқали И.Сталин билан музокара олиб борди.

1918 й., март-апрель — Алаш Ўрда вакиллари Х.Досмухаммедов ва Ж.Досмухаммедов В.И.Ленин билан Иттифоқ ҳукумати билан Қозоқ автономиясининг келажаги тўғрисида музокаралар олиб борди.

1918 й., 20 апрель — 1-май — РСФСР таркибида Сирдарё билан Еттисув вилоятларига кирган Туркистон Автономияси Совет Иттифоқи ташкил этилганлигини эълон қилган Туркистон Иттифоқи навбатдан ташқари V ўлка съезди бўлди.

1918 й. 14 май — РСФСР Совнаркомининг Дала ўлкасидаги фавқулодда комиссари бўлиб А. Жангелдин тайинланди.

1918 й., август — 1919 й., июль — Черкасск ҳимояси.

1918 й., май — Чехословакия корпусининг исёни, Россияда фуқаролар уруши.

1918 й., сентябрь-октябрь — Қизил Армиянинг Шарқий фронтдаги қарши ҳужуми.

1918—1920 йй. — Чет эл интервенцияси ва Фуқаролар уруши.

1919 й. — Урал, Петропавл, Ақтўбе, Ақмўла, Оренбургда Совет ҳукуматининг қайта ўрнатилиши.

1919 й. 11 январь — озиқ-овқат бозори киритилди.

1919 й., март — Адмирал Колчак ҳукумат тепасига келди.

1919 й., 10 июлда — РСФСР Халқ Комиссарлари Кенгашининг «Қирғиз (қозоқ) ўлкасини бошқариш тўғрисидаги революция Қўмитаси тўғрисида» Декрети чиқди.

1919 й., октябрь-ноябрь — Колчак ва Деникиннинг сўнгги мағлубияти, Урал фронтнинг йўқ қилинши.

1919-1920 й.й.— Оренбург, Ўрда, Семей шаҳарларида давлат таълим муассасаларининг очилиши.

1920 й., апрель — «Алаш» ва Алаш Ўрда ҳаракати иштирокчиларига амнистия берилди.

1920 й., 26 август — Марказий ижроия қўмитаси ва РСФСР ХККнинг «Қирғизистон Совет Социалистик Автономия Республикасининг шаклланиши» (Қозоғистон АССР) ташкил қилиш тўғрисида.

1920 й., 4-12 октябрь — Қозоғистон АССР Кенгашининг таъсис қурултойи.

1921 йил (февраль) — Еттисув ва Сирдарё вилоятларида ер-сув ислоҳоти бошланди.

1920 йил февраль — Колчак армиясининг тор-мор қилиниши.

1920—1924 йй. — Республика пойтахти — Оренбург.

1921 й. — Ер-сув ислоҳати. «Қўшчи иттифоқининг тузилиши».

1921 й., 14 март — Верний шаҳрига Алмати номининг берилиши.

1921 й., 21 март — Бутун Совет Ижроия Қўмитасининг қарорига кўра озиқ-овқат маҳсулотларининг янги иқтисодий сиёсатга ўтиш тўғрисидаги қарор қабул қилинди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1921 й., 19 апрель — Марказий Ижроия қўмитасининг Қозоқ АССРнинг Урал/Ёйиқ дарёсининг чап қирғоғи/ва Сибирь/Иртиш дарёси бўйидаги ўн икки чақиримчақирим майдон/ ҳукумат томонидан эгалланган казак қўшинларининг ерларини қайтариш тўғрисидаги декрети чиқди.

1921 й. — Қозоғистонда (Оренбург) биринчи ишчилар Факультети (рабфак) очилди.

1921—1922 йй. — Қозоғистоннинг шимолий ва шимоли-ғарбий минтақаларида оммавий очарчилик бошланди.

1922 й., 30 декабрь — СССР ташкил топди.

1923 й., — чаласаводлилар учун мактаблар очилди.

1924 й., февраль — «Саводсизлик йўқ қилинсин!» жамиятининг бўлими очилди.

1924 й,. — Қозоғистондаги Ўрта Осиё республикалари билан Қозоғистондаги миллий ҳудудларнинг чегараланиши.

1924 й., — Қозоқ АКСР пойтахтини Оренбургдан Қизилўрдага кўчириш тўғрисидаги қарор қабул қилинди

1925 йил — Республика пойтахтининг Қизилўрдага кўчирилиши.

1925 й., 15-19 апрель — Қозоғистон Кенгашининг V Қурултойи бўлди, Қозоқ халқининг тарихий номи қайта тикланди.

1925 й., декабрь — ВКП(б) XIV съезди Совет Кенгашини саноатлаштириш йўналиши бошланди.

1925 й., — Қўшиқчи А.Қашаубаев Парижда ўтган Бутунжаҳон кўргазмасидаги этнографик концертда қўшиқ айтди.

1925 й., — Ф.Голошчекинни Қозрайкомнинг биринчи котиби лавозимига тайинлашди.

1926 й. — Қозоқ АКСР-да аҳоли рўйхатдан ўтказилди.

1926 й., 13 январь — Қозоғистонда биринчи қозоқ профессионал театри очилди.

1927 й., апрель — Туркистан — Сибирь магистрал қурилиши бошланди.

1928 й., сентябрь — Қозоғистоннинг дастлабки олий ўқув юрти — Қозоқ давлат университети (ҳозирги Абай номидаги Қозоқ Миллий педагогика университети) очилди.

1928-1932 йй. — Халқ хўжалигини ривожлантиришнинг биринчи беш йиллик режаси.

1928 й., 27 август — ҚозМИК «Ўта йирик бой хўжаликлар ва ярим феодалларнинг мол-мулкини мусодара қилиш ва кўчириш тўғрисидаги Фармон эълон қилинди.

1928 й., 20 декабрда — ҚозМИК қозоқ ёзувини араб ҳарфларидан лотин алифбосига ўтказиш тўғрисида фармон чиқарди.

1928 й., декабрь — 1930 й. апрель — Алаш ҳаракатининг таниқли шахсларни ҳибсга олиш ва ҳукм қилиш (А.Байтурсинўғли, М.Дулатов, Х.Ғаббасов, ва бошқалар)

1929 й., май — Қозоқ АССРнинг пойтахти Қизилўрда шаҳридан Алматига кўчирилиши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1930 й. — Умумий бошланғич билим бериш киритилди.

1930 й. январь — Қазақ АССР ХКК томонидан кўчманчи ёки ярим кўчманчи аҳолини ўтроқликка ўтказиш юзасидан Комитет ташкил қилинди.

1930 й., февраль-март — деҳқонларнинг оммавий жамоалаштиришга қарши чиқишлари.

1930 й. 1 май — Турксиб очилди.

1930 й., 27 август — умумий мажбурий бошланғич таълимни жорий этиш бўйича МСК ва Қозоқ Автоном Совет Социалистик Республикасининг СНК қарори.

1931-1933 йй. — Қозоғистондаги оммавий очарчилик

1932 й. — СССР Фанлар Академиясининг Қозоғистон базаси ташкил этилди.

1933 й., февраль — Қозоқ Ўлка Қўмитасининг биринчи котиби лавозимига Л.Мирзоян тайинланди.

1934 й., 19 январь — Қозоқ Давлат университети (ҳозирги аль-Форобий номидаги Қозоқ Миллий университети) очилди.

1936 й., май — қозоқ санъати ва адабиётининг Москвадаги ўн кунлиги.

1936 й., 5 декабрь — Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи Конституцияси қабул қилинди. Қозоқ Автоном Совет Республикаси иттифоқдош республика бўлиб қайта қурилди.

1937 й. — Қазақ КСР Конституцияси қабул қилинди.

1937 й., — корейсларни Узоқ Шарқдан Қозоғистонга депортация қилиш.

1937 й. — Бутуниттифоқ аҳолини рўйхатга олиш натижалари бекор қилинди.

1937-1938 йй., — СССРдаги, жумладан, Қозоғистондаги оммавий сиёсий қатағон авж олди.

1939 й. — Қозоғистонда биринчи «Амангелди» бадиий фильми экранга чиқди.

1939 й. — Бутуниттифоқ аҳолининг қайта рўйхатга олиниши.

1939 й., август тамыз — Совет — Германия шартномаси тузилди.

1939 й., 1 сентябрь — Иккинчи Жаҳон уруши бошланди.

1940 й, 10 ноябрда — Рус графикаси асосида янги қозоқ алифбоси жорий этилди.

1941 й., 22 июнда — Совет Иттифоқида Улуғ Ватан уруши бошланди.

1941 й., июнь-август — Қозоғистон ҳудудида кейинчалик жанг майдонларида донғи чиққан йирик ҳарбий қисмлар шакллантирилди.

1942 й. 3 сентябрь — Урал ва Гурьев вилоятларида ҳарбий ҳолат эълон қилинди.

1942—1944 йй. — Кавказ, немис, поляк ва бошқа халқларни депортация қилиш жараёни.

1943 й. — «ҚозССР тарихининг» биринчи нашри чоп этилди.

1945 й. 8 май — Германия фашистларининг сўзсиз таслим бўлиши.

1945 й. 9-май — СССРнинг Улуғ Ватан Урушида ғалаба қозониши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. *Асфендияров С.* Қазақстан тарихи. — Алмати, 1993.

2. *Аяған Б.F., Әбжанов Х.М., Махат Д.А.* Қазіргі Қазақстан тарихи: Жоғари оқу ориндариниң тарихши емес мамандиқтарина (бакалавриат) арналған оқулиқ./ Б.F. Аяғаннің жалпи редакциясимен. — Алмати: Раритет, 2010. — 448 бет.

3. *Аманжолова Д.А.* Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. — М., 1994.

4. *Әбжанов Х.* Қазақстан: Тарих. Тіл. Ұлт. — Астана, 2007.

5. Голод в Казахской степи. Сб. документов. — Алма-Ата, 1991.

6. Гражданская война в Казахстане: летопись событий (сб. документов). — Алма-Ата, 1974.

7. Қазақстан тарихи ежелгі дүниеден бүгінгі күнге дейін: Бес томдиқ. 3-том. — Алмати: «Атамұра», 2002. — 768 бет.

8. Қазақстан тарихи. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдиқ. 4-том. — Алмати: «Атамұра», 2010, 752 бет.

9. Қазақстан тарихи көне заманнан бүгінге дейін (Очерк): Оқу құрали. — Алмати: Дәуір, 1994. — 446 бет.

10. Қазақстан тарихи: Лекциялар курси. Редакциясин басқарған тарих ғилимдариниң доктори, профессор Қ.С. Қаражан. — Алмати: Заң әдебиеті, 2009.

11. Қазақстан тарихи: Оқулиқ / Жұмақаева Б.Д. — Алмати: ТОО «Издательство LEM», 2010.

12. Қазақстан Республикаси Президентінің мұрағати «Тар жол, тайғақ кешу...» (1917—1937 жж.) Құжатти көрменің проспект — жоспари. — Алмати, 2008 ж.

13. Қазақстан. Фотошежіре. Казахстан. Фотолетопись. Том 1. — Алмати: RUAN, 20057 — 128 бет.

14. Қазақтар, казахи: Тоғиз томдиқ аниқтама. — Алмати, 1998.

15. Казахстан сегодня / Под ред. Б.К.Султанова. — Алмати: КИСИ при Президенте РК, 2009. 416 с.

16. *Койгелдиев М.К.* Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920—1940-х годов. — Алмати, 2009. — С. 169.

17. *Койгелдиев М.К.* Казахстан в российских революциях 1917 года. — Алмати: Алаш, 2011. — 384 с.

18. *Козибаев М.К.* Казахстан на рубеже веков: размишления и поиски. — Алмати, 2000. — С. 256.

19. *Қозибаев М.Қ., Қозибаев І.М.* Қазақстан тарихи, қазақ мектептерінің 10-класс оқушиларина аранлған оқулиқ. Алмати, «Атамұра-Қазақстан» 1993 ж.

20. *Мұхамедов М.Б., Сиримбетұли Б.* Қазақстан тарихи, оқу құрали. — Алмати: «Қарасай», 2009.

21. *Назарбаев Н.А.* На пороге XXI в. — Алмати, 1996.

22. *Назарбаев Н.А.* В потоке истории. — Алмати, 1999.

23. Новейшая история Казахстана. Сб. документов и материалов. Т.1 (1917—1939 гг.). Сост. Каражанов К.С., Такенов А.С. — Алмати: Санат, 1998.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

24. *Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда.* — Алмати: «Ататек», 1995. — 256 бет.

25. *Омарбеков Талас.* Қазақстан тарихиниң XX ғасирдағи өзекті мәселелері: көмекші оқу құрали / бас ред. Е.Нұразхан. — Алмати: Өнер, 2003. — 552 бет.

26. *Тәтімов М.* Қазақ әлемі. — Алмати: Атамұра, 1993.

27. *Төлентаева К.* Қазақстан тарихи. Оқу құрали. — Алмати: «Зият Пресс», 2006. 168 бет.

28. *Төлеубаев Ә.Т., Қойгелдиев М.Қ., Қасимбаев Ж.Қ., Қалиева Е.Т., Далаева Т.Т.* Қазақстан тарихи: Жалпи білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағитиндағи 11-синибина арналған байқау оқулиғи. — Алмати: «Мектеп» баспаси» ЖАҚ, 2003. — 336 бет. Махат Д. А. Қазақ зиялиларинин қасіреті. — Алмати: Сөздік-Словарь, 2001. — 293 бет.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МУНДАРИЖА

Сўз боши 3

XX АСРНИНГ БОШИДА ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВАЗИЯТ

1–2-§. XX аср бошида Қозоғистондаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар 5
3-§. XX асрнинг бошларида Қозоғистоннинг иқтисодий ривожланиши 13
4-§. Столипиннинг аграр ислоҳоти ва деҳқонларнинг Қозоғистонга оммавий кўчиши.....18

ҚОЗОҒИСТОНДА 1916 ЙИЛДАГИ МИЛЛИЙ-ОЗОДЛИК ҲАРАКАТЛАРИ

5–6-§. Қозоқ миллий зиёлилари ва уларнинг XX аср бошидаги ижтимоий-сиёсий жараёнларга таъсири 22
7-§. Миллий-сиёсий матбуот тараққиёти («Қазақ» газетаси, «Айқап» журнали) 28
8–9-§. Қозоғистонда 1916 йилги миллий-озодлик қўзғолони 32

1917 ЙИЛГИ ФЕВРАЛЬ БУРЖУА-ДЕМОКРАТИК ИНҚИЛОБИ ВА УНИНГ ҚОЗОҒИСТОНГА ТАЪСИРИ

10–11-§. 1917 йил инқилоблари даврида Қозоғистон 40

«АЛАШ» ҲАРАКАТИ ВА ҚОЗОҚ ХАЛҚИНИНГ МИЛЛИЙ ҒОЯСИ

12-§. «Алаш» партиясининг ташкил этилиши 49

XX АСР БОШИДАГИ ҚОЗОҚ ЗИЁЛИЛАРИНИНГ АТОҚЛИ ВАКИЛЛАРИ

13–14-§. Қозоқ халқининг сиёсий раҳбарлари (А. Букейханов, А. Байтурсинов, М. Дулатов, Б. Каратаев, М. Тинишбаев, М. Чўқаев)....55

ҚОЗОҒИСТОН ФУҚАРО ҚАРАМА-ҚАРШИЛИКЛАРИ ЙИЛЛАРИДА (1917–1920 ЙИЛЛАР)

15-§. Қозоғистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши 63
16-§. «Уш жуз» қозоқ социалистик партияси.....66
§17-18. Фуқаролар уруши ва чет эл аралашуви даврида Қозоғистондаги ҳарбий ҳаракатлар (1918—1920 йиллар).....69

ҚОЗОҒИСТОНДА МИЛЛИЙ АВТОНОМИЯЛАР

19-§. Қозоғистонда миллий автономиялар фаолияти 75
20-§. Совет ҳокимияти органлари ва «Алаш Ўрда» ҳукумати ўртасидаги ўзаро муносабатлар 80
21-§. «Ҳарбий коммунизм» сиёсати. 1921 йилдаги қаҳатчилик ва очарчилик ...83

ҚИРҒИЗ (ҚОЗОҒИСТОН) АССРНИ ТАШКИЛ ТОПИШИ

22–23-§. Қозоғистон Автоном Совет Социалистик Республикасининг ташкил топиши 88
24-§. Қозоғистон АКСР ҳудудининг шаклланиши. Қозоғистон зиёлиларининг Қозоғистон ерларининг бирлигини тиклашдаги роли.....94

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҲАРБИЙ КОММУНИЗМ СИЁСАТИДАН. ЯНГИ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТГА ЎТИШ

25–26-§. Қозоғистонда Янги иқтисодий сиёсат (1921—1925 йй.).....98
27-§. XX асрнинг 20-30-йилларидаги сиёсий маъмурий буйруқбозлик тизими 104
28-§. Совет давлатининг диний сиёсати 107

XX АСРНИНГ 20-30-ЙИЛАРДА ҚОЗОҒИСТОНДАГИ САНОАТЛАШТИРИШ

29–30-§. Қозоғистондаги социалистик саноатлаштириш (мазмуни ва хусусиятлари) 111
31-§. Қозоғистондаги «Кичик Октябрь» 119

ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ЖАМОАЛАШТИРИШ

32–33-§. Қозоғистонда қишлоқ хўжалигини мажбурий жамоалаштириш сиёсати.....123
34–35-§. 1931–1933 йилардаги очарчилик. Қозоғистонда қишлоқ хўжалигини жамоалаштиришнинг демографик натижалари.....127

XX АСРНИНГ 20-30 ЙИЛАРИДАГИ СИЁСИЙ ҚАТАҒОНЛАР

36-§. 20-30-йилларда Қозоғистондаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Сталин қатағонлари 133
37–38-§. Қозоғистон ҳудудида совет ахлоқ тузатиш меҳнат лагерлари 137

А. БАЙТУРСИНОВ – «МИЛЛАТ УСТОЗИ»

39–40-§. А. Байтурсиновнинг қозоқ лингвистикасининг ривожига қўшган ҳиссаси 143

XX АСРНИНГ 20–30-ЙИЛЛАРИДА ФАН ВА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ

41–42-§. Қазақстандағы халық ағарту ісі 148

ҚАНИШ САТПАЕВ – УНИВЕРСАЛ ОЛИМ

43–44-§. СССР ФАнинг Қозоғистон бўлимининг ташкил қилиниши. Қ.Сатпаевнинг Қозоғистон илм-фани ривожидаги ўрни.....156
45–46-§. Қозоғистон олимлари ва уларнинг илмий ютуқлари.....162

XX АСРНИНГ 20-30 ЙИЛАРИДА ҚОЗОҚ АДАБИЁТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

47–48-§. 20-30 йилларда Қозоғистон адабиётининг ривожланиши 167

XX АСРНИНГ 20-30 ЙИЛЛАРИДА ҚОЗОҒИСТОН САНЪАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

49-§. XX асрнинг 20-30-йилларида Совет Қозоғистонининг санъати 174

ҚОЗОҒИСТОНЛИКЛАРНИНГ УЛУҒ ВАТАН УРУШИДА ИШТИРОКИ

50-§. Улуғ Ватан урушининг бошланиши. Қозоғистондаги ҳарбий қисмларнинг мобилизацияси.....178
51-§. Урушнинг дастлабки давридаги урушларда қозоғистонликлар. Ленинградни ҳимоя қилиш 182

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

52–53-§. Улуг Ватан Уруши йилларида қозоғистонликларнинг қаҳрамонликлари.....187
54-§. Қозоғистонлик Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари. Б. Момишўғли – афсонага айланган шахс. 193
55-§. Уруш йилларида қозоғистонликларнинг ҳужумга ўтиш операцияларида ва партизанлар ҳаракатларида иштирок қилиши.....199
56-§. Улуғ ватан уруши ва Қозоғистон: якун ва натижалар 205

ҚОЗОҒИСТОН – ФРОНТ ҚУРОЛХОНАСИ

57–58-§. Уруш йилларида Қозоғистондаги зарбдор меҳнат 212

УЛУҒ ВАТАН УРУШИ ДАВРИДА ҚОЗОҒИСТОН ССР МАДАНИЯТИ

59-§. Уруш йилларида Қозоғистонда фан, адабиёт ва санъатнинг ривожланиши.....219

ҚОЗОҒИСТОНГА СОВЕТ ИТТИФОҚИ ХАЛҚЛАРИНИНГ ДЕПОРТАЦИЯСИ

60-§. Қозоғистон — депортация қилинган халқлар ўлкаси 226
Муҳим воқеаларнинг хронологик кўрсаткичи.....231
Фойдаланилган адабиётлар руйхати: 235

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Учебное издание

Ускембаев Канат Садвакасович
Сактаганова Зауреш Галымжановна
Зуева Людмила Ивановна
Мухтарулы Габит

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
(1900–1945 гг.)

Часть 1

Учебник для 8–9 классов общеобразовательных школ
(*на узбекском языке*)

Бадиий муҳаррир *Н. Анарметова*
Бадиий муҳаррир *А. Ақил*
Техник муҳаррир *Л. Садиқова*
Компьютерда саҳифаловчи *Г. Ўразақинова*

Нашриётга 2003 йил 7 июлда Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан фазирлигининг № 0000001 давлат лицензияси берилган

ИБ №6061

Нашрга 03.09.19 рухсат этилди. Ҳажми $70\times100^{1}/_{16}$. Офсет қоғози. Ҳарф тури «SchoolBook Kza». Офсет нашр. Шартли босма табоғи 19,35. Шартли буёқ тамғаси 78,05. Нашр ҳисоб табоғи 13,31. Адади 7000 дона. Буюртма №

«Мектеп» нашриёти, 050009, Алмати шаҳри, Абай шоҳ кўчаси, 143-уй
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217